

Jonge bouwkunst in Leiden 1970-1990

Cultuurhistorische analyse

Dolf Broekhuizen
architectuurhistoricus

15 oktober 2022

Titelgegevens:

Dolf Broekhuizen, *'Jonge bouwkunst in Leiden 1970-1990. Cultuurhistorische analyse'*, Rotterdam 2022

Opdrachtgever:

Gemeente Leiden, Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO)

Team:

Begeleiding, redactie en kaarten: Esther Starckenburg ELO

Coördinatie: Monique Roscher ELO

Aanvullend onderzoek: Caspar Nagtzaam, Anja Gremli ELO

Auteur/onderzoek:

Dolf Broekhuizen architectuurhistoricus

© Rotterdam/Leiden 2022

INHOUD

1. Inleiding: aanleiding, opzet, samenvatting – 6
 2. Jonge bouwkunst in Leiden. Nationale context – 16
 3. Bestaande stad en schil – 36
 4. Morskwartier – 58
 5. Waardeiland – 70
 6. Merenwijk – 88
 7. Stevenshof – 106
 8. Polderpark Cronesteyn – 122
- Literatuur, bronnen en verantwoording – 132
- Colofon – 137

Woningbouw op voormalig bedrijfsterrein aan de Uiterstegracht (2021)

Gemeente Reiniging, Admiraal Banckertweg (2021)

Woonbuurt Spreeuwenplaats in de Merenwijk (2021)

Appartementencomplex aan de Molenzicht in de Merenwijk (2021)

1. Inleiding

Aanleiding onderzoek

Na de aandacht voor de naoorlogse architectuur en stedenbouw, de gebouwde omgeving uit de periode 1940-1965, verschuift de belangstelling bij steeds meer gemeentes in ons land naar de wijken uit de jaren 1970 en 1980. De cultuurhistorische waarden van die gebieden worden nu in kaart gebracht. Immers, ook de gebouwen en buurten uit de jaren 1970 en 1980 zijn een afspiegeling van de veranderingen die de maatschappij en de bouw in die tijd doormaakten. Denk aan bewonersinspraak, het streven naar intimiteit, ontmoetingen en kleinschaligheid. Denk aan de bloemkoolwijk, het woonerf, de carport en de open keuken. Ook de bebouwing uit deze periode heeft unieke en waardevolle kenmerken welke vanuit cultuurhistorisch oogpunt bijdragen aan de ruimtelijke kwaliteit van buurten en wijken. Het onderzoek ernaar staat echter in veel gevallen nog in de kinderschoenen.

Analyse van de gebouwen en structuren van na 1965 is van belang omdat deze geregeld veranderd worden. Gebouwen worden al afgebroken, zoals het gebouw voor het Hoogheemraadschap Rijnland (1978) aan de Breestraat en het buurthuis Op Eigen Wieken in de Merenwijk (1978). In woonbuurten vinden verbouwingen en grootscheepse renovaties plaats. En grote gebouwen als kantoren komen leeg te staan of zijn verouderd wat aanpassing vergt. Terwijl de aanpak van de ‘vroege naoorlogse wijken’ in veel gevallen nog zeker niet is voltooid, is nu al wel een begin gemaakt met de cultuurhistorische analyse van de ruimtelijke ensembles en gebieden uit de periode daarna. Zo is de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) enkele jaren terug een landelijk activiteitenprogramma voor deze periode gestart; die wordt Post-‘65 genoemd. Maar ook belangenorganisaties als Bond Heemschut, het Cuypers Genootschap en lokale verenigingen als de Historische Vereniging Oud Leiden vragen geregeld aandacht voor (objecten uit) deze periode. Tegelijkertijd hebben meerdere gemeentes de opgave opgepakt, waaronder Leiden. De periode 1970-1990 wordt als Post-‘65 bestempeld, maar ook wordt de term Jonge bouwkunst of Jongste bouwkunst gebruikt.

Werkwijze

In de voorbereiding op deze analyse heeft Erfgoed Leiden en Omstreken zich breed georiënteerd door informatie in te winnen over de aanpak bij verschillende andere Nederlandse gemeentes, waaronder Den Haag, Apeldoorn, Zoetermeer en Utrecht. Daarna is een werkwijze opgesteld om de cultuurhistorische waarde van architectuur en stedenbouw uit deze periode in de gemeente Leiden te borgen in het beleid.¹ Belangrijk element hiervan is de instelling van een externe klankbordgroep, bestaande uit uiteenlopende experts, die gedurende het project commentaar gaf op hoofdlijnen van het project. Om kennis op te doen is tevens het ‘levend geheugen’ benut; door enkele sleutelfiguren en eerste bewoners te interviewen. Meerdere van de bewoners die zijn geïnterviewd brachten een groot deel van hun leven in de onderzochte buurten door. Zij kennen de buurt van binnenuit en gaven waardevolle informatie over de betekenis en het gebruik van de omgeving.

Veel informatie over het betrekken van bewoners en gebruikers bij de waardering van hun woon- of leefomgeving leverde de marktdag op in de Stevenshof op 19 mei 2022. Het doel was om gedeelde plekken in de wijk te vinden die belangrijk zijn voor groepen bewoners. Dit deden de onderzoekers van Erfgoed Leiden en Omstreken aan de hand van een plattegrond waarop marktbezoekers met stickers hun favoriete plekken aanduidden. Vervolgens werd de verbondenheid met die plek inzichtelijk gemaakt door een lijst met open vragen waarmee gedeelde verhalen, herinneringen, oordelen, gebruiken en gewoontes werden genoteerd. Het is te beschouwen als een vorm van participatieve werkwijze, waaraan circa 30 personen meewerkten. De brede werkwijze bleek gelaagde informatie op

¹ Starckenburg 2020.

te leveren. De gegevens zijn meegenomen in de analyse en zijn meegewogen bij de waardering van de objecten. Het leidde ook tot het toevoegen van enkele objecten aan de inventarisatie.

De gemeente Leiden heeft aan architectuurhistoricus Dolf Broekhuizen de opdracht gegeven de cultuurhistorische analyse op te stellen. Door de architectuurhistoricus is literatuuronderzoek uitgevoerd naar de belangrijkste wijken en buurten uit de periode 1970-1990. Ook heeft dit bureau het archief geraadpleegd, in samenwerking met architectuurhistorici en medewerkers van Erfgoed Leiden en Omstreken. Parallel aan dit traject heeft het bureau een groot deel van de wijken en buurten ter plekke geschouwd. Doel is de typerende kenmerken van de architectuur en stedenbouw uit deze periode te analyseren en te benoemen. De gegevens van de interviews zijn hierin verwerkt.

De nu voor u liggende analyse biedt de resultaten van dit onderzoek dat in 2021 plaats vond: een oriëntatie op de cultuurhistorische waarden van de architectuur en stedenbouw uit 1970-1990 in de gemeente Leiden. Hierin zijn de cultuurhistorische belangrijkste kenmerken benoemd, en zijn de gebieden met exemplarische objecten geanalyseerd. Daarmee is een tekst ontstaan die de hoofdkenmerken in een handzaam overzicht presenteert.

Deze studie levert een bijdrage aan de geschiedschrijving over de periode 1970-1990, maar vanzelfsprekend is op termijn uitvoeriger onderzoek mogelijk, niet alleen lokaal en thematisch, maar ook nationaal. Deelaspecten zouden goed verder onderzocht kunnen worden. Ook landelijk is de kennisopbouw over de periode 1970-1990 nog in ontwikkeling. De ontwikkeling van de bouwtechniek en bouwmaterialen in deze periode bijvoorbeeld: kunststoffen en de eerste uitingen van energiebesparing. En wat was de invloed van de inspraakprocedures, niet alleen in de Leidse wijken en buurten, maar ook in de verschillende steden en dorpen in Nederland? Kortom, er zijn vragen, waar in de loop der jaren (naar verwachting) nieuwe antwoorden op zullen komen.

Opzet rapport

Deze analyse 'Jonge Bouwkunst in Leiden 1970-1990' bevat de cultuurhistorische analyse en waardering van wijken, buurten en objecten in Leiden uit de jaren zeventig en tachtig van de twintigste eeuw. Na een inleiding waarin de ontwikkelingen in Leiden in een nationaal kader zijn beschouwd, volgt een beschrijving met de gebiedsanalyses. Aan bod komen de wijken in de binnenstad en de schil eromheen (in deze studie als Bestaande stad gegroepeerd), Morskwartier, Waardeiland, Merenwijk, Stevenshof en Cronesteyn.

Na de gebiedsanalyses van wijken en buurten biedt het inventarisatiedeel op objectniveau een beeld van kenmerkende voorbeelden uit deze periode. Dit tweede deel bevat, geordend op wijk, een overzicht van objecten (bijv. een woning), ensembles (bijv. een woonbuurt met identieke woningen en openbaar groen) en structuren (zoals een pad voor langzaam verkeer) van de gebouwde ruimte in Leiden uit 1970-1990. Deze inventarisatie, de lijst van objecten, is opgesteld door het aan elkaar relateren van de uitkomsten van het archiefonderzoek, literatuuronderzoek, interviews en een schouw. Objecten zijn geselecteerd die enerzijds representatieve voorbeelden zijn van de kenmerkende tendensen in Leiden. Dat zijn heel duidelijke exponenten van het tijdvak. Anderzijds is ook gezocht naar zowel meer doorsnee objecten als unica. Dit om recht te doen aan de eigenheid van de periode en niet al op voorhand tot een norm of standaard te komen.

De analyse en daarmee samenhangende inventarisatie vormen de basis voor een verdere uitwerking in de vorm van de cultuurhistorische waardering van objecten en gebieden. In dit rapport is uitgegaan van vier criteria die de cultuurhistorische waarde vormen: de algemene historische waarde, gebruikerswaarde, objectwaarde en samenhangwaarde (zie het waarderingsschema). Het waarderingsschema is speciaal voor deze periode opgesteld en vormt een actualisatie van het bestaande waarderingsschema gebouwd erfgoed, bestaande uit vijf criteria, zoals omschreven door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE). De waarde gebruikershistorie is een nieuw criterium en gaat uit van het perspectief van de bewoner en gebruiker. De waarden kunnen voortkomen uit het gebruik en praktijken, vanwege de bijdrage aan gemeenschapszin (identiteits- en herinneringswaarde) of een bijzondere belevingswaarde. Het bepalen van de gebruikerswaarde vergt een andere en nieuwe werkwijze waarvoor nog geen standaarden bestaan. De inzet van *oral history* en het bevragen van

bewoners tijdens een marktdag in dit project is een belangrijke eerste aanzet hiertoe. De overige drie criteria zijn nieuw geformuleerd. Ze zijn verwant aan de drie bestaande RCE criteria: cultuurhistorische waarden, architectuurhistorische waarden, en ensemblewaarden. De twee resterende RCE waardes, gaafheid en zeldzaamheid, zijn ondergebracht in de objectwaarde en samenhangwaarde.

Door de wijkanalyses kunnen de waarden preciezer worden benoemd, en op lokaal niveau afwegingen worden gemaakt ten aanzien van cultuurhistorische waarden. Om praktische redenen zijn niet alle objecten en ensembles uit deze bouwperiode in de inventarisatie opgenomen. Dat heeft met de aard van de periode te maken; er vond een enorme bouwproductie plaats. Een volledige inventarisatie is daarom complex en dwong vooralsnog tot het maken van keuzes. Binnen het beschikbare tijdsbestek is een selectie gemaakt die een kenmerkend overzicht geeft. Het wil niet zeggen dat objecten die niet in de selectie zijn opgenomen niet van belang zijn. Voor elk gebouw kan een afzonderlijke afweging worden gemaakt.

De gegevens dienen tevens als bron voor de (digitale) cultuurhistorische atlas van Leiden. Deze webapplicatie bevat gegevens die geraadpleegd kunnen worden bij besluitvorming over wijken en objecten.

Analyse en bijlagen

Bij dit rapport met de analyse van de periode behoren twee bijlagen. Een bijlage betreft de inventarisatie zonder waardering (*Jonge Bouwkunst in Leiden 1970-1990 – Inventarisatie*). De andere bijlage betreft een overzicht van de objecten en structuren en hun waardering.

Samenvatting

Deze cultuurhistorische analyse geeft een beeld van de cultuurhistorische kenmerken van de ruimtelijke verandering van de stad Leiden in de periode 1970-1990. Per gebied wordt het verhaal van de plangeschiedenis en de bouw op hoofdlijnen verteld. De centrale vraag is wat voor Leiden kenmerkende aspecten zijn als die verschillende wijkverhalen in samenhang worden gezien (nationaal, stad, wijk, buurt)?

De uitkomsten laten zich als volgt samenvatten:

- De ruimtelijke verandering van de bouwperiode 1970-1990 was in Leiden ingrijpend en kreeg nationale steun, vanwege de grote urgentie en schaal van de stadsverbetering en woningnood.
- Op nationaal niveau vervulde de planvorming voor de stadsvernieuwing in Leiden een voorbeeldfunctie; de ervaringen in Leiden met de saneringsgebieden in de binnenstad en de schil eromheen golden als nationale referentie voor de wijze van besluitvorming over de planvorming elders in Nederland.
- De stedenbouwkundige werkwijze in Leiden om door middel van 'ruimtelijke-aspectkaarten' de ruimtelijke planvorming voor gebieden te analyseren, sturen en begeleiden, is in cultuurhistorisch opzicht vernieuwend.
- Kenmerkend voor de procedure was het structureel betrekken van de Leidse bevolking bij de inspraak van de gemeentelijke plannen op verschillend niveau: bij de stadssaneringsgebieden in de binnenstad werd bewonersinspraak georganiseerd, voor het structuurplan werd de zogeheten 'open-plan-procedure' gevolgd.
- Alhoewel in dit rapport gesproken wordt van de periode 1970-1990 blijkt uit de analyse dat niet sprake is van één mentaliteit, of één omslag of één overheersende tendens: in plaats daarvan is ook binnen deze periode een ontwikkeling in de mentaliteitsgeschiedenis die tot uitdrukking komt in de gevarieerde ruimtelijke opbouw van de stad.
- De werkzaamheden voor de ruimtelijke opbouw van de nieuwe woongebieden in de uitbreidingswijken en de sanering van de bestaande stad zijn in Leiden als een samenhangend geheel uitgevoerd, waarbij de gemeentelijke aanpak zich richtte op drie gebieden: de binnenstad, de schil en de uitbreidingswijken.

- De gebouwen ontworpen door de 'stadsarchitect' in dienst van de gemeente Leiden zijn in deze periode de laatste uitingen en gelden als afsluiting van een periode, een eeuwenoude traditie van de bijdrage van stadsarchitecten aan het stadsbeeld.
- De cultuurhistorische kernwaarden zijn per wijk verschillend. Elke wijkanalyse in dit rapport wordt afgesloten met de formulering van hoofdkenmerken.

plan merenwijk leiden

UITGAVE: BUREAU VOORLICHTING, STADHUIS LEIDEN, TELEFOON 01710 - 45344 (159 en 321)

SEPTEMBER 1968

Leiden zit te springen om zijn 5800 woningen

Als weinig andere Nederlandse steden kampt Leiden sinds jaar en dag met een even slijpend als chronisch woningprobleem. Twee belangrijke omstandigheden verergerden dit de laatste jaren: de voortschrijdende verrotting van de binnenstad die meer vervangende nieuwbouw eiste, en de snelle slinking van de beschikbare bouwgrond. Zo gebeurde het dat Leiden in 1965 en 1966 zelfs zijn op de normale bevolkingsgroei gebaseerde jaarlijkse portie woningbouw niet kon verwezenlijken. Deze woningen moest het gemeentebestuur teruggeven.

Maken uitbreidingsplan kwestie van teamwerk

Men had dat vele jaren daarvóór reeds zien aankomen en maatregelen getroffen. Een opgezet plan tot uitbreiding van de gemeentegrenzen zou Leiden uit zijn benauwde veste moeten verlossen. Na een jarenlange lijdensweg is het zwaargehave plan op 1 juli 1966 wet geworden en daardoor kreeg Leiden er enkele gebieden bij.

Structuurplan

In 1958 had Leiden samen met o.m. Oegstgeest een zogenaamd structuurplan voor de agglomeratie opgesteld en daarin aan de verschillende terreinen en gebieden een globale bestemming gegeven. De Broek- en Simontjespolder, een stuk Oegstgeest ten noorden van de stad, werd aangewezen als toekomstig woongebied. Acht jaar later wist men pas zeker dat de plannen hiervoor konden doorgaan.

Er is de laatste tien jaren heel wat gebeurd in Leiden. Al kijken wij alleen maar naar de Lammenchansweg, de Langegracht, de afbraak en doorbraak in de binnenstad, het aanleggen van de noordelijke omleidingsroute met twee grote bruggen, de omleiding van de vaarroute door de binnenstad, e.d.

Tussen die grote werken door zijn de ingenieurs van de dienst gemeentewerken bezig geweest de ideeën, wensen, noodzakelijkheden en mogelijkheden over en van die toekomstige woonwijk onder te brengen in een ontwerp.

Verlanglijst

Voor een niet-ingewijde is het onbegrijpelijk hoeveel voeten zo'n uitbreidingsplan in de aarde heeft. Gemeentewerken heeft bijvoorbeeld een sociograaf. Dat is iemand die de samenleving op een bepaald gebied (de Leidse bevolking) bestudeert en er de behoeften van onderzoekt.

Deze sociograaf heeft een geweldige verlanglijst voor zo'n nieuwe wijk. Hij zegt bijvoorbeeld: „Als er nu eens 20.000 mensen komen te wonen, dan hebben die zoveel kubieke meter woon-, eet-, slaap- en werkruimte nodig in hun huizen. Er moeten zoveel winkels, scholen, kerken, gezond-

heidscentra en andere openbare voorzieningen komen. Maar ook kleuterhoeken, trapveldjes, sportvelden, vijvertjes, parken en dergelijke”.

En alles kan hij heel praktisch uitdrukken in zoveel vierkante meter per inwoner, in zoveel procent van dit en zoveel van dat.

De chef van de hoofdafdeling Volkshuisvesting zegt weer: „Ik heb eigenlijk zoveel huizen nodig voor alle woningzoekenden; ze moeten voor bejaarden, alleenstaanden, kleine en grote gezinnen worden gebouwd; ik wil zoveel eengezins- en zoveel flatwoningen”.

Verkeer

De verkeersingenieur op zijn beurt wil per se dat hij zo en zoveel vierkante meter van die wijk krijgt om het verkeer, dat per zoveel inwoners een bekende intensiteit zal krijgen, in rustige banen te leiden. Hij wil fiets- en voetpaden kruisingsvrij maken bij de aanleggen (tunnels). Hij wil misschien wel ondergrondse parkeergarages.

En dan de ingenieurs van civiele werken A (bruggen en water-

werken) en B (straten, plantsoenen, rioleringen e.d.). Ook zij hebben hun wensen en inzichten. Die zeggen: dit kan zus en dat moet zo.

Al met al zal het duidelijk zijn dat niet alleen het college van burgemeester en wethouders maar ook de directeur van gemeentewerken en zijn staf vele besparingen hebben gehouden om tot de voor iedereen aanvaardbare oplossing te komen. Er zijn bij het bureau stadontwikkeling verschillende ontwerpen gemaakt, die onderwerp van gesprek en onderzoek zijn geweest. Het is een kwestie van teamwerk.

En dan komt ten laatste altijd het Grond- en Saneringsbedrijf (GSB) op de proppen. Dit zou men het gemeentelijk makelaarskantoor kunnen noemen. Deze afdeling gaat een uitgewerkt plan, waarmee de technische mensen het eens kunnen zijn, hiërarchisch doorcijferen. Uiteindelijk zal dan blijken of het financieel kans van liggen heeft. Dit bleek het geval bij schetsplan II, zoals het Plan Merenwijk heet.

Grond kopen

Een belangrijke fase van de voorbereidingen is nog niet aangevuld; namelijk de aankoop van de grond. Met toestemming van Oegstgeest is 't GSB (Grond en saneringsbedrijf) lang voor de totstandkoming van de grenswijziging de onderhandelingen over de aankoop van de polderpercelen begonnen. Dit speelt zich natuurlijk achter gesloten deuren af; het is een kwestie van loven en bieden.

Er moesten met 24 grondeigenaren zaken worden gedaan. Met 20 van hen is een akkoord bereikt. De overigen hebben tot 11 september a.s. de tijd voor zo'n akkoord, waarna tot onteigening kan worden overgegaan. Het betreft echter grond die niet in de eerste uitvoeringsfase nodig is.

In elk geval is het nu zover, dat het plan gereed is en de grond voor een zeer belangrijk deel in eigendom is verworven. Als gemeenteraad en Gedeputeerde Staten met de plannen akkoord gaan, kan volgend jaar het werk beginnen. Met spoed en in hoog tempo, want Leiden zit o zo hard te springen om zijn 5800 woningen in Plan Merenwijk.

DE GEMEENTERAAD zal zich binnenkort uitspreken over het bijzonder belangrijke voorstel van burgemeester en wethouders ten noorden van de stad een nieuwe wijk aan te leggen.

PLAN MERENWIJK heet het. Een kleine twee vierkante kilometer poldergebied ten noorden van de Kazerplassen, tussen de spoorlijn Leiden-Haarlem (west) en De Zijl (oost).

IN ONGEVEER 8 jaar komen er globaal 3000 jaardwoningen, 2300 een- en tweezinshuizen, 3200 flats, 6 kleuterscholen, 13 lagere scholen, 6 gymnasietieklokken, een tennispark, een jachthaven en tal van andere voorzieningen.

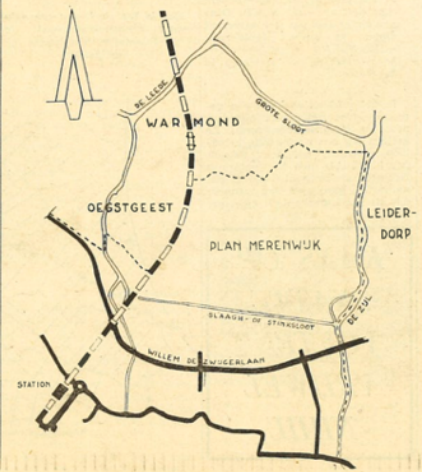
CENTRAAL komt het grote wijkpark, op maximale loopafstand van 500 meter, waarbij o.m. het wijkwinkelen centrum. Aan de ringweg er omheen worden de lusvormige buurtwegen uit van daar buiten gelegen woongroeperingen.

VANUIT de stad komt men in de wijk via Sumatrastraat en Marinistraat, waarvan de laatste het doorgaande verkeer langs de nieuwe wijk naar de in het noorden geprojecteerde provinciale weg 4 voert.

HET PLAN is niet bijzonder snel tot stand gekomen; gelukkig wellicht. Het beschrijft ook geen sensationele toekomst, zoals het Schotse Cumberland.

WEL BEVAT het plan veel toekomstvoorzieningen. De wijk wordt daarom verhoudingsgewijs duurder dan andere stadsdelen. Dit zal in belangrijke mate de doorstroming bevorderen, waardoor geleidelijk aan de Leidse woningvoorraad beter zal worden verdeeld.

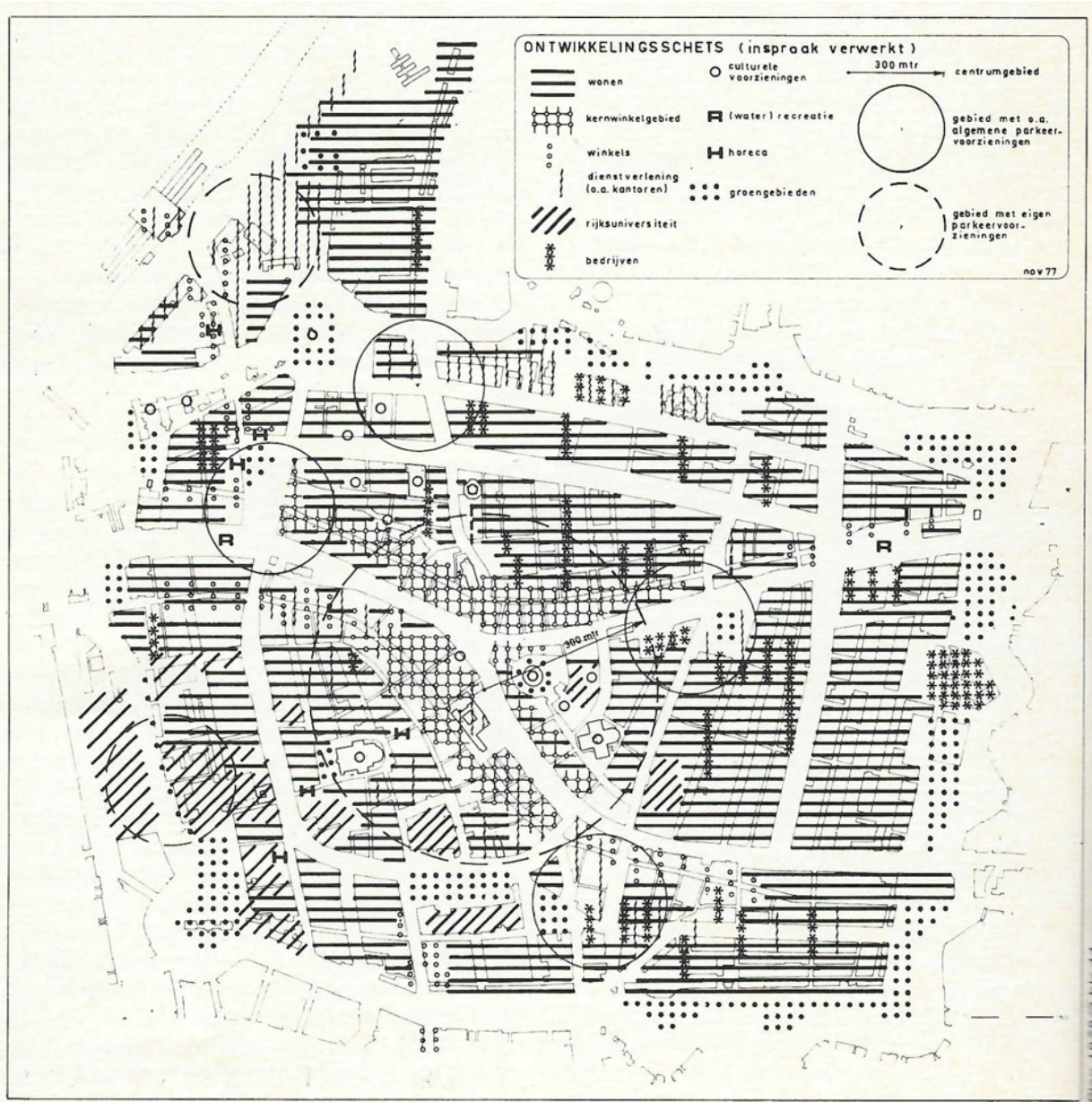
EEN AANTAL bijzonderheden van het plan hebben wij toe in dit krantje, dat tevens als achtergrond mag dienen bij de ongetwijfeld vele publicaties over de Merenwijk in uw dagblad. Hebt u nu geen tijd om alles te lezen, bewaar het krantje dan. Het kan van pas komen.

Omslag van een informatiekraant over de Merenwijk, september 1968 (ELO archief C.J.D. Waal 0283-39)

Omslag van een themanummer van het architectuurtijdschrift *Plan* over de stadsvernieuwing van Leiden, 1979. De Waardgracht in vroeger tijden en tijdens de wijziging (*Plan* 1979, nr. 8; Coll. DB)

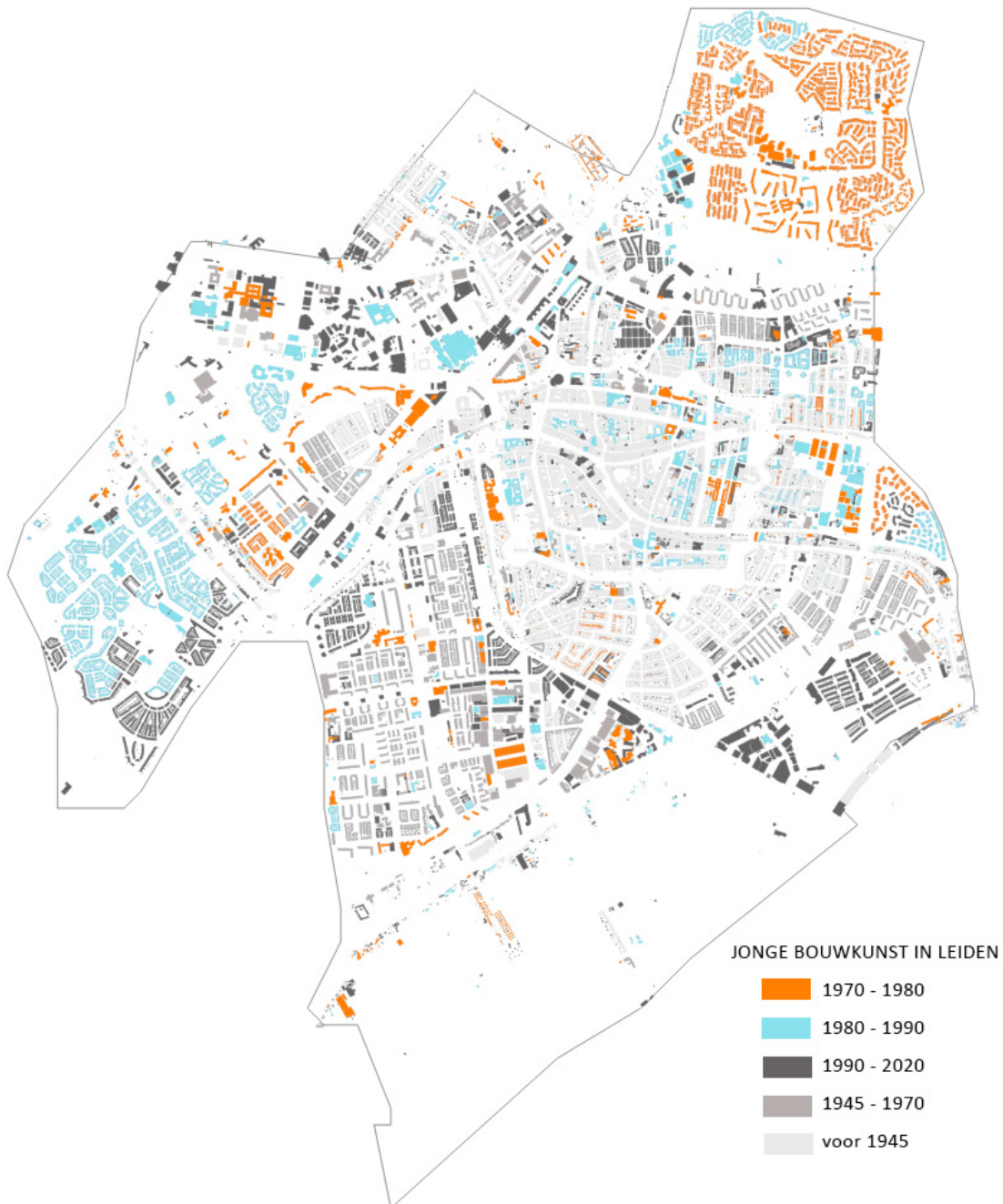
Ontwikkelingsschets binnenstad Leiden. Visualisatie van de verwerking van de inspraakprocedure over het structuurplan van de binnenstad van Leiden, november 1977 (*Plan* 1979, nr. 8 p. 16)

Straatbeeld in Pancras-Oost, binnenstad Leiden, medio jaren 1970 (*Plan*, 1979, nr. 8. p. 17)

Kinderen spelen op het speelveld in de net opgeleverde nieuwe woonbuurt De Bockhorst. Luchtmansplein net na de oplevering, 1983 (foto Jan Holvast, ELO PV29323B.1a)

Overzichtskartaal Jonge bouwkunst in Leiden. Bebouwingsoverzicht met in kleur de aanduiding van de locaties met een bouwperiode uit de jaren 1970 tot 1990. Oranje = 1970-1980; blauw = 1980-1990; lichtgrijs = voor 1945; middengrijs = 1945-1970; donkergrijs = na 1990 (BAG 15 januari 2022, bewerking Erfgoed Leiden en Omstreken)

Filmhuis, ingepast in de binnenstad, Lange Sint Agnietenstraat (2021)

2. Jonge bouwkunst in Leiden. Nationale context

Introductie

De 'kritiese jaren'

Leiden maakte in de jaren 1970 en 1980 ingrijpende ruimtelijke veranderingen door. In deze periode veranderde de binnenstad binnen het kader van wat in die tijd 'de stadsvernieuwing' werd genoemd. Hele buurten, met technisch sterk verouderde bebouwing, werden afgebroken en opnieuw opgebouwd met nieuwe bebouwing. En gebieden waar industrie nog in de bestaande stad lag veranderden ook van karakter, door verplaatsing van industrie en herbestemming. De bestaande bedrijvigheid werd vervangen door een nieuw woongebied. Maar ook op nog onbebouwde gebieden buiten de singels was bouwactiviteit. Het gemeentebestuur benutte eerst alle lege stukken land op het eigen grondgebied. Waar binnen de gemeentegrenzen nog ruimte was, verrezen nieuwe buurten of werden nog vrije kavels bebouwd. Bij het Morskwartier en Leiden Zuidwest werden de laatste onbebouwde delen benut. De woonbuurt Waardeiland verrees op een voormalig industriegebied buiten de singels. Tegelijk keek de gemeente naar terreinen die (nog) buiten de bestaande grenzen lagen. Daarover overlegde het bestuur met buurgemeenten. In 1966 werd na vele jaren overleg een grenswijziging van kracht. Dat gaf uitbreidingsmogelijkheid aan Leiden. Nieuwe woonbuurten konden daarna gerealiseerd worden, zoals de Merenwijk en de uitbreiding van het Morskwartier in het noorden en westen.² Aan de westzijde kwam verder een wijk als Stevenshof tot stand en in het zuidoosten het recreatiegebied met het polderpark Cronesteyn.

Deze nieuwe bebouwing en recreatiegebieden uit de jaren 1970 en 1980 ontstonden onder een ander gesternte dan de vroege naoorlogse jaren. Toen, in de jaren net na de Tweede Wereldoorlog, stond wederopbouw hoog in het vaandel. Het verwoeste land moest worden hersteld, daarbij de verschrikkingen het liefst zo snel mogelijk vergeten, en weer verder te gaan, opnieuw beginnen. Niet treuren, maar de schouders eronder. Meters maken, want de woningnood was hoog. Standaardisatie, omarming van industriële fabricage en een focus op functie waren een manier om snelheid te maken. Het waren werkwijzen om de problemen van materiaalschaarste, arbeidstekorten en geringe financiën het hoofd te bieden.

Eind jaren 1960 en begin jaren 1970 veranderde die mentaliteit geleidelijk. De welvaart was inmiddels sterk verbeterd en de ergste nood was gelenigd. Behalve behoefte aan functionele oplossingen groeide ook de waardering voor sociale herbergzaamheid en bijvoorbeeld de respectvolle omgang met de bestaande bebouwing, de stad en het landschap. De bevolking ging kritisch (kritischer) kijken naar de voortvarendheid waarmee problemen werden aangepakt. Het ging daarbij ook om het ter discussie stellen van sociale normen en waarden die gedateerd aanvoelden, en een pleidooi voor vrijheid. Onder de naam de 'kritische jaren zeventig' is het wel bekend geworden.³ Ook stedenbouwers kregen meer oog voor de sociale en culturele veranderingen, die weerslag dienden te vinden in de ruimtelijke structuren van de nieuwe dorpen en steden.⁴ De verandering trad ook op in Leiden. Maar er hoort een nuancering bij. Niet overal, niet in een keer of volledig, en niet iedereen omarmde het nieuwe en het experimentele; het was een complexe tendens. Vanzelfsprekend kreeg dit ook zijn weerslag in Leiden en in de wijze waarop betrokkenen over de stad dachten en aan de stad werkten.

Een van de trends die aan belang won was de grotere aandacht bij stedenbouwers en burgers voor de historie. Dat betrof in de eerste plaats de geschiedenis van mensen. Bestaande sociale structuren die het wijkleven bepaalden mochten niet verstoord worden door de al te rigoureuze daadkracht van bouwkranen en graafmachines. In de Leidse binnenstad was in tal van buurten de staat van de huizen zeer slecht, en kwamen bewoners op voor hun buurt en het buurtleven. De aandacht voor historie had

² Leverland 1981, p. 185.

³ De Vletter 2004.

⁴ Baalman 2018, p. 34.

ook betrekking op de bebouwing en structuren. Nieuwbouw moest passen in het historische straatbeeld. En na het dempen van grachten en historische waterlopen in de voorgaande periode, zoals de Langegracht en het Trekvlief, groeide een herwaardering voor de historische grachten. Zo werden de gedempte Trekvlief aan de Rijn-Schiekade weer opengelegd. Overige plannen voor dempingen werden na veel wikken en wegen toch niet uitgevoerd, zoals bijvoorbeeld de Waardgracht. Ook opengraven riep veel discussies op. Zo werd de Uiterstegracht na veel discussie rond 1980 niet open gegraven.

Het verhaal over deze periode vindt u in de hier volgende hoofdstukken. Dat is eerst bondig vanuit een nationaal perspectief. De ontwikkelingen in Leiden worden in het licht beschouwd van nationale trends. Daarna komt het stedenbouwkundig niveau aan de orde. Kenmerkend voor Leiden was de zeer slechte staat van de binnenstad en delen van de schil eromheen in de jaren 1960 en 1970. Daarmee samen hing de toekenning van de (rijks)subsidiegelden voor verbetering: de Interim Saldo Regeling. Door die subsidieregeling was Leiden in staat grote stadsdelen op integrale wijze te verbeteren. Tegelijk met de stadsvernieuwing werkte de gemeente ook aan de uitbreidingswijken. Tot slot zullen enkele kenmerkende elementen van deze bouwperiode nader geanalyseerd worden, zoals ontwikkelingen in het wonen, werken en de omgang met de binnenstad.

Wonen

Wonen als individu

In de jaren 1970 en 1980 veranderde geleidelijk de gangbare praktijk in de architectuur en stedenbouw. Nieuwe ideeën over de ruimtelijke opbouw van woonbuurten uitte zich in bijzondere architectuur en stedenbouw. Ontwerpers zochten samen met andere professionals en inspraakgroepen naar nieuwe ruimtelijke oplossingen voor schaalverkleining en differentiatie in woonwijken en woonbuurten.

Als reactie op de architectuur en stedenbouw na de Tweede Wereldoorlog kwam in de loop van de jaren 1960 steeds meer aandacht voor bijvoorbeeld kleinschaligheid en herbergzaamheid. Dat was niet alleen bij professionals, zoals beleidsmakers en ontwerpers, maar ook bij bewoners. De naoorlogse wijken uit de jaren 1960 werden als te eenvormig gezien met te veel herhaling, als te saai en teveel rechttoe rechtaan. Door de schaalvergroting, die gestapeld wonen en de bouw in zich herhalende stroken tot gevolg had, was het menselijke uit de buurt verdwenen, zo was de gedachte. Dat gold vooral voor nieuwe spraakmakende gebieden zoals Ommoord in Rotterdam en Kanaleneiland in Utrecht die symbool kwamen te staan voor anonimiteit en verlies van sociale contacten. Negatief hoogtepunt was de Bijlmer in Amsterdam met de honingraatvormige bebouwingsstructuur van zeer grootschalige woonflats.

De veranderende attitude ten aanzien van bebouwingshoogte kwam ook naar voren in onderzoeken die sociologen hielden onder bewoners van de naoorlogse uitbreidingswijken. Dergelijke onderzoeken werden in deze periode door het hele land uitgevoerd. Uit die onderzoeken kwam geregeld de wens naar voren van bewoners om in eengezinswoningen te wonen: een woning met een tuin. Al in de jaren 1960 gaven bewoners van hoogbouw (etagebouw) in Leiden Zuidwest bijvoorbeeld aan dat zij een tuin misten bij hun woning.⁵

Enkele ontwerpers probeerden zich in de jaren 1970 af te zetten tegen hun voorgangers door te zoeken naar een meer menselijke maat, met ruimte voor sociale ontmoeting en meer kleinschalige afwisseling in het straatbeeld. Oplossingen hiervoor waren het woonerf en groepen van woonerven in buurten (woonerfwijk) met grillige, meanderend stratenpatronen en waterlopen.⁶ Voorstanders van kleinschalige woonbebouwing pasten ontwerpelementen toe als trappen, balkons, zitjes, muurtjes, gemetselde schuren en afwisseling van vormen en materialen. Een kenmerkend aandachtspunt was

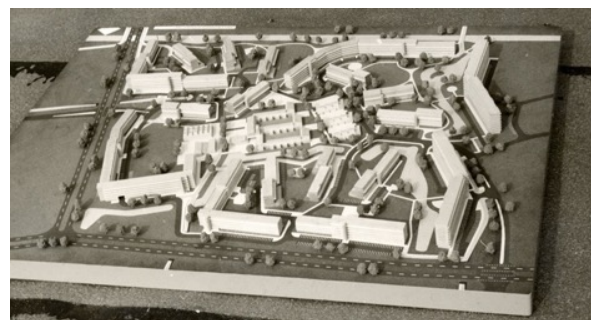
⁵ Smit 2006, p. 127.

⁶ Barzilay, Ferwerda, Blom 2019, p. 31.

het overgangsgebied tussen woning en straat. Dat werd in sommige gevallen gedifferentieerder. Kinderen speelden dichtbij de woning veilig op de stoep of het woonerf. Uit de interviews met eerste bewoners van de nieuwe buitenwijken komt stevast het kindvriendelijke karakter ervan naar voren. Voor snel- en langzaamverkeer werden nieuwe verkeersstructuren ontworpen, zoals de 'speelstraat'. Terwijl in de naoorlogse wijk Leiden Zuidwest het centrum wordt gevormd door een wijk-winkelcentrum bij een kruispunt van grote infrastructuur, het snijpunt van de twee belangrijkste wegen door de wijk, is in de Merenwijk en Stevenshof het hart groen geworden. De wegen gaan hier in een boog omheen in de vorm van een ringweg. Meer dan bij Leiden Zuidwest wordt in de Merenwijk gekozen voor doodlopende straten. De auto werd niet geweerd uit de wijk, maar ondergeschikt gemaakt aan de woonomgeving, zodat deze verkeersveiliger werd. Als geheel moest de woonomgeving hierdoor meer sociale geborgenheid, variatie en veiligheid bieden.⁷

De Suringarstraat, in 1970 getransformeerd tot speelstraat. In Leiden is een van de eerste speelstraten in Nederland gerealiseerd (Foto Jan Holvast, ELO PV-KFO20052148)

Deel van de Slaaghwijk in de Merenwijk, voorstel om de buurt ruimtelijk gevarieerder te maken, maquette, 1970 (ELO PV1565.1a)

Wonen in serie

Maar dit is een algemeen verhaal over vernieuwing in de jaren 1970. Hoe kreeg dat vorm op de gevarieerde locaties in Leiden? Het beeld dat 'alles' in de stedenbouw van de jaren 1970 en 1980 veranderde is ook weer te stellig uitgedrukt. Er is sprake van vernieuwing en continuïteit. Er waren radicale plannen, en voorbeeldontwerpen, maar ook gematigde bebouwingsvoorstellen. En het geschiedde ook niet in een keer of plotsklaps. Individuele projecten in de Mors en de Slaaghwijk laten juist een overgang zien.

Zo realiseerden de woningbouwverenigingen en andere opdrachtgevers in het Morskwartier en in de Merenwijk begin jaren 1970 aanvankelijk nog grootschalige complexen. De flat-stroken aan de Jan Luyckenlaan in de Mors zijn fors van maat, hoog en lang. Ze zijn afgestemd op de maat van het park aan de voet ervan. Ook de stroken galerijflats aan de zuidrand van de Merenwijk (Slaaghwijk) zijn aanzienlijk. Wel is met verspringingen in de gevel en in de hoogte variatie gerealiseerd.⁸ Deze buurt werd begin jaren 1970 gerealiseerd. Uit het ontwerpproces van de Merenwijk en de Slaaghwijk valt precies de omslag af te lezen. Van stroken met hoogbouw wordt de stedenbouwkundige wijk opzet geleidelijk minder orthogonaal en kleinschaliger, met verspringende stroken en veel meer laagbouw. De ontwerpers pasten op enkele plaatsen haken-verkavelingen toe, of koppelden stroken in schuine vorm aan elkaar. Bestaande bouwprocessen van standaardisatie en normalisatie en prefabricage werden in de architectuur van deze buurt gecontinueerd.

⁷ De Boer & Lambert 1987, p. 69-83.

⁸ Smit 2006, p. 153.

In de jaren 1980 is bij sommige projecten ook weer sprake van seriematige bouw zonder huiverig te zijn voor regelmaat. Enkele projecten uit het oeuvre van Fons Verheijen geven hier uitdrukking aan. De Staalwijk in De Stevenshof is zo te beschouwen, waarbij de regelmaat, het seriematige en industriële karakter van de gevel juist een compositorisch element is. En de dertig woningen in tien blokken die eind jaren 1980 aan de Turkooislaan nieuw zijn gebouwd staan in een strak stedenbouwkundig grid, in aansluiting op het seriematige karakter van de toen al bestaande Agaathflat.

Wonen in de binnenstad

De woningen in de binnenstad werden gerealiseerd in een andere context. Hier lag geen maagdelijk opgespoten bouwzand omgeven door enkele historische landschappelijk restanten die werden gerespecteerd. Wonen in de binnenstad had een eigen karakter omdat vrijwel altijd aansluiting werd gezocht met de bestaande context; stedenbouwkundige aspecten als de rooilijn, bouwhoogte, perceeldiepte, straatbreedte en gevelcompositie. Dat gold zowel voor kleine pandgewijze inpassingen als voor de aanpak van grotere complexen met meerdere panden naast elkaar of bedrijfsvestigingen. Bepalend voor de Leidse binnenstad was de procedure tot aanwijzing van beschermd gezicht. In 1982 ging deze aanwijzing officieel van kracht. Basis hiervoor was de Nota Stadsgezicht Leiden 1975. Niet alleen bepaalde deze nota tot in de jaren 1990 het ruimtelijk beleid in de binnenstad. Ook kon dankzij het voorwerk ervan snel worden gehandeld toen het Rijk subsidies ging vertrekken voor herstel van veertien Nederlandse binnensteden met de Interim Saldo regeling.⁹ In combinatie met de gelden voor stadsherstel kon de gemeente ook subsidieregelingen voor restauraties van monumenten tegemoet zien. Op die wijze konden in de binnenstad subsidies worden 'gestapeld' zoals dat heette. Leiden was hierin niet de enige gemeente. Ook in Alkmaar, Groningen, Dordrecht, Haarlem, Utrecht en Leeuwarden werd de stadsvernieuwing veelal gerelateerd aan de aanwijzingsprocedure tot beschermd gezicht.¹⁰

Om grip te krijgen op het complexe veld van belangen werkte de gemeente met Ruimtelijke-aspectenkaarten. Gemeentelijke diensten voerden allerlei onderzoeken uit naar het wonen, werken en bewegen in de binnenstad er maakten kaarten waarop de relaties daartussen werden aangegeven (hierover later meer).¹¹

Werken

Geconcentreerd werken

In de bouw van kantoren is na 1965 een interessante trend waarneembaar. Het aantal banen in fabrieken nam af, en in plaats daarvan kwam werken in de dienstensector meer op.¹² Ook in Leiden verrezen in de jaren 1970 en 1980 kantoren. Tegelijk werd (vervuilende) industrie bij voorkeur geweerd uit de bestaande stad. Dat was een al langer bestaande trend: al vanaf het begin van de twintigste eeuw zie je bedrijven al uit het stadscentrum vertrekken. De nieuwe kantoren zijn zowel heel specifiek (voor een specifieke unieke opdrachtgever en gebruiker) als generiek, als een vorm van projectontwikkeling waarin bedrijven delen van kantoren huurden. Hoe de verhouding tussen uitwisselbaar en uniek in Leiden is, kan verder onderzoek uitwijzen.

Kantoren verrezen in deze periode in grote aantallen. Begin jaren 1970 was zelfs sprake van een 'explosie van speculatieve kantoorontwikkeling in West-Nederland'.¹³ In Leiden uitte dat zich

⁹ Starckenburg 2014, p. 36.

¹⁰ Van Es Voerman 2018, p. 18.

¹¹ Post 1979.

¹² Baalman 2018, p. 49.

¹³ Faludi & Hamnett 1978, p. 45.

bijvoorbeeld op locaties die ook landelijk aantrekkelijk blijken voor kantorenbouw: bij verkeersknooppunten, bij het station en op kantoorzones in de vorm van monofunctionele gebieden voor kantoorontwikkeling.¹⁴ Die trend zette zich ook in de jaren 1980 door. De kantoren aan de Verbeekstraat langs de Plesmanlaan, bij Bockhorst, zijn een duidelijke uiting van een clustering in een kantoorzone. Dit cluster ligt goed bereikbaar voor verkeer van de A44. Een ander kantoorcluster verrees aan de zuidzijde, aan de Kanaalweg, bij Kanaalpark op bedrijventerrein Lammenschans. Dit cluster ligt strategisch vanwege de nabijheid van treinstation Leiden Lammenschans en de A4.

Cityvorming

Naast de kantoorclusters was in Leiden ook een ontwikkeling van cityvorming waarneembaar. De binnenstad werd in het structuurplan van eind jaren 1970 gezien als vestigingslocatie voor bedrijven en voor winkels. Terwijl de ring of schil eromheen beschouwd werden als locatie om de woonfunctie te versterken.¹⁵ Dit is een goed voorbeeld dat naast vernieuwing ook continuïteit een rol speelt: in het Basisplan uit de jaren 1960 is ook sprake van het weren van industrie uit het centrum.

In het Structuurplan Binnenstad Leiden uit 1978 werden voor het 'zakencentrum' in de binnenstad drie kantorenlocaties genoemd: Schuttersveld, Langegracht en omgeving en het Levendaal en de St. Jorissteeg'.¹⁶ Bij het hoofdtreinstation en het Schuttersveld was in de plannen een belangrijke uitbreidingslocatie voor kantoren.¹⁷ Dat had te maken met de Schiphollijn. De verwachting dat bijvoorbeeld het Levendaal zich in korte tijd tot een kantorengedebied zou ontwikkelen kwam overigens niet uit. Ten aanzien van winkels constateerde het structuurplan dat in het kernwinkelgebied een overschot aan winkels was. Die zienswijze sloot aan op de Binnenstadsnota van 1972 waarin op basis van een onderzoek van het Nederlands Economisch Instituut hetzelfde werd geconstateerd.¹⁸

Een duidelijke trend is dat er nauwelijks kantoren zijn gerealiseerd in de uitbreidingswijken waar de woningen kwamen zoals Merenwijk en Stevenshof. Net als in de periode van de wederopbouw wilde het Rijk in de jaren 1970 het werken, toen in de vorm van kantoren, scheiden van het wonen. De terreinen voor kantoren kregen een duidelijke eigen plek. Aan de zuidrand van Stevenshof, bij treinstation de Vink, was in de structuurschets van november 1979 wel een kantorenstrook opgenomen. Maar dat werd in sterk afgezwakte en gewijzigde vorm gerealiseerd. De kantorenzone Verbeekstraat in het Morskwartier is in dat opzicht een uitzondering, als kantorengedebied direct naast een woonwijk.

Landelijk beschouwen stedenbouwers cityvorming als de toenemende concentratie van winkels en kantoren in de binnenstad, in combinatie met het verdwijnen van woningen.¹⁹ Leiden laat een ander beeld zien. Daar zijn in de binnenstad in de jaren 1970 en 1980 wel nieuwe woningen gebouwd, vaak op plekken van verdwijnende industrie of als vervanging van woonbebouwing die als versleten werd beschouwd. Onderzoek laat zien dat de diverse Leidse woningbouwverenigingen nieuwe woningen in de binnenstad bouwden. Woningbouwverenigingen waren op ruime kavels zo betrokken bij de sanering van de binnenstad.²⁰

De bedrijventerreinen maakten een eigen ontwikkeling door. Bestaande terreinen werden verder volgebouwd. En nieuwe terreinen werden in de plannen voor de nieuwe gebieden opgenomen. Bedrijventerrein Rooseveltstraat in Leiden Zuidwest werd verder ingevuld, evenals de Waard. Zuidelijk van station Leiden Lammenschans ontwikkelde het bedrijventerrein langs de Lammenschansweg zich. Vrijwel elke nieuwe wijk kreeg een geschikt gebied voor bedrijfsvestiging, een zone, waar bedrijven zich konden vestigen. Zo zijn bedrijventerreinen gerealiseerd bij de Mors, bij de Sacharovstraat,

¹⁴ Van Meijel & Bouma 2013, p. 3-5.

¹⁵ *Plan*, 1979, nr. 8, p. 18.

¹⁶ *Structuurplan Binnenstad Leiden*, 1978, p. 179.

¹⁷ Starckenburg 2014, p. 28.

¹⁸ Mededeling Wim Eggenkamp, 1 november 2021.

¹⁹ Barzilay Ferwerda Blom 2019, p. 55.

²⁰ Waal 1979; Smit 2006, p. 165.

Merenwijk bij de Flevoweg en Stevenshof bij de Kenauweg. Daar vinden we kenmerkende concentraties van productiegebouwen, in plaats van gebouwen voor dienstverlening.

Ontmoeten, recreatie en herdenken

Sociale centra

Gebouwen voor sociale functies zoals ontmoeting en bijeenkomst waren een belangrijk onderdeel van de wijken die ten tijde van de wederopbouw ontstonden. Ze maken vanzelfsprekend ook een belangrijk deel uit van de ruimtelijke veranderingen in de jaren 1970 en 1980. Om de groeiende bevolking passend onderwijs te bieden verrezen scholen in de buurt van de nieuwe woningen. In de nieuwe wijken kregen ze hoofdzakelijk de vorm van scholenclusters waarbij meerdere lagere scholen en kleuterscholen, onder meer om praktische redenen, in voorzieningen bij elkaar werden geplaatst. In de bestaande stad blijft de praktijk van individuele schoolinstellingen gecontinueerd.

De kerken hadden te maken met een afnemend belang dat aan religie werd gehecht, dat gepaard ging met ontkerkelijking. Geleidelijk maakten de invloedrijke zuilen plaats voor secularisatie en meer democratisch geïnitieerde en bestuurde instituties. Die trend trad ook op in Leiden. Kenmerkend hiervoor is de kerk in de Merenwijk die als een kerkelijk centrum is gebouwd voor drie religies tezamen. Tekenend is ook dat in de Stevenshof geen nieuw kerkgebouw is gerealiseerd (er was bij de Haagse Schouw een bestaande Rooms Katholieke kerk). Wel kregen de nieuwe wijken openbare sociale bijeenkomstgebouwen in de vorm van wijkcentra, zoals in de Merenwijk en Stevenshof.

Een thema bij de wijkcentra en buurtcentra is de koppeling aan peuterspeelzaalwerk. Door die koppeling werden buurthuizen multifunctioneler van opzet. De peuterspeelzalen zijn te beschouwen als onderdeel van de vrouwenemancipatiebeweging in Leiden. Ruimere kinderopvangmogelijkheid vergrootte de zelfstandigheid van vrouwen.²¹ In de Stevenshof kreeg bijvoorbeeld in het nieuw gebouwde sociale centrum een peuterspeelzaal onderdak aan de Trix Terwindtstraat. In de binnenstad werden buurthuiswerk en peuteropvang eveneens gecombineerd, zoals in Pancras-Oost aan de ir. Driessenstraat bij de herbestemming van het voormalige industrieel complex, het Mosterdcomplex, een deel van de conservenfabriek van Tieleman en Dros.

In het kader van de emancipatie stimuleerde de gemeente rond 1990 de participatie van vrouwelijke architecten bij ontwerpopgaven. Het was een van de uitwerkingen van het 'doelgroepenbeleid', ook wel 'aandachtsgebiedenbeleid' genoemd dat eind jaren tachtig werd uitgevoerd.²² Vanuit dat oogpunt zijn bijvoorbeeld opdrachten verstrekt tot het ontwerp van scholen.²³ Het Pedagogische Instituut aan de Wassenaarseweg is ontworpen door Mecanoo, waar Francine Houben werkzaam is. De Anne Frank School in de Stevenshof is gerealiseerd naar een ontwerp van architect Judith Barth, op dat moment werkzaam bij Treffers en Polgar uit Waddinxveen. Een ander concreet resultaat van de emancipatiebeweging was de realisatie van het vrouwegezondheidscentrum Hara. Dat was bij de opening in 1990 gevestigd Bonairestraat 4 in Leiden Noord. Het is inmiddels opgeheven en de huisvesting ervan gesloopt. Aan de Maresingel verrees eind jaren 1980 een complex waarin ruimte was voor volwasseneducatie. Dat gebouw bestaat nog, maar de voorziening is niet meer in het gebouw gevestigd.²⁴

Parken, plantsoenen en openbaar groen

Een thema dat in de jaren 1970 bij groenontwerpen meer aandacht kreeg is inheemse, wilde, beplanting en de educatieve waarde van groen. De aandacht daarvoor ontstond al in de jaren 1960

²¹ Interview Henriëtte van der Linden, 29 juli 2021.

²² *Stadswerk*, februari 1987, nr. 17, p. 5.

²³ Interview Henriëtte van der Linden, 29 juli 2021.

²⁴ Interview Henriëtte van der Linden, 29 juli 2021.

met Het Heempark (1959-1962), waarbij karakteristieke inheemse beplanting vanwege de educatieve waarde wordt aangeplant, getoond en beleefbaar gemaakt. Een bekende tuinontwerper in deze periode is Louis Le Roy die de groeikracht van planten vooropstelde (daaraan ruimte geven), in plaats van het beheersen van die krachten (door de mens). De aandacht voor het inheemse, het lokale en de geschiedenis van de plek en het grondgebruik kreeg bij latere parken een andere uitwerking. Bijvoorbeeld bij Park Merenwijk en Polderpark Cronesteyn waar het thema van inheemse beplanting nadere invulling kreeg.²⁵ Bij de parken langs de singel wordt de geschiedenis van de stadsomwalling zichtbaar gemaakt. Van afstand beschouwd sluit de grotere aandacht voor inheems groen aan bij de toegenomen aandacht voor de geschiedenis in de binnenstad in de periode na 1970.

In de binnenstad zijn in de jaren 1970 en 1980 meerdere parken gerealiseerd met een divers formaat op vrijkomende industriële gebieden. Bestaande parken werden opnieuw ingericht en vrijkomende plekken in de bestaande stad werden heringericht tot park. Zoals bijvoorbeeld het Ankerpark (1978), het Huigpark (1979), het Katoenpark (1979), het Rembrandtpark (1985) en het Blekerspark (1987). Deze parken zijn onderdeel van wat tegenwoordig het Singelpark is gaan heten, een concept voor een groene gordel langs de singel waar in de jaren 1970 en 1980 ook aan werd gewerkt. Die groene gordel was opgenomen in het structuurplan voor de binnenstad. In het Ankerpark en Blekerspark bracht de dienst plantsoenen opnieuw weer terreinhoogtes aan, om te verwijzen naar de vestingwerken. In deze parken nam de dienst ook speelelementen voor kinderen in het ontwerp op.²⁶

De realisatie van parken en plantsoenen was eveneens een vast onderdeel van de nieuwe wijken. Buiten de bestaande stad realiseerde de gemeentelijke dienst plantsoenen eveneens nieuwe parken, met een buurt- en wijkfunctie. Zo werd het Hooghkamerpark (1970) aangelegd, aan de zuidrand van Leiden Zuidwest ter afronding van de Fortuinwijk. De Bult (1984) kwam bij Roomburg op een voormalige vuilstort. Park Kweeklust werd onderdeel van het centrale deel van de Mors (1970). In de nieuwe wijken zijn het Merenwijkpark (1972) en het Stevenshofpark (1988) gerealiseerd. In beide gevallen kreeg het park een centrale functie in de wijk. Meerdere van deze parken zijn ontworpen door de landschaps- en tuinarchitect Evert Cornet (1925-1997) van de afdeling Groenbeheer van de Gemeente Leiden. Het grootste in oppervlak is het Polderpark Cronesteyn (1982), eveneens ontworpen door Cornet. Dat polderpark is niet alleen onderdeel van een recreatiegebied aan de zuidrand van de stad, maar is op grotere schaal tevens aangelegd als onderdeel van het nationaal landschap Het Groene Hart.

Groen is niet alleen belangrijk als park, als specifieke bestemming op buurt, wijk en regio-niveau, maar ook als integraal onderdeel van bebouwing in de uitbreidingswijken. Daar lagen veranderende ideeën aan ten grondslag ten aanzien van natuurbeleving. Zeker de Merenwijk is een zeer groene wijk, waarbij groen integraal onderdeel is van het stedenbouwkundig concept en de woonbuurten. Dat werd in die tijd (1983) ook erkend; de wijk heeft relatief veel openbaar groen (evenals veel privé-tuinen en straatbomen). Langzaam verkeer over de Broekweg of langs de parkrand krijgt het gevoel dat cultuur (bebouwing) en natuur (groenaanplant) hier in balans zijn. Bijzonder is het proces van boomaanplant in de privé-tuinen van de Duinen en Dalenbuurt. Daar mochten bewoners een boom uitkiezen uit een catalogus van bomen, die vervolgens in de particuliere tuin werd geplant.²⁷ Maar ook de boomaanplant van de straten, grachten en singels in de binnenstad kreeg aandacht vanwege de verpozende, verkoelende en lommerrijke functie. Het vergroenen van bestaande wijken, in combinatie met de toevoeging van kinderspeelplaatsen, was begin jaren 1980 onderdeel van een gericht beleid om de wijk 'leefbaarder' te maken.²⁸

Enkele groenontwerpen worden hier genoemd. Een nog bestaande tuin is de kantoortuin, een tuin met betonnen elementen en zandkleurige natuursteen bij Aramco aan de Verbeekstraat. Grootschaliger is het ontwerp van de openbare ruimte van Waardeiland, in particulier beheer. Kenmerkend zijn de hoogteverschillen in het terrein en het overgaan van openbaar in privé tuin. Een

²⁵ Bekkers 1998, p. 100 vv.

²⁶ *Binnenstadsblad Leiden*, maart/april 1980, p. 9-11.

²⁷ Interview Ans Hugens, 8 oktober 2021.

²⁸ *Stadswerk*, 1983, nr. 5, november, p. 14.

groenontwerp van een nationaal bekende tuinontwerper is in deze periode gerealiseerd als uitbreiding van begraafplaats Rhijnhof. Op dit nieuwe deel is ruimte voor begraven van alle gezindten. Het ontwerp is van Mien Ruys. Door hagen creëert zij intieme grafvelden, met aandacht voor de overleden persoon. En zitbanken nodigen uit tot herdenken.

Uit deze opsomming blijkt dat de aandacht voor het streven naar een groene, minder stenige, prettige leefomgeving toenam in deze periode. Het concept van inheemse beplanting en aanleg is een belangrijk thema. Ook de realisatie van schooltuinen kan in dit kader genoemd worden vanwege hun educatieve functie. Er is echter nog geen goed nationaal overzicht van park- en plantsoenontwerpen in de jaren 1970 en 1980.

Organisatie van verandering

Gebiedsgericht

De ruimtelijke ordening was in de jaren 1970 en 1980 gebiedsgericht georganiseerd. Structuurplannen boden een overkoepelend kader, zoals het *Structuurplan voor de Leidse Binnenstad* (1977) dat in 1978 werd vastgesteld.²⁹

De gemeente organiseerde de vernieuwing en uitbreidingen in drie geografische eenheden (gebieden) met eigen afdelingen. Er was een aanpak die zich richtte op de binnenstad, het gebied binnen de singels. Een groep die zich richtte op de schil eromheen werkte aan de bestaande wijken rondom de binnenstad. En er werkten ambtenaren aan de totstandkoming van de planvorming voor de uitbreidingswijken. De werkwijze in de gebieden was verschillend. In de bestaande stad waren er bewoners en bedrijven, wat daadwerkelijk inspraak mogelijk maakte. In de nieuwe wijken ontbraken meestal de bewoners nog maar er waren in de regel wel andere belanghebbenden. Een ander verschil betrof de aantallen. In de uitbreidingswijken ging het om grote gebieden en hele velden die in een keer ontwikkeld werden. In de bestaande stad was de schaal sterk verschillend. Deze kon variëren van zeer kleinschalig en pandsgewijs, tot grootschalige vernieuwing van hele blokken. Per gebied werd de uitvoering weer per deelgebied nader onderverdeeld.³⁰

De problematiek verschilde ook sterk per gebied. Zo vormde een belangrijk deel van de vernieuwing van de binnenstad de vernieuwing van de riolering en kaden langs de Rijn oevers en grachten. Dat werd tegelijk met de sanering aangepakt en daar plukt Leiden nu nog de vruchten van. Het Rijk droeg overigens ook bij in de financiering daarvan.³¹ In de saneringsgebieden werden vrijwel alle rioleringen en kade vervangen. Soms werd zelfs een gracht weer open gegraven, zoals bij de Waardgracht. Ook bruggen werden vernieuwd zoals in de Verversbuurt. Bij de uitbreidingswijken waren de openbare werken anders van karakter. Daar moest het terrein gelegen in poldergebied eerst bouwrijp worden gemaakt zoals in de Merenwijk en in de Stevenshof, door zandophoging en aanleg van nieuwe waterlopen, wegen en riolering.

De bebouwingsdichtheid in de gerealiseerde gebieden en buurten verschilde zeer per locatie. In de buitenwijken lag dit lager dan in de stadsvernieuwingsgebieden van de binnenstad. De dichtheid van bebouwing in de Stevenshof werd bepaald door de subsidievoorschriften van het Rijk. Dat voorschrift was gebaseerd op de Werkgroep Overleg Ruimte Gebruik (WORG).³² De gerealiseerde dichtheid in de Stevenshof werd in 1986 berekend als 55 woningen per hectare. Dat werd als een relatief hoge dichtheid beschouwd voor een buitenwijk in een voorlichtingsbrochure van de gemeente. In de Merenwijk was sprake van een dichtheid van 38 woningen per hectare, de Slaaghwijk meegerekend.³³

²⁹ *Plan*, 1987, nr. 10, p. 13-22.

³⁰ Interview Jean Piret, 4 juni 2021.

³¹ *Stadswerk*, april 1985, nr. 12, p. 15-16.

³² Mededeling Dirk Halfwerk, 20 september 2021.

³³ *Stadswerk* 1986, nr.16, p. 40.

Bij de bebouwing aan de Oranjegracht en Waardgracht was de dichtheid tussen de 80 en 90 woningen per hectare.

Initiatief

Een groot deel van de realisaties van de stadsvernieuwing was afhankelijk van gemeentelijk beleid. In afwijking van de nieuwe wijken waren in de binnenstad ontwikkelaars nauwelijks actief. Mogelijk omdat zij hier onvoldoende winstcapaciteit zagen. In plaats daarvan nam de gemeente in de stadsvernieuwingsgebieden het voortouw. Vrijwel alle vernieuwing in de binnenstad geschiedde op initiatief van de gemeente. De uitvoering vond plaats door woningbouwverenigingen en door een grote verscheidenheid aan zelfstandige organisaties en monumentenorganisaties. Daarvan waren er meerdere in Leiden: het Kleine Leidse Woonhuis, de Stichting Diogenes, de Stichting Bejaardencentra Leiden en natuurlijk de Stichting Studentenhuisvesting Leiden en de Stichting Huisvesting Werkende Jongeren. In grote lijnen was het de gemeente die de voorwaarden schiep, en vervolgens een van de genoemde partijen uitnodigde (bebouwings-) plannen in te dienen. In de nieuwe wijken werden ontwikkelaars wel ingeschakeld. In de Merenwijk werden na de Slaaghwijk, gebouwd op initiatief van corporaties, ontwikkelaars volop ingeschakeld, evenals in de Stevenshof.³⁴

Financiële bijdrage

Voor de uitvoering van de ruimtelijke werken kon Leiden aanspraak maken op geldelijke bijdragen van het Rijk. Zij deed dat in de jaren 1970 en 1980 ook ruim vanwege haar slechte financiële positie en de omvang van de opgave tot woningverbetering (o.a. 'krotopruijing') en woningnood. De gemeente had in die jaren de status van 'artikel 12 gemeente'. In de begroting van 1981 bleek de gemeente een van de grootste tekorten in Nederland te hebben.³⁵ De financiële ondersteuning van het Rijk werd door een gemeentelijk bureau aangevraagd. Tot 1984 werden de aanvragen door de meest betrokken afdeling/directie aangevraagd.³⁶ Na 1984 door het Buro Openbare Werken. Dat bureau coördineerde de subsidieaanvragen.³⁷ Er waren meerdere subsidieregelingen en de werkwijze sloot aan bij deze financiering. Voor de stadsvernieuwing kon de gemeente aanvragen indienen voor de Beschikking Geldelijke Steun Stadsvernieuwing 1977, ook wel Interim-Saldo-Regeling (ISR) genoemd. Deze regeling was zonder twijfel doorslaggevend voor de daadwerkelijke totstandkoming van de stadsverbetering. Maar er waren nog meer regelingen waarvoor Leiden in aanmerking kwam. Dat waren de 80 procent-regeling en de regeling voor de restauratie van monumentale panden en panden in een beschermd gezicht.

Om in aanmerking te komen voor steun in de vorm van de ISR-gelden moest een verbeteringsplan per gebied worden opgesteld dat als basis diende voor de aanvraag. Vanuit die gelden werden ook de openbare werken als kadeherstel en verbetering riolering gefinancierd. Voor de uitbreidingswijken waren belangrijke regelingen de woningcontingenten en de toekenning van woningwetwoningen en premie-koop en premie-huur woningen. Door deze subsidies bleef het Rijk sturing houden op de woningbouw. Daarnaast waren nog specifieke regelingen. Zoals voor de bouw van bejaardenwoningen, steun aan bedrijven en de uitvoering van parken die onder een specifieke wetgeving vielen. Voor groenvoorzieningen bijvoorbeeld, kon bij het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijke Werk subsidie worden aangevraagd.³⁸

Stadsvernieuwing en inspraak

³⁴ Mededeling Wim Eggenkamp, 1 november 2021.

³⁵ *Binnenstadsblad Leiden*, november 1980, p. 16.

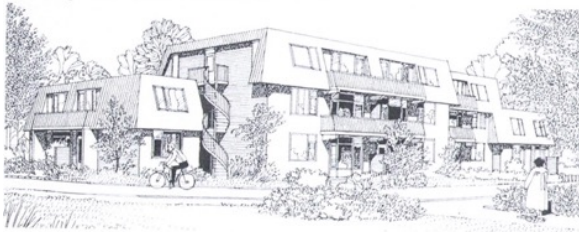
³⁶ Mededeling Wim Eggenkamp, 1 november 2021.

³⁷ *Stadswerk*, april 1985, nr. 12, p. 15-16.

³⁸ *Binnenstadsblad Leiden*, november 1980, p. 16-20.

De woningtypologie in de uitbreidingswijken en de stadsvernieuwingsgebieden waren het resultaat van een bijzonder krachtenveld. De woningdifferentiatie werd bijvoorbeeld mede bepaald door de berekeningen van de gemeentelijke sociologische bureaus, die de bevolkingssamenstellingen beargumenteerden. Aan de Merenwijk rekende bijvoorbeeld sociograaf M.W. Hoek, in 1968 hoofd van het bureau sociografie.³⁹ Ook speelden de toewijzingen van het Rijk voor gesubsidieerde bouw een rol. Die werden elk jaar opnieuw bepaald.

Appartementen Stille Rijn te Leiden

Complex met HAT-eenheden, een wooneenheid voor kleine huishoudens in de jaren 1980, Merenwijk, ontwerp A. Ganey (in: Bouw, 1982, nr. 2)

Zonder parkeerproblemen comfortabel wonen in de binnenstad

Advertentie voor woningen met inpandige garage, Stille Rijn, ontwerp Van Oerle Schrama, te Leiden (in: Stedenbouw, nr. 446)

Doelgroepenwoningen komen in Leiden zeker voor. Twee belangrijke groepen zijn de ouderenwoningen en de woningen voor studenten. Ouderenwoningen werden gebouwd op initiatief van stichtingen en verenigingen, evenals studentenwoningen. In deze periode was ook sprake van zogeheten HAT-eenheden, woningen voor kleine huishoudens: een- en tweepersoonshuishoudens. Een van de eerste projecten was het 't Veerhuis dat in 1975 werd opgeleverd.⁴⁰ Ook zien we in deze periode de 'woongemeenschap' vorm krijgen, in de vorm van lokale uitingen van een landelijke stichting Centraal Wonen. Kenmerkende projecten van nieuwe woongemeenschappen volgens deze Centraal Wonen gedachte zijn gerealiseerd aan de Gortestraat en Gerestraat, de Zwartehandspoort en aan de Sumatrastraat in de vorm van een herbestemming van het kantoorpand van Boot.⁴¹ Rond 1990 was de stichting nog actief, zoals blijkt uit het wooncomplex Niek Engelschmanstraat dat in 1990 werd gebouwd, naar ontwerp van Theo Bosch.⁴²

Naast het Rijk, verenigingen en projectontwikkelaars, kreeg ook een andere partij meer invloed: de burger. Inspraak was een structureel aspect van de aanpak in de stadsvernieuwing. Die vond op twee niveaus plaats. Op wijkniveau was er inspraak bij het vaststellen van verbeteringsplannen en bestemmingsplannen, en bij de uitvoering ervan. Op stedelijk niveau waren burgers betrokken bij de besluitvorming over de diverse plannen van Actie voor de Stadsvernieuwing en het structuurplan.⁴³

De verzamelterm 'inspraak' is overigens een complex begrip. Het kan slaan op georganiseerde vorm van inspraak, zoals werkgroepen in wijken en deelname aan vaste inspraaktrajecten, zoals de Vrouwen Advies Commissie (VAC) die participeerde, deelnam, aan overlegorganen voor ruimtelijke plannen. Maar ook ongeorganiseerde en spontane vormen van inspraak zijn te beschouwen als aspecten van inspraak want deze acties konden effecten hebben op de planvorming en besluitvormingsprocessen. In sommige steden vormden buurtbewoners en architecten 'ongevraagde' coalities en trokken

³⁹ Bureau voorlichting 1968, p. 6.

⁴⁰ Mededeling Monica Alkemade, 14 oktober 2021.

⁴¹ *Stadswerk*, augustus 1986, p. 47-48; Van der Wiel 2001, p. 192.

⁴² Mededeling Han Timmer, 15 september 2021.

⁴³ Mededeling Wim Eggenkamp, 1 november 2021.

gezamenlijk op, zoals in Amsterdam.⁴⁴ In Leiden was sprake van zo'n coalitie bij de planvorming rond de parkeergarage/wooncomplex Hekkensteeg. Emoties konden hoog oplopen waarbij debatten fel waren. In een artikel over inspraak in Leiden in 1979 noemde de auteur niet alleen democratische achtergronden maar ook praktische argumenten: 'Men koos voor een open planprocedure uit een oogpunt van democratie, ter wille van de openbaarheid van de belangenafweging en politieke keuzes, ten behoeve van de plankwaliteit en om een zekere consensus te bereiken zodat het plan beter uitvoerbaar is.'⁴⁵

De auteur van dat artikel, Van Gelder, legde een relatie tussen het verzet en de verandering van de procedure. Parallel aan het gereguleerde proces van inspraak bij stadsvernieuwing verliep ook het onofficiële verzet: het houden van betogingen door burgers en bewoners, en deelnemen aan rellen om standpunten voor het voetlicht te brengen bij het stadsbestuur. Het benoemen van slechte woonomstandigheden; het opkomen voor woon- en leefklimaat. De hevigheid verschilde sterk per wijk. Bijvoorbeeld in het gebied Noordvest waren de botsingen intens.⁴⁶ In het artikel over inspraak en planontwikkeling in Leiden in 1978 benoemde de auteur het opzetten van de inspraakprocedure waaronder de eerder genoemde 'open-plan-procedure' als antwoord op het ongereguleerde verzet.⁴⁷ Bewoners kregen bijvoorbeeld gelegenheid tot georganiseerde inspraak bij bebouwingsplannen. Daarvoor werden bewonerscommissies in het leven geroepen. Dat was heel letterlijk: in een buurt waar sanering plaats zou vinden zocht de gemeente contact met de bestaande bewoners. Ook werden projectgroepen ingericht voor wijkverbeterplannen waar behalve gemeenteambtenaren en vertegenwoordigers van het bedrijfsleven ook bewoners zitting hadden. Ten aanzien van de sanering van bestaande bouw werd in de jaren 1960 en 1970 inspraak steeds belangrijker.⁴⁸ Historicus Cor Smit heeft in zijn studie naar de Leidse sociale woningbouw 'Strijd om kwaliteit'⁴⁹ de rol van de bewoners en burgers geregeld in zijn onderzoek betrokken. Uit die studie blijkt dat de praktijk van de inspraak zeer gemêleerd was. Zelfs binnen verenigingen kon het er fel aan toegaan. Meerdere woningbouwverenigingen werden door middel van een bestuur met leden democratisch bestuurd. Dat daarbij binnen een vereniging (bestuur, werkgroep, projectgroep) zeer diverse meningen voor konden komen die soms botsten, spreekt vanzelf.

Bij nieuwe wijken waren de bewoners veelal nog niet bekend en daar was de bewonersinspraak minder intensief. Daar stelde de gemeente een gemeentelijke projectgroep aan. Wel werd daar de Vrouwen Advies Commissie (VAC) vooraf betrokken bij de bespreking en beoordeling van de ontwerpen. Een bijzondere vorm van inspraak kwam tot stand als onderdeel van de vrouwenemancipatiebeweging.⁵⁰ Formeel kreeg die beweging zeggenschap in inspraakorganen in de Emancipatienota, waarvan in 1982 de tweede was uitgekomen. In de emancipatienota werd het brede aandachtsgebied genoemd, en werden bijvoorbeeld kinderopvang, buurthuizen, veilige verkeersroutes en woningen voor alleenstaanden onderwerpen waarover vrouwen hun oordeel konden geven in inspraakorganen.⁵¹ In de binnenstad van Leiden, waar sanering van sterk verouderde gebieden aan de orde was, bemoeiden bestaande bewoners en omwonenden zich met de besluitvorming. Enerzijds ongevraagd, door middel van protesten en demonstraties, maar anderzijds ook via inspraakgroepen en bewonerscommissies. Onder meer in het gebied Maredorp was sprake van acties van de bewoners. Ook bij het project voor nieuwbouw aan de Hekkensteeg waren protestacties van belang. Hier werd planvorming voor een garage omgebogen naar woonbebouwing.⁵² Overigens verschilde de

⁴⁴ Albers 2021.

⁴⁵ Van Gelder 1979, p. 35.

⁴⁶ Hendriks Smit 2011, p. 25-26.

⁴⁷ Van Gelder 1978, p. 35.

⁴⁸ Smit 2006, p. 167 v.v.

⁴⁹ Smit 2006.

⁵⁰ Interview Henriëtte van der Linden, 29 juli 2021.

⁵¹ *Plan van Aktie Stadsvernieuwing*, 1983, M2.

⁵² Interview Peter van Swieten, 11 augustus 2021.

betrokkenheid sterk per gebied. Bij de Herengracht en Zijlsingel waren nauwelijks bewoners bij de planvoorbereiding betrokken.⁵³

In de jaren 1970 raakte inspraak op verschillende manieren sterker verankerd in het beleid. In Leiden aanvaardde de gemeenteraad in de tweede helft van de jaren 1970 onder meer de nota 'Afspraak over inspraak'. Terwijl bij de planvorming rond het 'Basisplan Stadsvernieuwing' uit 1961 geen mening was gevraagd aan de inwoners van Leiden, gebeurde dat in de jaren 1970 wel.⁵⁴ In het basisplan uit 1961 werd het voornemen tot grootscheepse sanering van de binnenstad gecombineerd met de aanleg van nieuwe ringwegen. De binnenstad moest veranderen in een bedrijven- en dienstencentrum. In de jaren zeventig werd voor de binnenstad een Projectgroep Binnenstad in het leven geroepen.⁵⁵ Deze projectgroepen bespraken de bezwaren van omwonenden en bewoners in gebieden van de stadsvernieuwing. Allerlei aspecten kwamen tijdens vergaderingen aan bod. Uit de notulen blijkt dat bij sommige gebieden ook monumenten dienden te sneuvelen, zoals in 1979 bij een wooncomplex aan de Morssingel, wat overigens nauwkeurig werd beargumenteerd en genotuleerd.⁵⁶ Protesten van betrokkenen mochten in dit geval niet baten. Ook bij de bouw van de nieuwe school aan de Vliet, in de binnenstad, leidden protesten niet tot het gewenste resultaat. Ondanks ruim 1000 bezwaarschriften werd de school toch gerealiseerd.⁵⁷ In het algemeen veranderde wel de houding ten aanzien van sanering, sloop en nieuwbouw. Het Basisplan van 1961 werd ingewisseld voor de 'Binnenstadsnota Leiden' uit 1971 en de 'Nota te beschermen stadsgezicht' 1975, waarin meer een balans tussen historie en sanering werd bepleit.⁵⁸

De gemeentelijke diensten van Leiden ontwikkelden in de jaren 1970 en 1980 een werkwijze om de verschillende aspecten in samenhang te bezien. Zij volgden daarbij een methode van de collega's in Groningen, om de binnenstad te analyseren.⁵⁹ De opstellers van het structuurplan analyseerden de stad op drie aspecten: 'het gebruik (het patroon van functies en activiteiten), beweging (verkeer, kabels, leidingen), en de ruimte (de tastbare stedenbouwkundige structuur)'.⁶⁰ Deze aspecten werden apart geanalyseerd maar ook bijeengebracht in samenhang op een 'ruimtelijke-aspectkaart'. Bij de voorstellen voor de ingrepen werd die kaart vervolgens als leidraad gebruikt. Voor de totstandkoming van het structuurplan voor de binnenstad werd de 'open-plan-procedure' gevolgd. Dat hield in dat van tevoren werd aangegeven welke fasen in het proces te onderscheiden waren met een daarbij behorend tijdschema en dat elke fase zou worden afgesloten met een raadsbesluit. Volgens Wim Eggenkamp, destijds betrokken bij de planvorming voor de binnenstad, was dat een innovatieve werkwijze. In vaktijdschriften zoals *Bouw* en *Plan* werd in de jaren 1970 en 1980 de methode geregeld toegelicht besproken, en kreeg daardoor nationale bekendheid.⁶¹

Verhouding overheid, woningbouwvereniging, projectontwikkelaar en burgers

Regie en sturing

Alhoewel de gemeente sterk sturend optrad tijdens de jaren 1970 en 1980, veranderde wel de verhouding met andere partijen. De bewonersinspraak is al genoemd. Ten aanzien van de woningbouw gaf de rijksoverheid de woningbouwverenigingen een belangrijke plaats. Volgens architectuurhistoricus Dirk Baalman, die een analyse heeft geschreven over de bouwcultuur in de jaren

⁵³ *Plan* 1979, p. 29.

⁵⁴ Faludi Hamnett 1978, p. 84.

⁵⁵ Waal 1979, p. 43-46.

⁵⁶ ELO, SA-V, inv.nr. 2856, 2956.

⁵⁷ *Bouw*, 4 maart 1988, nr. 5, p. 23-26.

⁵⁸ Starckenburg 2014, p. 34-37.

⁵⁹ Eggenkamp 1979, p. 38; Mededeling Wim Eggenkamp, 1 november 2021.

⁶⁰ Van Es Voerman 2018, p. 18.

⁶¹ Eggenkamp in *Bouw* 1979; Waal in *Plan* 1987, nr. 9.

1970 en 1980, kregen woningbouwverenigingen in nationaal opzicht een sleutelrol.⁶² Uit onderzoek naar de totstandkoming van de ruimtelijke plannen in 1970 – 1990 blijkt Leiden daar van af te wijken. In Leiden blijkt de gemeentelijke overheid in 1970-1990 een toenemende sturende rol te hebben gespeeld. Dat kwam onder meer door de lokale situatie waarbij de sanering van vervallen woningen in de binnenstad zeer urgent was. En het was ingegeven door het politieke klimaat van het gemeentebestuur dat in de jaren 1970 een links signatuur kreeg. De gemeente creëerde omstandigheden en nodigde in veel gevallen de woningbouwvereniging uit plannen in te dienen, en gaf daarbij de financiële kaders aan.

In de Merenwijk kregen ontwikkelaars een grote rol. Nationale Nederlanden had andere woningen voor ogen dan hoogbouw en strokenbouw: de ontwikkelaar gaf de voorkeur aan laagbouw en eengezinswoningen. Door ervaringen bij de Merenwijk en de stadsvernieuwing in de jaren 1970 en begin jaren 1980 besloot de gemeente bij Stevenshof in de jaren 1980 de regie strakker te voeren. Die regie was met name gericht op de beheersing van de bouwkosten, huurprijzen en de kwaliteit van de bouw.⁶³ Daarbij werden de corporaties door de gemeente gedwongen tot samenwerking en fusering om zo een slagkrachtiger partij te hebben bij nieuwe ontwikkelingen.⁶⁴

Leidse jongeren voeren in 1968 protest tegen toenemend autoverkeer, Churchilllaan (Blom 2008, p. 112)

'Stadswerk. Gemeentelijk informatieblad over de stadsvernieuwing in Leiden'. Met dit blad informeerde de gemeente burgers van Leiden over ruimtelijke ontwikkelingen in de stad; nr 17, februari 1987. (Col. DB)

De bestemmingsplannen en stedenbouwkundige ontwerpen boden geleidelijk meer bewegingsvrijheid voor invulling. Maar dat betekende niet dat de gemeente die ruimte overliet aan de markt. Integendeel zullen we in Leiden zien. In plaats van de nauwkeurige uitbreidingsplannen en uitbreidingsplannen in onderdelen, met verkavelingen, rooilijnen en profielen, komt een planvorming op die (relatief) meer manoeuvreerruimte laat voor later te bepalen invulling. De structuurplannen winnen aan belang in deze periode, evenals vlekkenplannen, waarbij de footprint van gebouwen niet precies wordt aangegeven. De *Structuurschets Stevenshof* (1979) is hier een voorbeeld van.

In de Mors en in de Merenwijk bepaalde de gemeente het bestemmingsplan, bestaande uit verkavelingsplan en profielen, en liet aan projectontwikkelaars en woningbouwverenigingen de ruimte

⁶² Baalman 2018, p. 41. Het zou interessant zijn de geschiedenis van de inspraak in Leiden verder te onderzoeken.

⁶³ *Binnenstadsblad Leiden*, april/mei 1981, p. 10-11.

⁶⁴ Interview Dick Tesselaar, 27 mei 2021.

om met bebouwingsvoorstellen te komen. Zo kreeg De Goede Woning van de gemeente in de Bockhorst de mogelijkheid om het bebouwingsplan te laten opstellen.⁶⁵ In de Merenwijk ontwierpen de architecten, die de bebouwingsvoorstellen voor de velden tekenden, ook de inrichting van de openbare ruimte: de inrichting van de directe woonomgeving zoals tuin kon zo worden afgestemd op de inrichting van de openbare ruimte.⁶⁶

Bij de Stevenshof hernam de gemeente een sterkere regie met als doel de kosten beter in de hand te houden en zo doorstroming beter te kunnen bevorderen.⁶⁷ Bij de bebouwingsvoorstellen voor de Stevenshof trad de gemeente (alsnog) sterk sturend op.⁶⁸ Alleen de eerste vlekken in Stevenshof, genummerd 1 en 4, werden op de oude manier ontwikkeld zoals bij de Merenwijk. Daarna werd voor de andere vlekken een nieuwe werkwijze gevolgd. De gemeente gaf zelf aan architecten de opdracht bebouwingsvoorstellen te ontwerpen. Met de ontwerpen werden vervolgens bij aannemers door de gemeente offertes aangevraagd voor de uitvoering, waarbij vooraf een maximaal richtbedrag vermeld werd. Dit was geen open procedure, slechts een van de aangeschreven inschrijvers kreeg de opdracht. De architect hield toezicht op de uitvoering. Dat was bijvoorbeeld de werkwijze bij een van de vlekken, vlek 14 waar de woningen met de stalen sandwichpanelen zijn gerealiseerd. De grond werd ook niet verkocht maar in erfpacht uitgegeven.⁶⁹

De wijze waarop de samenwerking tussen burger, overheid en ontwikkelaar vorm kreeg blijkt in de onderzochte gevallen zeer complex. Een initiatief van een groene werkgroep, Gaiapolis, was in ieder geval niet succesvol. Zij vroegen in 1979 een plek in de ontwikkeling zijde Cronesteyn, in het Vlietpark, maar kregen niet de ruimte zich binnen de contouren van het plan te vestigen. Ondanks hun sociale en groene karakter kregen ze voet aan de grond.⁷⁰

Vlekkenplannen en markt

Een andere uiting van de veranderende bouwcultuur is de ruimte die de hierboven genoemde zogeheten 'vlekkenplannen' boden. Dit instrument werd in deze periode gericht toegepast. De verwetenschappelijking van het bouwen was al in de naoorlogse jaren tot ontwikkeling gekomen. Steeds meer werden sociografische bureaus bij de planvorming betrokken die survey's opstelden. Die studies werden als basis genomen voor besluitvorming. Omdat de ontwikkeling van nieuwe wijken van een langdurig proces was en maatschappij en economie snel konden veranderen, boden vlekkenplannen ruimte om in te spelen op ontwikkelingen en veranderende keuzes.

Een heel andere achtergrond heeft de besluitvorming over Waardeiland. Bij de planvorming voor het Waardeiland kreeg een particuliere bouwer, een projectontwikkelaar, relatief veel ruimte om verkavelingen en bebouwingsvoorstellen in te dienen. Dit hing nauw samen met benodigde gelden voor verhuizing van de Grofsmederij van Waardeiland naar Zoeterwoude (Grote Polder). Een nieuwe fabriek bouwen vergde een bouwbudget dat verkregen kon worden als de grond van Waardeiland de benodigde gelden opracht: dat was alleen mogelijk als bebouwing in de vrije sector plaats vond. Om dit te realiseren werkte de gemeente mee aan verkoop van de grond van Waardeiland aan de ontwikkelaar, de Sokolgroep uit Brussel. Door deze transactie bleef ook werkgelegenheid bij de Grofsmederij in de regio Leiden behouden, wat een zeer belangrijk argument voor de gemeente was.⁷¹ Bij het Waardeiland kreeg de ontwikkelaar vanuit die achtergrond ruimte een heel gebied te ontwikkelen, van werklocatie naar woongebied. Het is een voorbeeld waarbij woningbouw (in dit geval in de duurdere sector) onderdeel is van projectontwikkeling. Ook landelijk is de toegenomen rol van

⁶⁵ Smit 2006, p. 154.

⁶⁶ Interview Dirk Halfwerk, 7 juni 2021.

⁶⁷ Interview Dirk Halfwerk, 7 juni 2021; interview Mels Verkoren, 24 juni 2021.

⁶⁸ Smit 2006, p. 154.

⁶⁹ Interview Fons Verheijen, 23 juli 2021.

⁷⁰ Stukken uit 1979-1980 tussen Gaiapolis en gemeente in ELO, SA-V 2978.

⁷¹ Mededeling Wim Eggenkamp, 1 november 2021.

ontwikkelaars een trend, waarbij bijvoorbeeld hele winkelcentra zeer grootschalig door ontwikkelaars worden gerealiseerd.⁷²

Niet alleen de verhouding met de 'markt' is van belang voor de totstandkoming van de wijken (ontwikkelaars, corporaties), ook de samenwerking van overheden onderling speelt daarbij een rol. In deze periode werd zowel aan de planvorming van het Morskwartier als de Merenwijk gewerkt terwijl het grondgebied nog niet binnen de gemeentegrenzen van Leiden viel. In beide gevallen trok de gemeente op met de gemeente Oegstgeest.⁷³ De samenwerking leidde tot uitbreidingsplannen die op elkaar werden afgestemd. Wat de succesfactoren en knelpunten van deze samenwerking waren, zou nog verder kunnen worden onderzocht.

Realisatie van buurten en wijken

Bouwen, standaardisatie en variatie

Niet alleen veranderde van alles ingrijpend rond het wonen, zoals de wooncultuur, de vorm van de woonbuurten en de wijze van besluitvorming via meer ruimte voor inspraak, ook de bouwcultuur veranderde. De industrialisatie van de bouw, die in de jaren voor 1970 had geleid tot uniformering, standaardisatie en prefabricage, zette in de jaren daarna onverminderd door, maar deze werd op een andere manier toegepast. Bij voorkeur werden de elementen gedifferentieerder toegepast. Wel gestandaardiseerd, maar met meer combinaties wat een rijke assemblage van materialen en elementen opleverde. Het beoogde doel was een kleinschalig en gevarieerd beeld te scheppen. Maar ook een vergroting van de toepassingsmogelijkheden van kleinschaliger gestandaardiseerde elementen vond plaats, omdat deze breder en flexibeler inpasbaar zijn.

Bij enkele woningbouwprojecten bijvoorbeeld uitte dat zich in de jaren 1970 in het gevelbeeld door een afwisseling van gemetselde gevelvlakken en delen met beplanking. Samengestelde vensters versterken de individuele woning, in plaats van een visuele aaneenrijging tot stroken. Betonnen geprefabriceerde trappen worden zichtbaar als ruimtelijke elementen gecombineerd met baksteen muurtjes. En huizen krijgen in veel gevallen weer pannendaken, in allerlei vormen voorzien van betonpannen. Deze daken refereren aan historische bebouwing. Dit in tegenstelling tot de platte afdekking die in de jaren 1950 en 1960 alomtegenwoordig werd, met alleen een rechte dakrand.⁷⁴ Overigens vond in de wederopbouw ook veelvuldig de toepassing van pannendaken plaats.

Een bijzondere venstervorm wordt vanaf omstreeks de jaren 1970 populair: een venster met een haakvorm, eenvoudig te realiseren door twee rechthoekige vensters van ongelijk formaat met elkaar te combineren tot een L. Een variant hiervan is het al bestaande melkmeisjesvenster; een dubbele haak-vorm. Daarbij worden kleinere vensters, als de spiegels van een streekdrachtkap, ter weerszijde van een groter centraal venster toegepast. Door de verspringende vorm van deze venstervorm komt de gevelcompositie zeer levendig en gevarieerd over, binnen het stramien van een vaste venstervorm. Terwijl in de jaren 1960 de nieuwe ideeën nog uitzondering zijn, te beschouwen als eerste reacties op de heersende trends, krijgen de veranderingen in de stedenbouw en architectuur in de jaren 1970 en 1980 meer ruimte. Ze worden breder geaccepteerd en toegepast, ook in Leiden. Kenmerkend voor de kleinschalige, gevarieerde toepassing zijn bijvoorbeeld de woningen van Architectenburo Hopman in De Bockhorst. Ook bij zeer grote complexen in de binnenstad streven architecten naar variatie en een kleinschalig stadsbeeld: het woningcomplex aan het Galgewater en de Weddesteeg is hiervan een voorbeeld. Binnen een reeks vaste elementen is een zeer levendig gevelbeeld gecreëerd dat de indruk van pandsgewijze bebouwing wekt.

Wat betreft de woningtypologie was de aanpasbaarheid van de plattegrond door de bewoners relatief beperkt. Terwijl in nationaal opzicht bijvoorbeeld de SAR-methode bekend werd, waarbij een vaste

⁷² Baalman 2018, p. 27-30.

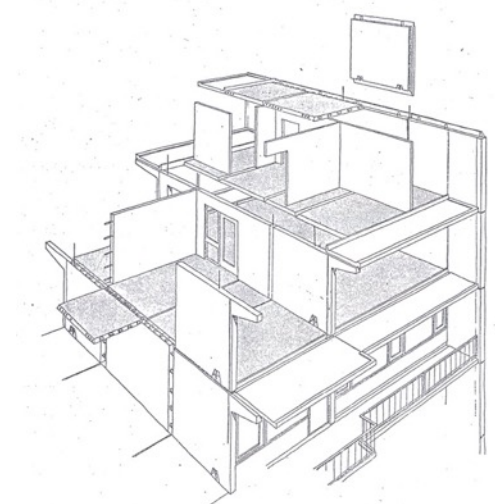
⁷³ Korteweg 2008, p. 7.

⁷⁴ Broekhuizen 2018, p. 156-158.

constructie wordt gecombineerd met een variabele indeling, bleef die praktijk in Leiden beperkt. De door Architectenbureau De Jong, van Olphen en Bax ontworpen buurt (1974) aan Tjalkenwerf en omgeving is hier een voorbeeld van. Veelal ontstonden eengezinswoningen van twee bouwlagen met kap en drie slaapkamers. Een uitzondering was bijvoorbeeld het project voor HAT-eenheden aan de Kaiserstraat (1985) waarbij de bewoners een eigen indeling konden kiezen door de positioneringen van flexibel indeelbare kasten ten opzichte van en vaste voorzieningenkern. De architect Fons Verheijen paste dit bij de derde Binnenvestgracht, het complex Zamenhofstraat, weer toe.

De badkamerunit wordt in het casco van de woning getakeld, Duinen en Dalenbuurt, Merenwijk (bron: Klaassen 2021)

Visualisatie van de bouwelementen in de Slaaghwijk, Elementenopbouw systeem, Industriële Bouwmaatschappij Elementum, 1973 (bron: Hetharia 1973)

Bouwmaterialen en bouwsysteem

In de bouwperiode 1970-1990 zochten architecten en producenten naar mogelijkheden van nieuwe materialen voor grootschalige elementenbouw. Meerdere kantoren kregen, evenals scholen of woningen, een gevelbekleding of constructieve gevelmaterialen. Gewassen grindplaten worden in deze periode toegepast in de standaardgevels van woningbouw, bijvoorbeeld Tjalkenwerf in de Merenwijk. De school Auris De Weerklank aan de Robijnstraat 100 in De Mors is aan de gevel voorzien van zichtbare betonnen elementen met daarin de raamcomposities ingepast. Voor het onderkomen voor TNO, in het Bio Science Park, koos de ontwerper betonnen gevelplaten bekleed met witte tegels en voorzien van een raam (de plaat is vergelijkbaar met de platen van de inmiddels gesloopte Zwarte Madonna in Den Haag). Geprononceerde geprofileerde elementen zijn kenmerkend voor deze periode, waarvan kantoorgebouw Schuttersveld 9 rijkelijk is voorzien. Maar ook nieuwe toepassingen van kunststof komen voor, zoals Trespa. Landelijk bekend zijn de bolwoningen in Den Bosch, ontworpen door een kunstenaar en uitgevoerd in 'glasvezelversterkt cement' (1984). Metalen platen werden eveneens toegepast en van een isolatie, profilering of afwerkingslaag voorzien.⁷⁵ In Leiden zijn tal van voorbeelden te vinden. Enerzijds zijn het uitingen van verdere ontwikkeling van prefabricage en vernieuwing van bouwmaterialen. Anderzijds ook als onderdeel van een architectuurconcept waarbij structuren, units en herhaling van eenheden een rol spelen.

Een voorbeeld van de toepassing van experimentele bouwmaterialen in Leiden is de Staalwijk, in de Stevenshof. Deze woningen hebben gedeeltelijk een gevel van stalen sandwichpanelen zoals toegepast

⁷⁵ Broekhuizen 2018, p. 156-158.

in de carrosseriebouw. Doel daarvan was niet alleen op kosten te besparen, maar ook om de bouw meer te industrialiseren. De gevelpanelen waren onderdeel van een ontwerp waarbij het ook de bedoeling was een gestandaardiseerde voorzieningenkern toe te passen. In die kern zouden ook alle leidingen vooraf zijn opgenomen. Maar dat aspect (een geprefabriceerde kern) werd niet gerealiseerd. Wel kon, door de reductie op bouwkosten, een balkon 'extra' worden gerealiseerd.⁷⁶

De Duinen en Dalenbuurt in de Merenwijk biedt een voorbeeld van toepassing van grootschalige, fabrieksmatig geproduceerde, gestandaardiseerde units. De badkamer van de woningen in de Duinen en Dalenbuurt werd vooraf in de fabriek geassembleerd. Als een gemonteerde eenheid vanuit de fabriek aangeleverd, en van de vrachtwagen in de woning getakeld. Dat was destijds een vernieuwende werkwijze, die ongetwijfeld veel bekijks trok van de kopers van de woningen.⁷⁷

Een bouwsysteem dat grootschalig werd toegepast is in de Slaaghwijk gerealiseerd. Hier is het systeem Elementum bouw toegepast, genoemd naar de leverancier 'N.V. Elementum'. Dit systeem, van Deense oorsprong, is gebaseerd op de toepassing van elementenbouw: grootschalige, gestandaardiseerde en geprefabriceerde betonnen bouwonderdelen voor gevel, vloer en tussenmuren. Die werden in de fabriek gemaakt en op de bouw gemonteerd. In de Slaaghwijk zijn er meerdere woningtypen mee gemaakt. De bouw van de eerste woningen met dit systeem in de Slaaghwijk startte in 1970.⁷⁸

Bij het zoeken naar een geschikte constructie, gevelcompositie en afwerking, betrokken ontwerpers ook oplossingen voor de bezonning en energiehuishouding. Bijvoorbeeld in de kantoren, zodat minder hinderlijke directe zoninval in de zomer was. Door met behulp van architectonische elementen de zoninval te beperken kon intensieve koeling in de zomerperiode worden voorkomen. Daardoor werd bespaard op de energierekening, na de oliecrisis halverwege de jaren 1970 was dit een belangrijk aandachtspunt geworden. Dubbelglas en isolatie winnen in deze periode ook aan belang. Een goed voorbeeld is het GAK-kantoor in De Mors. De platen aan de buitengevel zijn zeer levendig gedetailleerd met plastische vormen, die het gebouw een expressieve uitstraling geven. Deze verlevendiging van de kantoreengevel is ook te interpreteren als een reactie op de zakelijke architectuur van rechttoe rechtaan gevels met functionele raamstroken in vlakke gevels van de eerdere naoorlogse jaren.

Een andere kenmerkende toepassing van glas in de jaren 1980 is het spiegelglas. Vooral bij kantoren is de toepassing populair; vanwege de zakelijke efficiënte uitstraling. Het is in heel Nederland toegepast. Ook in Leiden zijn hier kenmerkende voorbeelden van te vinden. Voorbeelden zijn het Mexx gebouw Leiden Zuidwest en het kantoorgebouw aan de Kanaalweg.

Wijken, ensembles en objecten

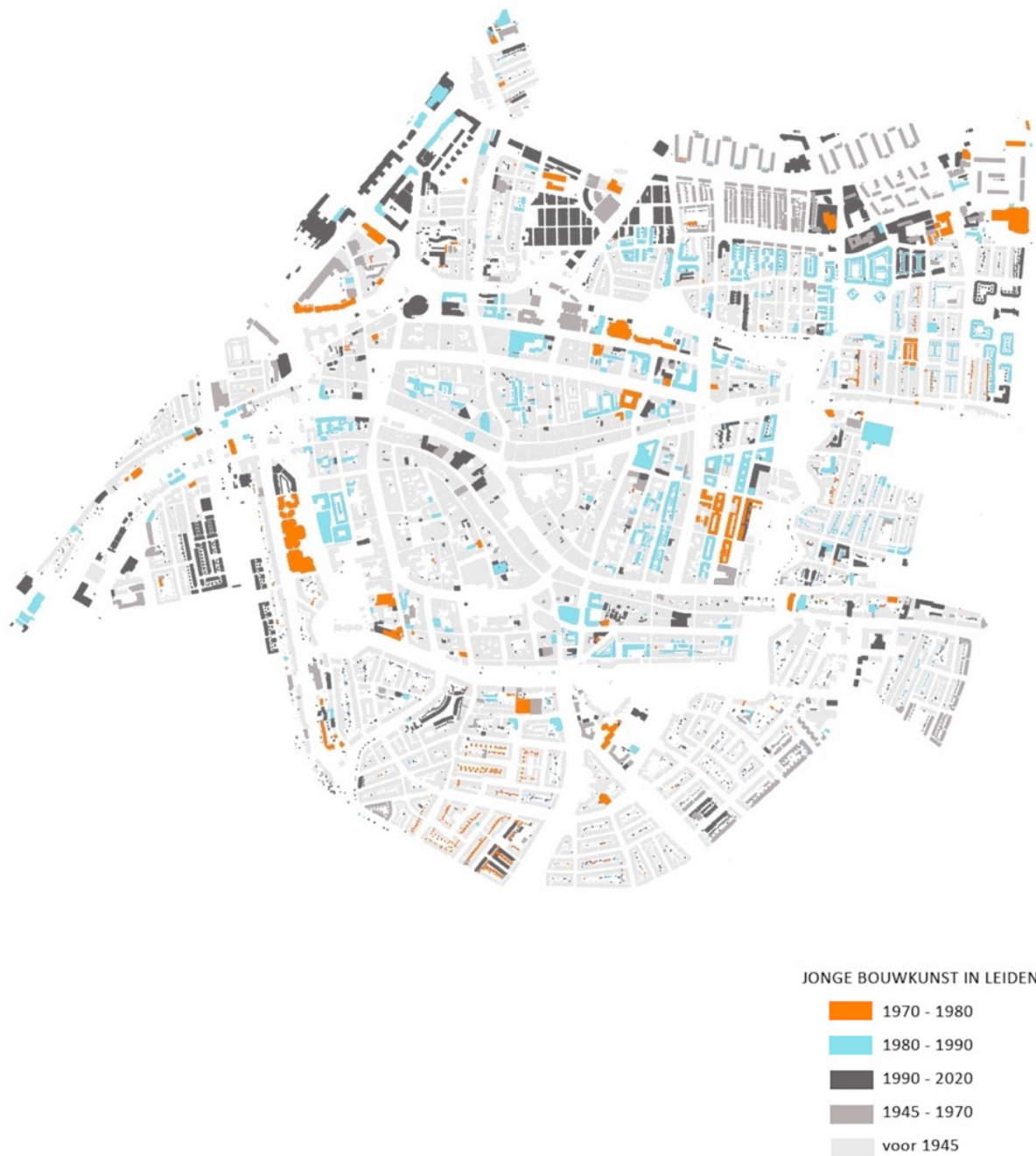
Hierna zullen in de hoofdstukken enkele kenmerkende wijken en gebieden gebouwd tussen 1970-1990 in Leiden uitvoeriger worden besproken: de wijken Bestaande stad (binnenstad en schil er omheen, en andere wijken), Morskwartier (De Mors), Waardeiland, Merenwijk, Stevenshof en Cronesteyn. Bovendien zullen enkele deelgebieden en objecten worden belicht. De voorbeelden geven een dwarsdoorsnede van een zeer rijke verscheidenheid. In een inventarisatie-deel zijn ruim 150 objecten aangeduid.

⁷⁶ *Leidsch Dagblad*, 30 oktober 1987. Zie ook Van Lamoen 1989, p. 73.

⁷⁷ Klaassen 2021, p. 40-42.

⁷⁸ *Leidsch Dagblad*, 19 september 1970; Segrijn 1984, p. 97-99.

Bestaande stad en schil

Jonge bouwkunst in de binnenstad van Leiden en de schil er omheen. Bebouwingsoverzicht met in kleur de aanduiding van de locaties met een bouwperiode uit de jaren 1970 tot 1990. Oranje = 1970-1980; blauw = 1980-1990 (BAG 15 januari 2022, bewerking Erfgoed Leiden en Omstreken)

Gebied Herengracht en Zijlsingel, kaart met grensaanduiding en openbare werken en vervoer, 1982 (in: *Plan van Actie voor de Stadsvernieuwing*, 1983, kaart 11)

Woningbouw op het terrein Waardgracht-Oranjejgracht (2021)

3. Bestaande stad en schil

Geschiedenis van het gebied

De historische binnenstad van Leiden met de schil eromheen is in de loop der eeuwen langzaam gegroeid. Lange tijd was de bebouwing buiten de singels slechts sporadisch. In de buitengebieden werd tot eind negentiende eeuw nauwelijks grootschalig gewoond. Stuk voor stuk raakten ook daar gebieden intensiever bebouwd. De stad breidde zich min of meer concentrisch uit, waarbij steeds nieuwe gedeelten aan de kern worden toegevoegd. De bebouwing in de schil rond de binnenstad was grotendeels in de loop van de negentiende eeuw en begin twintigste eeuw tot stand gekomen. Hieronder vallen wijken zoals De Kooi, Noorderkwartier, Vreewijk, Tuinstadwijk en de Burgemeesterswijk.

In de jaren 1960 van de vorige eeuw trof een bezoeker van de binnenstad een sterk verpauperde stad aan. Er was veel leegstand. Zowel onbewoonbare woningen als niet meer in gebruik zijnde bedrijfs- en fabrieksgebouwen. Ongezonde woonomstandigheden door bewoning van sterk vervallen woningen waren een groot probleem. Grote delen van de binnenstad waren slecht bereikbaar voor bewoners en bezoekers, vooral met de auto. Grachten functioneerden als van oudsher nog steeds als riolering. Ook in de relatief nieuwere wijken konden de woonomstandigheden omstreeks 1970 slecht zijn. Bijvoorbeeld in De Kooi dat werd aangewezen als proefgebied om te saneren. Verbetering van de woon- en leefsituatie vergde hoe dan ook ingrijpen door de overheid. Ideeën over de wijze waarop dat zou moeten geschieden veranderden in de jaren rond 1970.

De gebieden die in dit hoofdstuk aan bod komen kunnen op basis van de geografische ligging worden geanalyseerd als twee gebieden: binnen de singel en de bebouwingsschil buiten de singel. Ook in de besluitvorming werden ze gescheiden behandeld. Door de gemeente werden ze bij de aanpak voor de stadsvernieuwing (1983) als twee gebieden onderscheiden waarvoor afzonderlijke trajecten werden opgezet. Ten eerste de binnenstad, dat wil zeggen het gebied dat wordt omgeven door de singels en het huidige Singelpark. En ten tweede het gebied dat als een schil rondom de binnenstad ligt, dat wel de negentiende- en vroeg twintigste-eeuwse schil wordt genoemd. Geografisch gezien is de begrenzing van de binnenstad duidelijk: dat is het beloop van de singel waarin de contour van omwalling zichtbaar is. De contour van de uitbreidingswijken daarbuiten is veel grilliger. De overzichtskaart van het *Plan van Aktie voor de Stadsvernieuwing* (1983) geeft de begrenzing van de schil rond de binnenstad.

Daarnaast was nog een derde gebied dat bij de gemeente speciale aandacht kreeg. Dat derde gebied betrof de uitbreidingswijken. Buiten de schil liggen wijken die rond 1970 al in ontwikkeling waren en werden afgebouwd, of waarvoor nieuwe uitbreidingsplannen werden opgesteld. De Mors was al in ontwikkeling maar werd uitgebreid. Leiden Zuidwest was al in ontwikkeling, maar kleine delen werden na 1970 ingevuld. Leeuwenhoek was al in ontwikkeling (universiteitscampus), maar zou vanaf 1985 volgens een nieuw concept bebouwd raken (Bio Science Park).

Geschiedenis van de planvorming

Jaren 1960

Leiden is nog steeds een historische stad met bebouwing aan grachten, nauwe straatruimten en stegen, en openheid in de vorm van grachten en singels. Dit stadsbeeld, zo gewaardeerd door bewoners en bezoekers, is voor een deel te danken aan de ruimtelijke ingrepen, restauraties en aanpassingen, en de ideeën daarover, die in de jaren 1970 en 1980 vorm kregen. Letterlijk schreef een auteur in het tijdschrift *Plan* over de omgang met de binnenstad: 'Rond 1970 brak ook in Leiden de 'andere' visie op de binnenstad door (...). Kaalslag was voortaan uit den boze. Variatie, kleinschaligheid en veelkleurigheid dienden in de plaats te komen van de monofunctionaliteit en cityvorming'. Wat er

voor de kaalslag in de plaats moest worden gesteld; daarover waren verschillende opvattingen: 'De ideeën liepen nogal uiteen'. Dat was in 1979.⁷⁹

Diverse latere historici betogen dat in de jaren 1970 een omslag in het denken over de bestaande stad zichtbaar wordt.⁸⁰ Dat blijkt onder meer uit het *niet* uitvoeren van planvorming uit de jaren 1960 en daar andere, gewijzigde plannen voor in de plaats te stellen. In het basisplan voor de stadsvernieuwing uit 1961 (het Wegenplan en Basisplan Sanering en Stadsvernieuwing) was de heersende opvatting om de binnenstad geschikt te maken voor de auto. In dat kader was er een cityring (tangenten) ontworpen die rondom het centrum zou komen te liggen en een kleinere ring in het stadshart. Voor de aanleg van deze brede verkeerswegen voor snelverkeer zouden doorbraken moeten worden gepleegd, zoals door de Haver- en Gortbuurt en de Verversbuurt.

Daarnaast waren er in de jaren 1960 plannen voor dempingen van grachten, onder meer om te kunnen parkeren voor de deur. Twee saneringsgebieden kregen prioriteit: De Camp en het gebied tussen de Herengracht en Zijlsingel. In de saneringsplannen van buurten was in deze periode wel oog voor de historische stad en monumenten, maar dit beperkte zich tot de middeleeuwse kern rond de Pieterswijk, Breestraat en de noordelijke Rijnsoever. Die waardering, zij het beperkt, stonden plannen voor hoogbouw in de binnenstad niet in de weg. Bijvoorbeeld bij het station waar het stationsgebied werd herontwikkeld. En voor de nieuwbouw van de universiteit bij de Witte Singel was de bouw van een hoge toren getekend. Ook moesten er nieuwe wegen komen. Het eerste deel van de Trekvlies was al gedempt om op termijn de verkeersafwikkeling rond de binnenstad te kunnen verbeteren (de cityring). Wonen in de binnenstad werd van ondergeschikt belang geacht aan cityvorming. Dat betekende meer winkels en kantoren en minder wonen en geen industrie meer. Aan de slechte woonomstandigheden in poortwoningen (kleine woningen op binnenterreinen) zou een eind kunnen worden gemaakt. Tekenend is tevens de beoogde reductie van het aantal hofjes. De 32 hofjes konden wel gereduceerd worden tot het behoud van de 14 belangrijkste.⁸¹

Andere mentaliteit

In de jaren 1970 veranderde het denken over de binnenstad en dat kreeg ook weerslag in beleidsveranderingen. Kenmerkend is dat in het 'Verkeerscirculatieplan' uit 1978 niet meer de auto centraal staat, maar langzaam verkeer: de voetganger en de fietser en openbaar vervoer krijgen prioriteit. Ook aan de hoogbouw-praktijk komt een eind. In de uitbreidingswijken worden bestaande plannen voor de Slaaghwijk en Morskwartier wel uitgevoerd maar indien mogelijk aangepast. In de binnenstad verviel het ontwerp van architect P. Zanstra voor de toren van de universiteit aan de Witte Singel. In plaats daarvan kwam een nieuw ontwerp voor het universiteitscluster dat is uitgevoerd. Ook dit is een omvangrijke ingreep met een groot oppervlak. Maar door de horizontale structuur en het opdelen in kleinere eenheden is het een voorbeeld van grootschalige kleinschaligheid. Het sluit aan op de maat en schaal van de historische stad. De routes erbinnen sluiten aan op bestaande routes in de omgeving. In andere plannen is eveneens een omslag in heersende opvattingen te zien. In het saneringsgebied Herengracht en Zijlsingel dat was kaalgeslagen, wordt laagbouw eind jaren 1970 opgenomen in het programma van eisen voor de herontwikkeling.

In de jaren 1970 nam de waardering voor de bestaande historische structuur toe. Dat uitte zich bijvoorbeeld in het handhaven of weer openen van grachten, het handhaven van tussendoorstraten (fijnmazig stedenbouwkundige structuren), en in het handhaven en indien mogelijk restaureren van bestaande bebouwing en monumenten. Bestaande rooilijnen en bouwhoogte werden meer gerespecteerd, ook bij inpassingen. In de saneringsgebieden kwam meer aandacht voor behoud, renovatie en restauratie, in plaats van sloop en nieuwbouw. Ook de wevershuisjes beleefden een herwaardering. In 1976 namen particulieren bijvoorbeeld het initiatief tot de oprichting van de

⁷⁹ *Plan*, 1979, nr. 8, p. 31.

⁸⁰ Blom Van Maanen 2004, p. 29.

⁸¹ Blom Van Maanen 2004, p. 29-32.

Stichting Het Kleine Leidse Woonhuis.⁸² Het was een van de uitingen van een bredere tendens. Deze opvattingen kwamen tot uiting in het nieuwe 'Structuurplan Binnenstad Leiden' uit 1978.

Bij dat alles maakte het in 1974 aangetreden nieuwe college ruimte voor meer inspraak. Bij de verschillende stadsvernieuwingsprojecten in de wijken werd meer burgerinspraak door de overheid geregeld en geacommodeerd. Dit betekende dat belanghebbenden zo vroeg mogelijk werden betrokken bij planvorming in hun buurten door ze een stem te geven in dit proces.⁸³ Ook andere beleidsstukken zoals 'Bouwen voor de buurt' maken de houding ten aanzien van participatie duidelijk. 'Bouwen voor de buurt' gaf aan dat zittende bewoners voorrang kregen bij het toewijzen van de nieuwe woningen. In 1987 maakte de nota 'Bouwen in bestaande wijken' duidelijk dat de gemeente meer in overleg wilde treden met buurtbewoners en bewonersorganisaties. Woningbouwverenigingen wezen bij restauraties en vervangende nieuwbouw de woningen aan zittende bewoners toe en werkten eveneens samen met de bewoners.

De inspraak werd gestructureerd opgezet, zoals bij de Hogewoerdbuurt in 1980. De gemeente organiseerde buurtbijeenkomsten, vervolgens werd een projectgroep ingesteld. In zo'n projectgroep namen bewoners, ondernemers en gemeenteambtenaren zitting. Vervolgens kreeg die projectgroep inspraak bij het inventariseren van de problematiek en het opstellen van de verbeterplannen en bestemmingsplannen voor de buurt. In sommige gevallen werd een speciale 'buurtadviseur' aangesteld, die coördinerend op kon treden. In de meeste gevallen lag de coördinatie van de inspraak in handen van een specifieke organisatie: de Stichting Welzijn Leiden.⁸⁴ Voor de binnenstad stelde de gemeente de eerder genoemde 'open-plan-procedure' op.⁸⁵

Andere financiën

De beperkte financiële mogelijkheden in de jaren 1970 dwong de gemeente Leiden een pas op de plaats te maken wat betreft de daadwerkelijke uitvoering. Een echte start kreeg de sanering door de mogelijkheden van de Interim Saldo Regeling, waarbij het Rijk financieel bijspong. De gemeente maakte daar dankbaar gebruik van.⁸⁶ In de loop van de jaren 1970 kwamen die gelden beschikbaar. Om ervoor in aanmerking te komen diende de gemeente verbeteringsplannen op te stellen waarin de aanpak werd opgesomd en de planning werd aangegeven. Tot de vroege toewijzingen behoren bijvoorbeeld het Herengracht en Zijlsingel gebied (in 1978 toegewezen) en Pancras-Oost (eveneens in 1978 toegewezen).

Een andere regeling betrof het Besluit Bijdragen Reconstructie- en Saneringsplannen, de zogenaamde 80% regeling. Ook die gelden waren in de jaren 1970 en 1980 zeer belangrijk voor de stadsvernieuwing. Het eerder genoemde *Plan van Aktie voor de Stadsvernieuwing* (1983) geeft per gebied een nauwkeurig overzicht van de werkzaamheden die met deze regeling zijn gefinancierd.⁸⁷

Voor de subsidiering van panden in de binnenstad overlegde de gemeente intensief met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. In de jaren 1970 liep een procedure om de binnenstad aan te wijzen als beschermd gezicht. Binnen het stadsgezicht werden delen verschillend geclassificeerd. Kaarten gaven op hoofdlijnen weer welke gebieden van hoge waarde waren (A op een kaart) en gebieden die van relatief mindere waarde waren (B of C op de kaart). Op een van de kaarten uit 1973 is te zien dat bijvoorbeeld de kaalslaggebieden of delen waar veel open gaten waren als C-categorie bestempeld werden: Herengracht en Zijlsingel, Pancras-Oost en Haver- en Gortbuurt. Ook bij de Langegracht en de Witte Singel en het Doelenterrein was een groot deel geclassificeerd als C. Terreinen met een hoge waardering zoals rond de Burcht en de Pieterskerk kregen de aanduiding (A).⁸⁸ Op andere kaarten werd

⁸² Van der Wiel 2004, p. 182.

⁸³ Blom Van Maanen 2004, p. 32-34.

⁸⁴ *Binnenstadsblad Leiden*, oktober 1980, p. 5-6, 15.

⁸⁵ Van Gelder 1978.

⁸⁶ Van Es Voerman, 2018.

⁸⁷ Gemeente Leiden 1983.

⁸⁸ ELO beeldbank ST5192.

nauwkeurig op pandniveau in vier categorieën de bepaling aangeduid. Op die kaarten stond ook de rand van de bebouwing langs de buitenzijde van de singel gewaardeerd.⁸⁹

Voor de aanpak van de stadsvernieuwing stelde de gemeente een ambtenarenapparaat in werking dat gebiedsgericht ging werken. Om de beschikbare capaciteit niet te overvragen werd de aandacht gericht op de bouw van de Merenwijk en Morskwartier en de eerste saneringsplannen. De planvorming van de Stevenshof bleef aanvankelijk liggen. De uitbreidingswijken en gebieden worden verderop apart geanalyseerd. In dit hoofdstuk staat de bestaande stad centraal. De bestaande stad werd in twee gebieden verdeeld, de binnenstad en de schil buiten de singelgrachten. Hieronder wordt de planvorming voor enkele kenmerkende buurten beschreven, die uitdrukking geven aan belangrijke thema's binnen de stadsvernieuwing van Leiden.

Restaureren, herbestemmen of nieuwbouw; bouwen in de historische structuur

De stadsvernieuwing is alomtegenwoordig in de binnenstad. De sanering kreeg vorm op diverse schaalniveaus. Het varieerde van individuele panden tot complexen en blokken. Overal werden in samenspraak met bewoners, eigenaren en gemeente inventarisaties opgesteld en onderzoeken uitgevoerd die inzichtelijk maken in hoeverre in een buurt de woonbebouwing vervallen was en gesaneerd moest worden. Dan werd besloten tot sloop en nieuwbouw of restauratie. Op andere plekken waar een bedrijfspand stond dat niet meer in gebruik was of op die locatie ongewenst, zoals een fabriek of een pakhuis, zocht de gemeente naar nieuwe functies. Kenmerkende gebieden voor deze pand- of complexgewijze vernieuwing komen in de hele binnenstad voor. In alle gevallen werd op buurtniveau een saneringsplan opgesteld waarbij ook de vernieuwing van de openbare werken werd aangepakt.

Zeer belangrijk was de historische continuïteit van historische stratenpatronen die in de Leidse binnenstad in de loop der eeuwen was gegroeid. Indien mogelijk bleef die structuur behouden of werd deze hersteld, ook indien sloop al had plaatsgevonden. Daarom zijn in de saneringsplannen deze bepalingen opgenomen over grachtenverloop, straatbreedte, rooilijn, bouwhoogte en dakhelling. Per deelgebied werden er bestemmingsplannen opgesteld. Daarbij was in de binnenstad het bouwen met een zichtbare dakhelling in veel gevallen voorgeschreven.⁹⁰

Een aandachtspunt waren de 'wevershuisjes' en arbeiderswoningen; panden in rijen tegen elkaar gebouwd, bedoeld als woning voor arbeiders, zoals wevers. Onder meer stichtingen zetten zich in om die woningen te behouden, vanwege het is standhouden van kenmerkende woongeschiedenis van Leiden. Soms bleven hele rijen/straten behouden, en werden de wevershuisjes opgeknapt, zoals aan de Haverstraat en aan Geregracht. In andere delen resteren wevershuisjes als solitaire objecten omgeven door nieuwbouw. De Oranjegracht 89-99 biedt wat dat betreft een kenmerkend beeld.⁹¹

Kenmerkende inpassingen in historische structuren zijn bijvoorbeeld de hoekbebouwing van het Filmhuis en de hoekoplossing van het Boerhaavemuseum, beide aan de Lange Sint Agnietenstraat in De Camp. Daar gaven de architecten een thematisch accent aan de hoekoplossing.

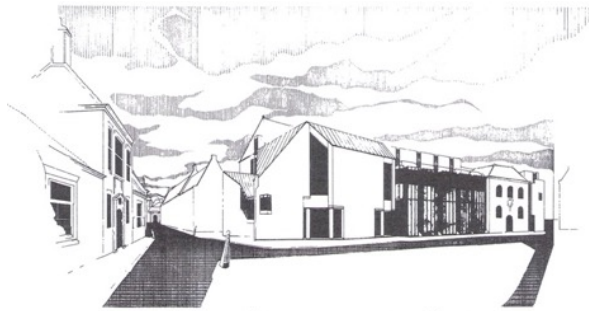
Dat rekening houden met historische continuïteit in de binnenstad zeker geen eigentijdse architectuur uitsluit, laten de vele voorbeelden zien. Ze variëren van anonieme architectuur, dienend, tot uitgesproken modern, en allerlei varianten daartussen. Kleinschalige inpassing zien we bijvoorbeeld bij de woningbouw aan de Mirakelsteeg. Zo zijn er zeer veel andere voorbeelden te noemen. Interessant is de daklozenopvang aan de Rembrandtstraat, omdat de ontwerper bij deze nieuwe typologie naar een zekere anonimiteit zocht, inpassing in het geheel, maar dat tegelijk wel een locatie in de binnenstad werd gekozen, zodat de bewoners het gevoel hadden volwaardig aan de maatschappij deel te nemen.

⁸⁹ Starckenburg 2014, p. 33.

⁹⁰ Interview Peter van Swieten, 11 augustus 2021.

⁹¹ Van der Wiel 2018, p. 158.

In de Verversbuurt betreft de vernieuwing een combinatie van nieuwbouw, restauratie, vernieuwing van een brug en de nieuwe inrichting van een park. Dit Blekerpark werd in 1987 ingericht op de voormalige gemeentewerf. De nieuwe woningstroken, die verdeeld over de buurt liggen, zijn als kenmerkende nieuwe architectuur ontworpen, vanwege de compositie en bijvoorbeeld het terugkerend materiaalgebruik. Ondanks die eigentijdsheid voegen ze zich min of meer in het bestaande stratenpatroon. Ze liggen zowel in de buurt, aan het centrale buurtplein, als langs de rand. Door de combinatie met de restauratie van bestaande bebouwing is een gebied ontstaan waarin tijdlagen en gebruiksfuncties op gevarieerde wijze zichtbaar zijn.

Boerhaavemuseum, ingepast in de binnenstad (bron: Stedenbouw, nr 48)

Woningbouw, visualisatie van de inpassing in de Verversbuurt (bron Stadswerk)

Een ander scenario binnen de stadsvernieuwing is het herbestemmen van bestaande bedrijfsgebouwen of sociale voorzieningen. De discussie over behoud van industrieel erfgoed kreeg in de jaren 1970 en 1980 een stevige impuls, tegelijk met de 'herontdekking' van historie. Die discussie was ook ingegeven doordat in de jaren 1980 zeer veel grootschalige bedrijfspanden in de binnenstad leeg waren komen te staan.⁹² Herbestemming van die panden kreeg op meerdere locaties gestalte. Door de herbestemmingsstrategie bleef een deel van de oorspronkelijke functies beter zichtbaar in een gebied. Bij herbestemming van fabrieken en pakhuizen bleven het industriële verleden en de nijverheidsgeschiedenis zichtbaar in het stadsbeeld. Zo werd aan het Levendaal eind jaren 1980 een fabrieksgebouw verbouwd tot een multifunctioneel complex, met woningen, bedrijfsruimtes en parkeergelegenheid. Daardoor bleef deze voormalige fabriek van de gebroeders Van Wijk en Co, waar met wollen stoffen werd gewerkt, onderdeel van de stad. Ook bij het Huigpark zijn bestaande bedrijfsgebouwen herbestemd tot woningen, als onderdeel van een nieuw scholencomplex met woningen. Kenmerkend was de tendens industrie en bedrijven in te wisselen voor woningen in de binnenstad. De industrie trok ook zelf terug uit de binnenstad. Dit proces was al aan het begin van de twintigste eeuw gestart en werd versneld onder invloed van schaalvergroting en verplaatsing in de naoorlogse periode. Vooral eind jaren 1960 en 1970 ging dit snel. Ook voormalige sociale voorzieningen zoals kloosters, hofjes en weeshuizen kregen vanaf de jaren 1970 nieuwe functies. Het complex op de hoek van Sint Jacobsgracht en Raamsteeg is een herbestemd wees- en oudeliedenhuis. Het is een combinatie van restauratie en nieuwbouw.

Maar herstemming was geen vaste regel. In meerdere gevallen maakte oude bebouwing plaats voor nieuwe woningen. In de buurt Noordvest bijvoorbeeld, langs de Langegracht, kwam een groot wooncomplex op de as van de Kloekpoort. En bij de 3e Binnenvestgracht vond eveneens sloop en nieuwbouw plaats.

Bij veel van deze projecten kregen bestaande bewoners in de buurt de mogelijkheid tot inspraak. Dit werd niet altijd gehonoreerd, zo laten meerdere projecten zien. Dat nieuwe inpassingen discussie konden oproepen toont het nieuwe schoolgebouw aan de Vliet. Ondanks meer dan duizend bezwaarschriften werd de school toch gerealiseerd. Architect Wiek Röling ontwierp een eigentijds

⁹² Smit 2014, p. 93.

schoolgebouw dat door gevelcompositie en materiaaltoepassing associaties wekt met het jaren 1920 modernisme in de architectuur. De bezwaarmakers vonden het niet passen in het historische stadsbeeld. De gemeente gaf toch toestemming de Lucas van Leydenschool te realiseren, die uitdrukking gaf aan modern eigentijds openbaar onderwijs, ook in de historische binnenstad. Bij een andere school, de school aan het Huigpark, die gecombineerd werd met woningen, heeft de architectuur ook een eigentijdse uitstraling, contrasterend met de directe context.

Een ander project in de binnenstad laat zien dat inspraak, of verzet, wel effect kon hebben. Bij de Hekkensteeg was aanvankelijk planvorming voor een grootschalige garage. Parkeren was immers een probleem in de binnenstad. Maar burgers en omwonenden namen het initiatief om zich tegen die plannen te verzetten en brachten ideeën voor woonbebouwing naar voren. Uiteindelijk is hier in 1986 het wooncomplex met garages voor alleen de bewoners gerealiseerd, waarbij woonfuncties zijn toegevoegd aan de binnenstad. De woningen liggen aan de straat en aan een binnenterrein, zodat ook de kleinschalige stedenbouwkundige ruimtes in het nieuwe ontwerp zijn gecontinueerd.⁹³

Alhoewel in de jaren 1970 en 1980 meer respect ontstond voor de bestaande bebouwing, dat uitdrukking kreeg in renovatie en restauratie, bleven monumenten niet altijd behouden. Dat laat de besluitvorming zien voor het complex aan de Morssingel, net buiten de binnenstad. Voor dit nieuwbouwproject van architectenbureau Inbo werden ondanks een zorgvuldige procedure, met inspraakronden en ingediende bezwaren, toch monumenten gesloopt. Ook hier was trouwens sprake van een continuïteit met het verleden. Wat zeker bijdroeg aan de sloop was het achterstallige onderhoud ervan door de gemeente. De huizen waren aangekocht met het oog op de aanleg van een verbinding op de cityring vanuit de binnenstad via de Plesman. Dit was als onderdeel van het Wegenplan Basisplan 1961. Die verbindingsweg, net als de cityring, kwam er niet. De huizen maakten toch plaats voor een grootschalig wooncomplex tot wel acht bouwlagen hoog. Overigens volgt ook hier de rooilijn grotendeels het historische verloop. Dat illustreert een van de vele mengvormen in architectuur en stedenbouw als uitdrukking van het zoeken naar de balans tussen historie en de eigen tijd.

Opstellen saneringsplannen

Binnenstad

Het is te sterk gesteld dat in 1974 bij het aantreden van het nieuwe college opeens alle opvattingen over bouwen in de bestaande stad veranderden. Al voor 1974 waren kritische geluiden te horen bijvoorbeeld ten aanzien van dempingen, verkeersdoorbraken en sloopplannen. De woningverbetering was ook al ruim voor 1970 gestart.⁹⁴ Illustratief is ook dat de 'Adviesraad voor de binnenstad' al in 1970 was opgericht. Dat adviesorgaan gaf burgers meer zeggenschap bij de aanpassingen in de binnenstad.⁹⁵

Aan de andere kant konden vigerende plannen ook niet zomaar worden teruggedraaid. Een van de kenmerkende beleidsveranderingen van het nieuwe linkse college dat sinds 1974 de gemeente bestuurde was het stopzetten van de plannen voor de cityring rond het centrum. Omdat niet in een keer een reeds aangenomen besluit ongedaan kon worden gemaakt, koos de gemeente voor een andere strategie. Om de inmiddels ongewenste planvorming voor de cityring onmogelijk te maken werd een gebouw gerealiseerd zodat de uitvoering van de snelweg over de Hooigracht niet naar het noorden kan worden doorgetrokken, volgens het plan uit 1961. Precies op de as van de Hooigracht verrees een breed woongebouw, dat tegelijk als uiting kan worden geïnterpreteerd van de wens meer ruimte te geven aan woningen en bewoners in de binnenstad.

⁹³ Interview Peter van Swieten, 11 augustus 2021.

⁹⁴ Starkenburg 2014, p. 24 v.v.

⁹⁵ *Binnenstadsblad Leiden*, november 1980, p. 14-15; Starkenburg 2014, p. 35.

Dat de gemeente na 1974 actief werk maakte van de planvorming en uitvoering van de sanering en woonverbetering in allerlei wijken in de binnenstad staat vast. Omdat de impact ervan zo groot was op het stadsbeeld, men struikelde over de opgebroken straten en bouwplaatsen, koos de gemeente ervoor de burgers hierover grondig te informeren. In voorlichtingsbladen zoals het 'Binnenstadsblad Leiden. Gemeentelijk informatiebulletin over de Leidse binnenstad' (1979-1981) en de opvolger 'Stadswerk. Gemeentelijk informatieblad over de stadsvernieuwing in Leiden' (1982-1992) hield de gemeente de burgers vrijwel maandelijks op de hoogte van de vorderingen en maakte ze de planvorming ook openbaar. Plekken waar gaten werden opgevuld waren nauwkeurig op overzichtskaarten aangegeven.⁹⁶ Evenals de openbare werken, zoals verbeteringen van bruggen en de bouw van nieuwe bruggen; de grootschalige vernieuwing van kaden en rioleringen. De verbetering en aanleg van parken in de binnenstad worden gepresenteerd als stadsverbetering en stadsverfraaiing.⁹⁷ Van alle buurtverbeteringsplannen werden monografische uitgaves gemaakt, ook omdat die functioneerden als informatie voor de indiening bij het Rijk ten behoeve van subsidies. De verkorte versie van al die plannen werd in 1983 gebundeld in de publieksversie: *Plan van Aktie voor de Stadsvernieuwing* (1982 vastgesteld, in 1983 de publieksversie). Het gaf een beeld van wat reeds bereikt was, maar ook van 'wat er nog allemaal moet gebeuren op gebied van het Leidse stadsherstel'.⁹⁸ Iedere Leidenaar kreeg zo nauwkeurig inzicht in de stand van zaken, tot op object- en kostenniveau. Dit boekwerk werd daarna nog diverse malen geactualiseerd.

Overigens had de planvorming van de jaren 1970 en 1980 in Leiden ook een nationale strekking. De planvorming voor het grootschalige saneringsgebied Herengracht en Zijlsingel was een voorbeeldproject, waar de Rijksoverheid de ervaringen wilde benutten voor planvorming en procedures elders. In vaktijdschriften, zoals *Plan* en *Wonen TA/BK*, verschenen meerdere thematische nummers, met uitvoerige monografische stukken over de Leidse werkwijze en besluitvorming.⁹⁹ Daarbij analyseerden auteurs bijvoorbeeld de procedures en de effecten van inspraak en de open planprocedure. Overduidelijk trok de grote omvang van de saneringswerken de aandacht van het nationale vakpubliek. Ook de al eerder genoemde studie van Faludi en Hamnett (1978) maakte duidelijk dat deze periode in Leiden interessant was voor de ontwikkeling van het vakgebied en de aanpak van de stadsvernieuwing. Dat betrof zowel de bestudering van de procedures als wetgeving, financieel, actoren als de daadwerkelijke ruimtelijke realisaties, en vanzelfsprekend het verband daartussen.

Deze aanpak van de stadsvernieuwing in Leiden is in nationaal opzicht cultuurhistorisch relevant omdat de gemeentelijke diensten in navolging van Groningen een werkwijze ontwikkelden om de verschillende ruimtelijke aspecten in samenhang te bezien. Ze werkten met 'ruimtelijke-aspectkaarten', waarbij de stad op drie aspecten werd geanalyseerd: 'het gebruik (het patroon van functies en activiteiten), beweging (verkeer, kabels, leidingen), en de ruimte (de tastbare stedenbouwkundige structuur'.¹⁰⁰

Tot de eerste gebieden die in de binnenstad grootschalig onder handen werden genomen behoren de buurten Herengracht/Zijlsingel, de Haver- en Gortbuurt, De Camp en Maredorp. Buiten de singels kregen ook gebieden prioriteit. Hier werd als eerste de sanering van De Kooi en het Noorderkwartier voortvarend aangepakt.¹⁰¹

Herengracht en Zijlsingel

Grote aandacht in de binnenstad ging zoals gezegd uit naar de sloop van vervallen woningen, ofwel de 'krotopruiming'. In 1970 werd nog steeds acht procent van alle woningen in de stad als sterk vervallen

⁹⁶ *Binnenstadsblad Leiden*, april/mei 1981, p. 12.

⁹⁷ *Binnenstadsblad Leiden*, maart/april 1980, p. 9-11.

⁹⁸ *Stadswerk*, april 1983, nr. 4, p. 19.

⁹⁹ *Plan* 1978 nr. 3; 1979 nr. 8; 1987 nr. 10; *Wonen TA/BK* 1981, nr. 1.

¹⁰⁰ Van Es Voerman 2018, p. 18.

¹⁰¹ *Plan*, 1979, nr. 8, p. 29.

beschouwd.¹⁰² De zo genoemde krotten waren een probleem omdat ze vaak bewoond bleven, ook na de onbewoonbaarheidsverklaring. Kenmerkend waren gebieden in De Camp, Pancras-Oost (Uiterstegracht), de Langegracht, de Haver- en Gortbuurt en langs de Oranjegracht en Waardgracht (Herengracht en Zijlsingel). Vooral bij dat laatste gebied ging de gemeente over tot opkopen van terreinen en opstellen en grootschalige sloop.¹⁰³

Het gebied tussen de Herengracht en Zijlsingel bestond voornamelijk uit woningen en bedrijven. De oorsprong van het gebied gaat terug tot de stadsuitbreiding van 1659. Het was bedoeld om de aanhoudende woningnood te lenigen en was onderdeel van het productieproces van de lakenindustrie. Door het smal houden van grachten en straten bleef zoveel mogelijk ruimte over voor arbeiderswoningen. Het bestemmingsplan voor het gebied Herengracht en Zijlsingel uit 1964 ging aanvankelijk uit van een volledige ommezwaai door herbestemming tot bedrijven- en kantorenfunctie. De bebouwing moest schaalvergroting laten zien, demping van het merendeel van de grachten, en hoge bebouwing. Maar animo bij nieuwe gebruikers voor het gebied bleef uit en na 1970 werd een nieuw bestemmingsplan opgesteld, waarbij de Waardgracht wel behouden zou blijven en de bebouwing veel kleinschaliger bleef, overwegend in de vorm van laagbouwen met een gemêleerde woonbestemming. De kaalslag had al plaats gevonden waardoor inpassing of restauratie nauwelijks van toepassing was. Alleen aan de Oranjegracht bleven enkele oude panden bewaard. In het tijdschrift *Plan* (1979), waarin het proces wordt beschreven, stelde de auteur dat de uiteindelijke bebouwing hier het gevolg was van de 'andere visie op de binnenstad' die rond 1970 was doorgebroken. Kenmerkend daarvoor waren 'variatie, kleinschaligheid en veelkleurigheid' die in de plaats kwamen van 'de monofunctionaliteit en cityvorming'.¹⁰⁴ De blokken in het gebied op terreinen aan de noordzijde van de Oosterkerkstraat en de zuidzijde van de Zuidsingel kregen destijds nummers. Bokken I, II en III: langs de Herengracht en Korte Langestraat. Blok VII: langs de Oranjegracht en Waardgracht. Blok XI langs de Waardgracht en Binnenoostrsingel.¹⁰⁵

De gerealiseerde bebouwing is het resultaat van een prijsvraag waarvoor circa 17 partijen ontwerpen inzonden. Drie daarvan zijn uiteindelijk gerealiseerd: van de bureaus Goedhard/Links uit Amsterdam, Den Hollander/Loosbroek uit Maurik en Treffers en Polgar uit Waddinxveen. In een van de complexen (Treffers en Polgar) is een grote variatie van woningtypologieën gerealiseerd, waaronder bejaardenwoningen. De gevels zijn zeer levendig vormgegeven met trappen, inpandige portieken, lage muurtjes en verspringende volumes. Dat zou volgens toenmalige ideeën sociaal contact kunnen bevorderen. Complexen en buurten waren voor voetgangers 'doorschreedbaar' zoals dat destijds werd genoemd. Op binnenterreinen kunnen bewoners elkaar tegenkomen, de portieken nodigen uit tot ontmoetingen, het terras tot een gesprek, en winkels in de buurt bevorderen buurtcontact. De ontwerpvoorstellen zou het contact tussen de bewoners onderling en met de voorbijgangers op straat vergroten. Ook bij de andere woningcomplexen is de kenmerkende kleinschaligheid gerealiseerd, met gevels die individualiteit uitstralen, entrees zowel vanaf de straat als via portalen, en binnenterreinen. Puntdaken of afgeknotte daken refereren aan de individuele panden die hier voorheen, strak tegen elkaar gebouwd, stonden. Enkele woningen kregen ook eigen tuinen op het binnenterrein. Een kritisch artikel uit 1981 stelde dat uit interviews met bewoners was gebleken dat het met die ontmoetingen in de praktijk wel meeviel.¹⁰⁶

De Waardgracht werd uiteindelijk niet gedempt, zelfs niet nadat in het aangepaste bestemmingsplan van 1974 nog steeds van demping werd uitgegaan. Ook de Oranjegracht kwam na de uitvoering van de bouw weer terug, met de grotere breedte, recht doend aan de historische situatie, waarbij de Oranjegracht breder was dan de Waardgracht.¹⁰⁷

¹⁰² Smit 2006, p. 130.

¹⁰³ Smit 2006, p. 127-132.

¹⁰⁴ *Plan* 1979, nr. 8, p. 31.

¹⁰⁵ ELO, Bouwdossier B 1978-014534.

¹⁰⁶ *Wonen TA/BK*, 1981, nr. 1, p. 26.

¹⁰⁷ *Binnenstadsblad Leiden*, september 1979, p. 10-11.

Pancras-Oost

Pancras-Oost, het gebied westelijk van de Herengracht en Zijlsingel, was in de jaren 1970 eveneens een zeer vervallen gebied, met gemengd wonen en industrie. De vernieuwing van dit gebied is illustratief voor de versterking van de woonfunctie in de binnenstad. In een onderzoek naar de stadsvernieuwing in Nederland stellen de auteurs dat de sanering van Pancras-Oost aantoonde 'hoe tijdens de stadsvernieuwing de binnenstad als woongebied werd heroverd.'¹⁰⁸

Pancras-Oost, in oorsprong daterend uit 1350, kende van oudsher een sterke menging van wonen en werken. In de loop der eeuwen hadden zich hier bedrijven gevestigd zoals touwslagerijen, ververijen, bierbrouwerijen, scheepsmakerijen en houttuinen. De meest welgestelde ondernemers gaven de voorkeur aan vestiging langs de Oude Rijn en Nieuwe Rijn. Het middengebied was voor kleinere bedrijven en ambachtslieden. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de sanering vorm kreeg door ondermeer woningbouw te realiseren op de terreinen van voormalige bedrijfsvestigingen. In de jaren 1950 waren de Uiterstegracht en Middelstegracht in het gebied al gedempt en meerdere gebouwen stonden leeg; de bedrijven waren gestopt of weggetrokken. Alhoewel de buurt sterk verwaarloosd was, delen gesloopt waren en de stedenbouwkundige structuur onduidelijk was geworden, kreeg historische continuïteit toch vorm in het saneringsplan.

Diverse woningbouwverenigingen realiseerden na de toekenning van de ISR-gelden in 1978 kenmerkende nieuwbouwprojecten in dit gebied, waarbij het streven naar inpassing afleesbaar is in het straatbeeld. Bij de Uiterstegracht zijn op twee voormalige bedrijfsterreinen nieuwe wooncomplexen gerealiseerd. De rooilijn en bouwhoogte ervan zijn in grote lijnen gerespecteerd, maar de architectuur met het silhouet van de daklijn en de voorrooilijn zijn wel duidelijk eigentijds. Bovendien liggen op regelmatige plaatsen in de straatgevel wat hoger opgaande poortgebouwen die toegang geven tot parkeerhoven op het binnenterrein. De bebouwing aan de Uiterstegracht is wat hoger dan die aan de Vestestraat. Alhoewel er plannen zijn geweest om het water van de Uiterstegracht weer terug te brengen in het straatbeeld, werd dat niet uitgevoerd.

In Pancras bleven meerdere oude structuren behouden en kregen nieuwe functies. Goed voorbeeld hiervan is de herbestemming in combinatie met nieuwbouw van de voormalige conservenfabriek van Tieleman en Dros aan de ir. Driessenstaat en de Middelstegracht. Dit grote complex is herbestemd tot bedrijfsruimtes, zodat ook werkruimte in de wijk behouden bleef. De functie werd gecombineerd met een buurthuis Pancrat en kinderopvang. De traditie van 'hofjes' als beschutte woonvorm bleef in de vernieuwing eveneens gecontinueerd. Een belichaming van kleinschalige restauratie en nieuwbouw in een bestaande structuur is het hofje Zwartehandspoort, tussen de Uiterstegracht en de Middelstegracht.¹⁰⁹

Latere historici hebben de aanpak van Pancras-Oost getypeerd als kenmerkend voor de Leidse aanpak van stadsvernieuwing: 'doortastend, grondig en uitgaande van de historische structuur'.¹¹⁰

Haver- en Gortbuurt

In andere gebieden was de kaalslag voortkomend uit het Wegenplan Basisplan (1961) niet zo grootschalig als bij het Herengracht en Zijlsingel-project en was er meer sprake van restauratie, herstel en inpassing in de historische context. In deze gebieden bestond deze ook uit bestaande, bewaard gebleven historische bebouwing naast de grachtenstructuur, straatverloop en historische bouwhoogte. Een vroeg voorbeeld daarvan is de Haver- en Gortbuurt. Deze buurt maakt deel uit van de stadsuitleg van 1659 die zich kenmerkt door een smal stratenpatroon met voornamelijk kleine huizen van één bouwlaag met kap. Deze arbeiderswoningen waren bedoeld voor de wevers en spinners uit de Leidse textielindustrie in de haver- en Gortbuurt. Hier bleef de bestaande stedenbouwkundige structuur op hoofdlijnen behouden en een groot deel van de bebouwing. Binnen

¹⁰⁸ Van Es Voerman 2018, p. 32.

¹⁰⁹ Van der Wiel 2001, p. 192.

¹¹⁰ Van Es Voerman 2018, p. 34.

die structuur zijn nieuwe invullingen gerealiseerd waarbij het pandgewijze werd ingewisseld voor een blok- en strookgewijze bebouwing. In de buurt is ook openbare ruimte geschikt voor ontmoetingen. Midden in de buurt ligt een buurtplein met speelgelegenheid voor kinderen waar buurtbewoners elkaar kunnen ontmoeten. Aan de oostzijde ligt het Centraal Wonen-project.

Dit complex met L-vormige plattegrond tussen de Gortestraat en Haverstraat is kenmerkend voor de blokgewijze invulling in dit gebied. Zelfs de schaal van het voormalige (nood)postkantoor dat er stond, lijkt hierin te zijn gecontinueerd. De bewoners kregen bij het ontwerp van deze woongemeenschap zeer veel inspraak in de uiteindelijke indeling van het oorspronkelijke complex (EGM architecten, 1987). In het complex was plaats voor verschillende woongroepen, van bijvoorbeeld drie of negen personen. De woongroepen deelden voorzieningen zoals woonkamer, keuken en wasruimte. Collectief was ook het 'woongroepenkafé', een vergaderruimte en activiteitenruimte, waar geregeld overlegd werd tussen bewoners onderling over de voortgang van het samenleven en de ontplooiing in de buurt. Het L-vormige complex beschikt tevens over een collectieve (semi-openbare) binnentuin, afgescheiden van de straat door een tuinmuur. Alhoewel de woongroepbewoners de tuin helemaal openbaar wilden kunnen gebruiken, gaf de gemeente de voorkeur aan handhaving van de afscheidingsmuur.¹¹¹

In deze buurt zijn nog meerdere reeksen van wevershuisjes die werden gerestaureerd. Een typerend voorbeeld van het herstel van de bestaande kleinschalige structuur van individuele panden zijn de restauratie en het opnieuw bouwen van kleine huizen aan de Haverstraat op initiatief van de in 1980 opgerichte Stichting Het Kleine Leidse Woonhuis. Alhoewel het bestemmingsplan bouwen buiten de historische rooilijn toestond, koos de architect voor handhaving van het oude beloop. In 1984 bericht het juli-nummer van *Stadswerk* dat hier als onherstelbaar geachte woningen alsnog werden hersteld. Het was een mix van ingrepen: 'Typisch Leidse wevershuisjes, de hekjeswoningen en twee hofjes zijn gerestaureerd, nieuwe woningwetwoningen verrezen op open plekken'. Met de hekjeswoningen werden rug-aan-rugwoningen aan de Gortestraat bedoeld, vroege sociale woningbouw.

De auteur typeerde de Haver- en Gortbuurt als 'het eerste stadsvernieuwingsgebiedje van Leiden'.¹¹² Hiervoor was in 1975 als eerste in Leiden een rehabilitatieplan gereed, in 1978 werd gestart met de herstelwerkzaamheden. De bouw van het genoemde Centraal Wonen project in 1985 vormde de afronding van de stadsvernieuwing. De bewoners speelden in de stadsvernieuwing een belangrijke rol.¹¹³ Hoewel het Leidse industriële landschap sinds de zeventiende eeuw allerlei wijzigingen en vernieuwingen had ondergaan, woonden in de jaren 1970 nog steeds veel arbeiders in de oorspronkelijke arbeidersbuurten. Dat was ook in de Haver- en Gortbuurt het geval.

En het waren deze bewoners die vooral hier in opstand kwamen tegen de verpaupering van hun buurt. De wind had vrij spel op de onbeschoten zolders waar geslapen werd. Vaak waren woningen niet waterdicht. De verwaarlozing werd versneld omdat bewoners zelf niet in hun huizen durfden te investeren. Het stadsbestuur was weliswaar anders gaan denken over de waarde van de historische binnenstad. Maar de sloopplannen zoals vastgelegd in het *Wegenplan Basisplan 1961*, ook voor de Haver- en Gortbuurt, waren nog niet definitief van tafel. Het plan uit 1961 was nog niet officieel ingetrokken. Het bewonersprotest, in de vorm van acties en groepen, gaf de sanering in hun buurt een hoge prioriteit. Dit gebrek aan duidelijkheid bij bewoners speelde ook in de overige buurten van de bestaande stad, maar vooral in de schil rondom. Men wist lange tijd niet wat hen te wachten stond, afbraak of niet.¹¹⁴

Witte Singel en Doelencomplex

De bebouwing van de nieuwe universiteitsgebouwen aan weerszijden van de Witte Singel laat de omslag zien van de ahistorische plannen gekenmerkt door schaalvergroting, hoogbouw en dempingen,

¹¹¹ *Stadswerk*, augustus 1986, nr. 16, p. 47-48.

¹¹² *Stadswerk*, juli 1984, nr. 8, p. 23-24.

¹¹³ Bijker 2021.

¹¹⁴ Interview Jean Piret, 4 juni 2021.

zoals hier van de Trekvliet, naar meer contextuele stedenbouwkundige inpassingen en het respecteren van de grachten aan de binnenstadszijde ten oosten van de Singelgracht.

Oostelijk, in de binnenstad, liggen de gebouwen op het voormalige Doelenterrein. Westelijk, buiten de singel, liggen een nieuw bibliotheekgebouw en faculteitsgebouwen op het terrein van het voormalige Diaconessenziekenhuis. Vooral de bebouwing westelijk van de Witte Singel is een toonbeeld van het streven om ondanks de grote schaal van de opgave een kleinschalige intieme architectuur te realiseren. Er is sprake van een continuïteit ten opzichte van de voorgaande periode. Gecontinueerd worden plannen om de snelgroeïende universiteit ruimte te bieden in zowel de binnenstad als in het buitengebied ten noordwesten van het station. Dat laatste ten behoeve van de natuurwetenschappen. Echter, qua vorm wijkt de uiteindelijk gerealiseerde binnenstedelijke campus radicaal af van de ontwerpen uit de jaren 1960.

Een plan voor de strook tussen singel en Maliebaan dat eind jaren 1960 door architect Zanstra was opgesteld ging uit van een 125 meter hoge toren en een lager samengesteld volume als groot langgerekte plint. Op het Doelenterrein was een parkachtig gebied gepland, in aansluiting op de Hortus, waarin een groot solitair gebouw. Eind jaren 1970 werd dit plan vervangen door een nieuw concept, met meerdere gebouwen van diverse architecten. Als antwoord op de hoogbouwplannen werd het idee van een *Cité Universitaire* ontwikkeld. De universiteitsgebouwen moesten een integraal onderdeel van de stad zijn en geen dominante maar prominente factor in het stadsbeeld vormen. In die ontwerpen waren binnenpleinen en toegangen die aansloten op historische stedenbouwkundige structuren. Bovendien werd het dempen van de Trekvliet gestaakt en werd het reeds gedempte deel weer open gegraven.¹¹⁵

De eerste gebouwen, die begin jaren 1980 werden opgeleverd, laten een diversiteit aan architectuurconcepten zien. Tussen de Witte Singel en Maliebaan verrezen complexen met een uitgesproken vormgeving die het toonbeeld zijn van structuralisme, een van de kenmerkende architectuurstromingen in die tijd. Centraal ligt de nieuwe universiteitsbibliotheek uit 1984 van Bart van Kasteel, met een zeer kenmerkende gevelindeling als structuralistische plattegrond. Aanvankelijk was de hoofdentree op de hoofdweg gedacht, die als een centrale as het gehele gebied ordent. Uiteindelijk zou de bibliotheek twee ingangen aan de zijanten krijgen. Aan weerszijden van de bibliotheek kwamen twee complexen tot stand, opgebouwd uit meerdere volumes rond binnenpleinen. Ze worden doorsneden door openbaar toegankelijke binnenstraten en hoven en galerijen. Deze faculteitsgebouwen zijn ontworpen door architect Joop van Stigt: de P.N. van Eyckhof, Van Wijkplaats en M. de Vrieshof (1981). Van Kasteel en Van Stigt ontwierpen twee entreezones tot het gebied aan weerszijden van de bibliotheek waarop twee nieuwe voetgangersbruggen over de Witte Singel aansloten. Hun argument hiervoor was dat de bibliotheek een centrale positie tussen de faculteiten verdiende. Er kwam om die reden geen centrale as op de hoofdgevel van de bibliotheek, welke aan zou sluiten op de Doelensteeg.¹¹⁶

De bebouwing aan binnenstadszijde van Witte Singel is meer ingetogen en vertegenwoordigt andere architectuuropvattingen, meer eigentijds, mengvormen van modernistisch en historiserend. Het Lipsiusgebouw van Ahrens, Kleijer en Baller architecten (1982), het faculteitsgebouw Reuvenplaats van Tjeerd Dijkstra (1982) die toen Rijksbouwmeester was, en het Huizingagebouw van Hans Bosch (1982). Het woningbouwcomplex ligt eveneens op het voormalige Doelenterrein. De 58 premiehuurwoningen zijn gerealiseerd in opdracht van woningbouwvereniging De Goede Woning. Het Arsenaal, dat als enige gebouw op het Doelenterrein uit het militaire verleden resteert, werd verbouwd door Tjeerd Dijkstra. Een van de binnenplaatsen kreeg een overkapping ondersteund door een houtconstructie.

Singelpark en geschiedenis

¹¹⁵ *Stadswerk*, april 1983, nr. 4, p. 6-13.

¹¹⁶ Zie rapport Steenhuis/Meurs, p. 25.

Een bijzondere zone zijn de parken langs de binnenzijde van de singels. Sinds 2013 zijn ze onderdeel van het project Singelpark dat als doel heeft om een doorlopend park-tracé te verkrijgen. In de binnenstad werden deze parken in de jaren 1970 en 1980 onderdeel van het versterken van aspecten uit de geschiedenis. Net zoals in de verbeterplannen voor architectuur het continueren van rooilijnen en bouwhoogtes zeer belangrijk waren, was in parken historische continuïteit een belangrijk ontwerpthema. Die parken verschenen op de plek van (leeggekomen) fabrieken op de vroegere stadswallen.¹¹⁷ Het Ankerpark kwam in de plaats van een vestiging van de voormalige Grofsmederij. De nieuwe inrichting verwees echter naar het oude bolwerk door de aangelegde terreinhoogte. Het Blekerspark werd gerealiseerd op het terrein van de voormalige gemeentewerf, de Stadshulpwerf. En het Katoenpark werd ingericht op het terrein van het Nederlandse Drukkerij Bedrijf. Daar werd de oorspronkelijke vestinglijn aan de waterzijde gevolgd. In 1980 formuleerde de gemeentelijke dienst Voorlichting een overzicht van de vergroening van de voormalige vestingwerklocaties. 'Waar vroeger de groene stadswallen lagen wordt nu gestreefd om zoveel mogelijk plantsoenen aan te leggen'. Het concept werd destijds nog niet Singelpark genoemd, maar 'de groene gordel om de binnenstad'.¹¹⁸

De schil om de binnenstad

De gebieden in de schil

De schil buiten het singelgebied is een gemêleerd gebied met uiteenlopende buurten zoals De Kooi, de Burgemeesterswijk en Tuinstadwijk. Ook voor deze buurten maakte de gemeente verbeteringsplannen, die integraal zijn opgenomen in het *Plan van Aktie voor de stadsvernieuwing* (1983). De buurten De Kooi en Noorderkwartier behoorden zelfs tot de saneringsgebieden die al in het eerste jaar in aanmerking kwam voor de ISR-gelden; tegelijk met Maredorp binnen de singel. Deze buurten zijn in 1977 aangewezen als saneringsgebied.¹¹⁹ In het *Plan van Aktie voor de Stadsvernieuwing* wordt de schil in 12 buurten verdeeld. In het westen zijn dat Haagwegkwartier, Transvaal, Stationskwartier en Schuttersveld. In het noorden liggen de Maredijkbuurt, Groenoord en het Noorderkwartier. Langs de oostzijde zijn De Kooi, Zeeheldenbuurt en Rijndijkbuurt genoemd. En langs de zuidzijde worden de Burgemeesterswijk en Professorenwijk, Tuinstadwijk en Vreewijk op de kaart aangeduid. Het gebied westelijk van de spoorlijn en het Centraal Station valt er buiten, zodat bijvoorbeeld De Mors er niet toe wordt gerekend.

De Kooi

Een van de gebieden die prioriteit kreeg bij de verbeterplannen van de schil om de binnenstad was De Kooi, in Leiden Noord. De sanering van de Kooi werd gezien als een 'proeftuingebied'.¹²⁰ De Kooi was ook een wijk met veel bewonersprotest, omdat bewoners ontevreden waren over de kwaliteit van de bestaande woningen.¹²¹ De Kooi ligt naast het Noorderkwartier en zuidelijk ervan liggen de Zeeheldenbuurt en bedrijventerrein De Waard. De Zeeheldenbuurt, het Noorderkwartier en de Kooi worden gezien als arbeidersbuurten.

In de vernieuwing van De Kooi zijn twee perioden te onderscheiden. Als eerste werd een rehabilitatieplan opgesteld waarbij de woonbuurt werd opgeknapt. Uitvoering van woningverbetering vond plaats door vervangende nieuwbouw, de slechtste blokken werden gesloopt, en de woonomgeving werd verbeterd ondermeer door het versterken van speel- en buurtfuncties.¹²² Daarbij

¹¹⁷ *Leidsche Courant*, 14 april 1982.

¹¹⁸ *Binnenstadsblad Leiden*, maart/april 1980, p. 9-11.

¹¹⁹ Van Es Voerman 2018, p. 64.

¹²⁰ *Plan* 1979, nr. 8, p. 29.

¹²¹ Smit 2006, p. 171.

¹²² Van Es Voerman 2018, p. 64.

werden rondom het Kooipark woningen gesloopt, grotendeels in bezit van woningbouwverenigingen, en vervangen door nieuwe wooncomplexen. Langs de noordrand van het Kooipark verrees een relatief groot nieuw complex sociale woningbouw. Langs de westrand en zuidrand kwamen kleinschaliger inpassingen. Ook de twee bouwstroken in het Kooipark zelf werden in de stadsvernieuwingsperiode vervangen. Er kwam hoofdzakelijk nieuwe woonbebouwing voor terug, mogelijk voor dezelfde bewoners, waarbij de wooncomplexen werden ingepast in de bestaande stedenbouwkundige structuren. Op die wijze werd de buurt rond het Kooipark een zichtbare uiting van vernieuwing en verbetering. Doordat ook delen sociale woningbouw behouden bleven, waaronder de oostzijde, was continuïteit in de buurt gewaarborgd. Later zijn nog meer woningen vervangen door nieuwbouw en zijn woningen grootschalig gerenoveerd.

Een tweede fase van de vernieuwing kreeg vorm als Zijloeverproject waarmee de woonbuurt werd vergroot. Langs de oostzijde van de wijk, tussen de Sumatrastraat en de Zijl, was een langgerekte zone waar voornamelijk bedrijven waren gevestigd, zoals een scheepswerf. Eind jaren 1980 werden de bedrijven opgeheven en kreeg het hele gebied een herbestemming. Zo zijn op de zone nieuwe wooncomplexen gebouwd. Het masterplan van het grootschalige project met verschillende typen woningen was een ontwerp van de afdeling Stedebouw (ontwerp Dirk Halfwerk).¹²³ Het bebouwingsvoorstel was van architectenbureau Bakker en Boots. Voor een groot deel betrof het sociale huurwoningen met centraal in het gebied een appartementencomplex voor ouderen. Waterlopen in de nieuwe buurt verwijzen naar de historische scheepswerf. Door middel van een stedenbouwkundige as is de nieuwbouw verbonden met de bestaande buurt. Daarnaast werd De Kooi door het opheffen van de bedrijven veel meer verbonden met de Zijl. Een bestaand kantoor van de scheepswerf, het kantoor van de Gebroeders Boot aan de Sumatrastraat 51, bleef behouden. Het werd gerestaureerd en herbestemd voor een woongroep.

Overigens maakten bewoners uit de bestaande woningen in De Kooi destijds bezwaar tegen het Zijloeverproject. Enkelen waren van mening dat er te weinig groen in de nieuwe buurt kwam. Het bezwaar had in dit geval wel effect want de hoeveelheid groen werd vergroot en het aantal woningen gereduceerd.¹²⁴

Andere buurten

In andere buurten vond integrale verbetering eveneens plaats als een combinatie van vernieuwing, renovatie en restauratie. Zoals in de Zeeheldenbuurt, die tegen het bedrijventerrein De Waard aanligt, dat in de jaren 1970 en 1980 nog verder bebouwd werd met bedrijven. Tegelijk met woningverbeteringen vonden hier verkeersaanpassingen plaats, werden de kinderspeelplaatsen herzien en het groen versterkt.¹²⁵ In buurten waar niet zo'n grote saneringsbehoefte was, waar nauwelijks sprake was van woningen met ernstig achterstallig onderhoud, lege gaten of leegstaande bedrijfsgebouwen, konden bijvoorbeeld kleinschalige verkeersingrepen verbetering in de buurt aanbrengen die meer oog hadden voor onder meer het spelende kind.

In de Professorenwijk werd in twee bestaande straten, de Suringarstraat en de Temminckstraat, door herinrichting een 'speelstraat' gerealiseerd. Rond 1970 werd de bestaande naoorlogse autostraat aangepast om de straat kindvriendelijker te maken. Parkeerpleinen werden aan het begin en eind van de straat ingericht, de straat kreeg twee vernauwingen en langs de straat werd met plantvakken en bloembakken een meanderend tracé gecreëerd (in plaats van een rechte route). Het middendeel was voor kinderen en voetgangers bestemd. Op die wijze werd autoverkeer uit de straat geweerd en konden kinderen veiliger spelen. Deze aanpassingen bieden een goed voorbeeld van het weren van auto's en meer ruimte geven aan speelruimte voor kinderen. In plaatselijke bladen werd over de 'speelstraat' gepubliceerd.¹²⁶ Een journalist van het *Leidsch Dagblad* noemde in 1971 'De Leidsche

¹²³ Mededeling Dirk Halfwerk, 20 september 2021.

¹²⁴ *Stadswerk*, juni 1988, nr. 22, p. 19-22.

¹²⁵ *Stadswerk*, februari 1987, nr. 17, p. 7-11.

¹²⁶ *Leidsch Dagblad*, 10 april 1970.

speelstraten niet uniek, maar wel bijzonder'.¹²⁷ Het ontwerp van speelstraten liep vooruit op de woonerven.¹²⁸ Het ontwerp voor de beide speelstraten werd al in 1971 door de Provinciale Planologische Dienst in Zuid-Holland gepubliceerd, waardoor het een voorbeeldfunctie voor de vakwereld kon vervullen.¹²⁹ In 1988 werd de inrichting uit 1970 op onderdelen veranderd, maar de structuur met de straatvernuwing en parkeerplaatsen op de koppen bleef gehandhaafd.¹³⁰

En andere aanpassing betrof de verbetering van voorzieningen. Zo verrees aan de Burggravenlaan, op de hoek Van Vollenhovenkade, een nieuw gezondheidscentrum. Dit Kruisgebouw (1987-1989) komt tegemoet aan de veranderende voorzieningenbehoefte van de wijkbewoners.¹³¹ Het nieuwe gebouw staat op de grens van de Professorenwijk en de Burgemeesterswijk. Voor deze ingrepen op pandniveau werden bijvoorbeeld kleine stukken groen bebouwd.

Latere aanpassingen

Het werken aan de stad gaat vanzelfsprekend nog steeds door. Renovaties en restauratie en vernieuwbouw komen nog steeds voor. In De Kooi bijvoorbeeld vindt vervangende nieuwbouw plaats in combinatie met restauratie. De stad is immers nooit af. Maar de zeer grote schaal van de vernieuwing in de jaren van de jaren 1970 en 1980, die in Leiden kenmerkend was voor de stadsvernieuwing, is een gepasseerd station.

Buiten de schil

Invullen open stukken en lege kavels

Tallose grotere en kleinere gebouwen en complexen werden buiten de schil gerealiseerd. Bijvoorbeeld in wijken die al sinds de naoorlogse periode in ontwikkeling waren, zoals Leiden Zuidwest, de Mors en bedrijventerrein De Waard. De Gemeente Reiniging verhuisde bijvoorbeeld uit het singelgebied naar deze nieuwe locatie op bedrijventerrein De Waard. De ontwerper, gemeentearchitect W. den Haring, koos voor een bijzondere toepassing van bouwmaterialen. Het kantorendeel in het complex uit 1983 (Admiraal Banckertweg 15) is opgebouwd uit units: zilverkleurige volumes met afgeronde hoeken. De gevel van het deel met garagedeuren heeft vensters die als een vrij motief van gaten over de gevel en deuren zijn verdeeld, met associatie van ponskaarten (die in de bouwtijd expressie waren van moderne administratietechnieken). Daardoor is het een voorbeeld van metabolisme. Maar dit gebouw staat ook voor een andere tendens. Na het afscheid van stadsarchitect Den Haring werd geen opvolger aangesteld. De gebouwen ontworpen door de 'stadsarchitect' in dienst van de gemeente Leiden zijn in deze periode de laatste uitingen en gelden als afsluiting van een periode, een eeuwenoude traditie van de bijdrage van stadsarchitecten aan het stadsbeeld.¹³²

Leeuwenhoek en Bio Science Park

Een gebied dat officieel buiten de 'schil' viel was Leeuwenhoek en de ernaast gelegen Pesthuiswijk. Deze oost-west gerichte strook, tussen de huidige Plesmanlaan en Wassenaarsweg, het Centraal Station in het oosten en de snelweg A44 in het westen, kreeg vanaf de tweede helft van de jaren 1980 een ander karakter. In dit gebied was in de naoorlogse jaren de universiteitscampus gerealiseerd. In de jaren 1960 werd Leeuwenhoek gezien als een campusterrein. Een buitencampus, buiten de

¹²⁷ *Leidsch Dagblad*, 1 maart 1971.

¹²⁸ Interview Dirk Halfwerk, 7 juni 2021.

¹²⁹ Provinciale Planologische Dienst Zuid-Holland 1971, p. 62-63.

¹³⁰ ELO, V PL 43A6, V4401.

¹³¹ *Archis*, 1988, nr. 5, p. 22-23.

¹³² *Stadswerk*, februari 1989, nr. 24.

bebouwde kom, met uitbreidingsmogelijkheid voor faculteiten Geneeskunde, Wiskunde, Natuurkunde en Scheikunde. Zelfs westelijk van de snelweg was uitbreiding voorzien.¹³³ Een groot deel van dat gebied was in de jaren 1970 nog onbebouwd. Hier was in die tijd geen sprake van sanering, zoals in de binnenstad of de schil. Wel was sprake van vernieuwing van het bestaande ziekenhuis-complex. Gemeentebestuur en universiteit beschouwden het als een gebied geschikt voor uitbreiding, waar planvorming voor werd gemaakt. Dit gebied ontwikkelde zich in de jaren 1980 en daarna geleidelijk tot Bio Science Park.¹³⁴

Het gebied was het schouwtoneel van een hevige controverse tussen gemeente en universiteit.¹³⁵ Begin jaren 1980 presenteerde de gemeente een bestemmingsplan waarbij een deel van het gebied bebouwd zou kunnen worden met woningen en een deel bestemd werd voor universitaire doeleinden, ziekenhuisterrein en bedrijven gerelateerd aan de universiteit.¹³⁶ De nieuwe woonwijk zou noordelijk van Park Kweeklust komen te liggen. Die visie was een breuk met het campusconcept van de jaren 1960. Binnen korte tijd werden in de eerste helft van de jaren 1980 voorstellen opgesteld voor een Academisch Bedrijven Centrum en omstreeks 1985 werd gestart met de bouw van de bedrijfsvestigingen. Die nieuwe visie was ingegeven door de markt, stelde een auteur in 1987: 'De koerswending naar een bioscience-terrein werd ingegeven door toeval: een Amerikaans bedrijf toonde belangstelling voor vestiging dichtbij de laboratoria van de Universiteit.'¹³⁷ Het plan voor woningen in het gebied werd echter al snel verlaten (circa 1985). En vanaf circa 1985 ontwikkelde het gebied zich tot Academisch Bedrijven Centrum en het latere Bio Science Park.¹³⁸ De eerste gebouwen die eind jaren 1980, begin jaren 1990 werden opgeleverd markeren de ideevorming over dit gebied in Leiden dat een heel specifiek karakter heeft gekregen: een karakter dat een sterke economische en universitaire component heeft. Het markeert een nieuwe bedrijfstak: na het verdwijnen van de maakindustrie in de binnenstad van Leiden, is hier een nieuwe industrie ontstaan: *life-science* gerelateerde bedrijven.

Kenmerkende gebouwen voor Leeuwenhoek/Bio Science Park zijn het universitaire ziekenhuis en de bedrijfsgebouwen. In aansluiting op de universiteitsbestemming werd vlakbij het station een nieuw Academisch Ziekenhuis Leiden (AZL) gebouwd, het latere LUMC (op de plek van het bestaande ziekenhuis). Bedrijven die zich hier al vroeg vestigden zijn Centocor aan de Einsteinweg (de huidige gebouwen van Janssen, onderdeel van Johnson and Johnson) en TNO aan de Zernikedreef. Een ander kenmerkend gebouw is het bedrijfsverzamelgebouw aan de westzijde, naast het voormalige Centocor-gebouw, aan de Einsteinweg. Deze gebouwen markeren de ontwikkeling van de universiteitscampus tot een gemengd gebied van universiteit en technologiebedrijven.

Cultuurhistorische kenmerken

Kernwaarden binnenstad en schil

De cultuurhistorische kenmerken van de bebouwing en gebieden uit de jaren 1970 en 1980 in de bestaande stad van Leiden worden hierna op hoofdlijnen genoemd. Deze kwaliteiten zijn van algemeen belang voor de gemeente Leiden vanwege de hoge algemene historische waarde, de gebruikshistorie, objectwaarde of hebben kenmerkende samenhangwaarde. Typerende kenmerken zijn:

Algemene historische waarde

¹³³ Pollmann Kruidenier 2009, p. 118-119.

¹³⁴ Smit 2020.

¹³⁵ Mededeling Monica Alkemade, 14 oktober 2021.

¹³⁶ Bestemmingsplan Leeuwenhoek, 1982; ELO PV102897.

¹³⁷ Peters 1987, p. 15.

¹³⁸ Smit 2020, p. 38-46.

De stadsvernieuwingsacties in de jaren 1970 en 1980 in Leiden zijn van zeer hoge cultuurhistorische waarde omdat ze destijds golden als relevant ervaringsgebied; als proefgebied een voorbeeldstellend project van stadsvernieuwing in Nederland, met name de projecten in het gebied Herengracht en Zijlsingel.

De gebouwen ontworpen door de 'stadsarchitect' in dienst van de gemeente Leiden zijn in deze periode de laatste uitingen en gelden als afsluiting van een periode, een eeuwenoude traditie van de bijdrage van stadsarchitecten aan het stadsbeeld.

Waarde gebruikshistorie

De ruimtelijke uitdrukkingen van deze acties zijn ook van waarde als goed voorbeeld van de samenwerking tussen de gemeentelijke diensten, die initiatief namen voor de sanering van de binnenstad, en de corporaties en stichtingen, die de uitvoering en beheer van de woongebouwen op zich namen. Ze geven bovendien uitdrukking aan de stedenbouwkundige werkwijze om door middel van 'ruimtelijke-aspectkaarten' en de 'open-plan-procedure' de ruimtelijke planvorming voor gebieden op integrale wijze te sturen en begeleiden.

Objectwaarde

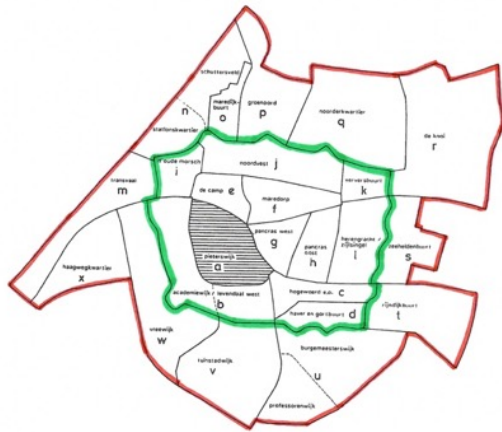
Het gebied Herengracht en Zijlsingel is bovendien van belang als uitdrukking van de omslag in stadssanering met toenemend respect voor historie. Dat komt tot uitdrukking in de typologie en gevelontwerp als combinatie van historisch en eigentijds.

Samenhangwaarde

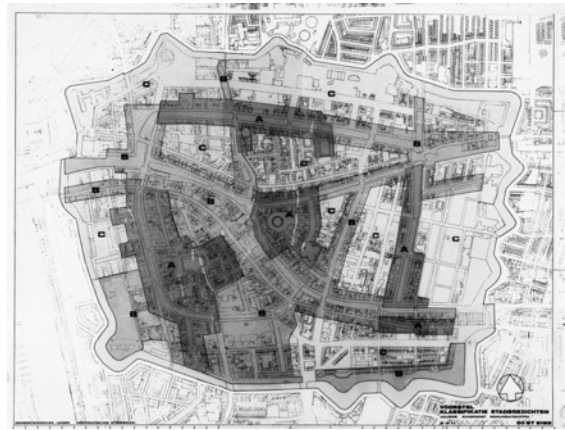
Ontwerpvoorstellen voor de kindvriendelijke inrichting van openbare ruimte en uitvoering van kindvoorzieningen leggen getuigenis af van de toenemende aandacht voor de rol van het kind in stedenbouwkundige besluitvormingsprocessen.

De stadssaneringsacties geven ook uitdrukking aan veranderde opvatting over vervoer en autogebruik in de binnenstad.

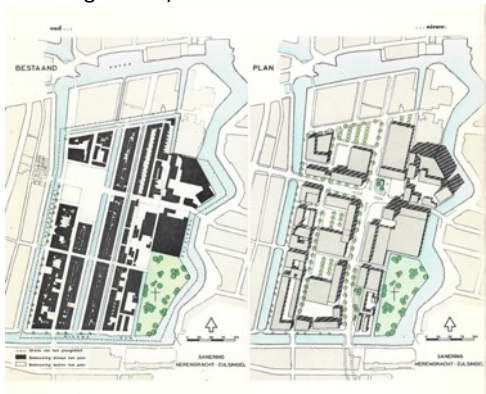
Beelden bestaande stad

1. Binnenstad (groene contour) en de schil er omheen (rode contour). Aanduiding van de buurten in *Plan van Actie voor de Stadsvernieuwing*, 1983 (ELO bibliotheek, bewerking auteur)

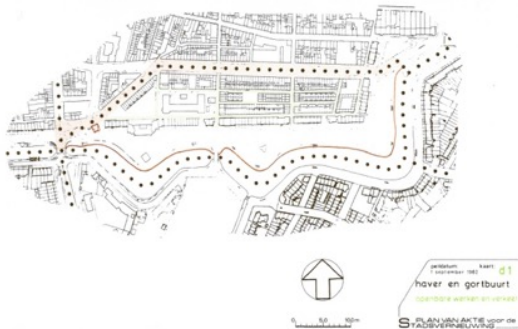
2. Kaart voorbereiding aanwijzingsbesluit Beschermd gezicht binnenstad Leiden. Voorstel Rijksdienst 1973. Jelko Portier, gemeente Leiden, Tekenkamer (ELO ST5192)

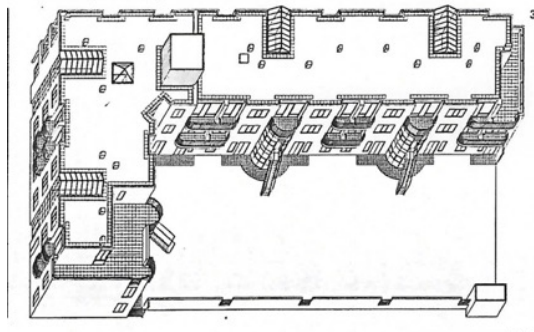
3. Visualisatie sanering in *Portret van Leiden*, 1964: bestaande situatie (links), schaalvergroting (rechts) voor Herengracht en Zijlsingel

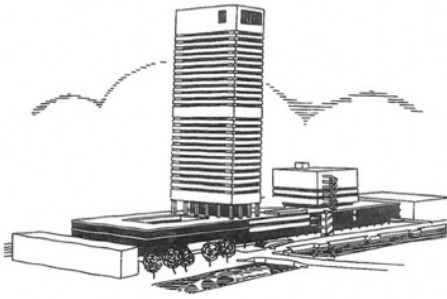
4. Herengracht en Zijlsingel in 1982: begrenzing gebied en ingetekend gerealiseerde veel kleinschaliger bebouwing. (*Plan van Actie voor de Stadsvernieuwing*, kaart I1)

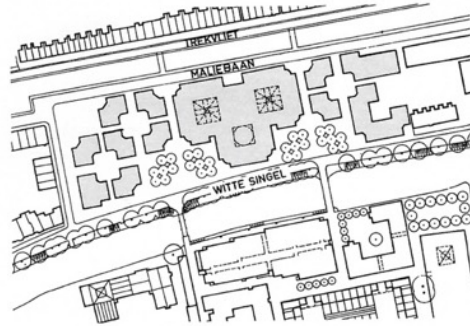
5. Haver- en Gortbuurt, begrenzing gebied en aanduiding openbare werken en verkeer. *Plan van Actie voor de Stadsvernieuwing*, 1982, kaart d1 (ELO bibliotheek)

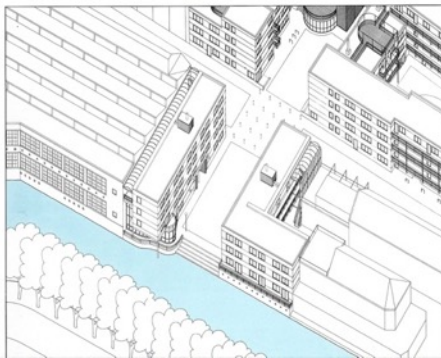
6. Centraal Wonen project in de Haver- en Gortbuurt, isometrie, EGM architecten. Gerealiseerd op terrein van voormalig nood-postkantoor Gortestraat (*Bouw*, 26 juni 1986. p. 21)

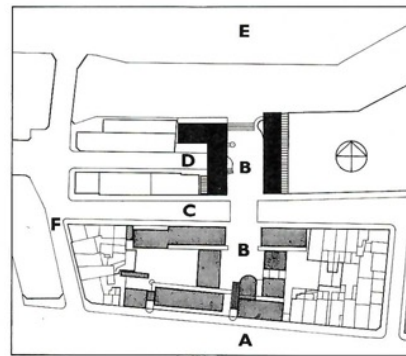
7. Ontwerp van P. Zanstra voor een toren met laagbouw als onderdeel van een nieuw universiteitscomplex aan Witte Singel, ca 1960, niet uitgevoerd. (*Binnenstadsblad*, dec. 1980/jan. 1981, p. 4)

8. Globale aanduiding van bouwvolumes van gerealiseerde universiteitsgebouwen Witte Singel, (Van den Heuvel 1992, p. 191)

9. Woningbouw voor studenten en bejaarden, Verheijen Heuer en De Haan, 1984, isometrie (in: *Architectuurjaarboek Nederland 1987-1988*, p. 84-85)

10. Woningbouw voor studenten en bejaarden, Verheijen Heuer en De Haan, 1984, situatie (in: *Architectuurjaarboek Nederland 1987-1988*, p. 84-85)

11. Woningbouw Waardgracht/Oranjegracht (2021)

12. Woningbouw Uiterstegracht (2021)

13. Woningbouw Ververstraat (2021)

14. Centraal Wonen Gortestraat/Gerestraat (2021)

15. Wooncomplex Morssingel (2021)

16. Centraal Wonen Sumatrastraat (2021)

17. Daklozenopvang Rembrandtstraat (2021)

18. Faculteitsgebouw Van Eyckhof, Witte Singel (2021)

19. Gemeente Reiniging, Admiraal Banckertweg 15 (2021)

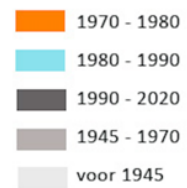

20. Filmhuis Lange Sint Agnietenstraat (2021)

Morskwartier

JONGE BOUWKUNST IN LEIDEN

Overzichtskaart Morskwartier Leiden. Bebouwingsoverzicht met in kleur de aanduiding van de locaties met een bouwperiode uit de jaren 1970 tot 1990. Oranje = 1970-1980; blauw = 1980-1990 (BAG 15 januari 2022, bewerking Erfgoed Leiden en Omstreken)

Deelgebied De Bockhorst in het Morskwartier. Stedenbouwkundig ontwerp afdeling Stedenbouw, Gemeente Leiden. Ontwerp van de architectuur door architecten Buro Hopman, i.s.m. Centrum Sociale Woningbouw, 25-01-1978 (ELO SA-V, inv.nr. 2900)

De woonerfbuurt Koppelstein in het Morskwartier (juni 2021)

4. Morskwartier

Geschiedenis van het gebied

Het huidige Morskwartier behoort pas sinds de jaren 1960 van de twintigste eeuw tot Leiden. Daarvoor viel slechts een klein deel, het zuidoostelijk deel, binnen de gemeentegrenzen van de stad. De grens tussen Leiden en Oegstgeest liep zeer grillig. Leiden benutte alle grond door pal tegen de grens aan te bouwen. Maar halverwege de jaren 1960 kwam het tot een overeenstemming met de Gemeente Oegstgeest. In 1966 kon een aanzienlijk grondgebied in het noordwesten aan het grondgebied van Leiden worden toegevoegd. Daardoor heeft vooral het noordwestelijk deel van het Morskwartier een karakter uit de jaren 1970 en 1980, bestaande uit woonbuurten, een kantorenstrook, recreatiegebied en een wandelpark. Het huidige Morskwartier, ook wel Morsdistrict of De Mors genoemd, wordt begrensd door grote infrastructurele werken: de spoorlijn in het zuidoosten, de Rijn in zuidwesten, de snelweg A44 (Amsterdam-Den Haag) in het noordwesten en de Plesmanlaan in het noorden.

Opstellen uitbreidingsplannen

Buurten in het Morskwartier

De buurten en gebieden in het Morskwartier zijn door de opschuivende gemeentegrens in fases gerealiseerd. Het oudste zijn de twee woonbuurten langs de zuidoostgrens, het dichtst tegen de binnenstad aan gelegen. Die zijn vanaf de jaren 1930 en 1950 gerealiseerd: Lage Mors en Hoge Mors, deel van de Juwelenwijk. Lange tijd bleef de rest van het gebied in gebruik als tuinbouwgebied als onderdeel van de Gemeente Oegstgeest.

Na de Tweede Wereldoorlog stelde de gemeente Leiden samen met Oegstgeest een bestemmingsplan Morskwartier op. Voor het Leidse deel stelt in 1961 Gemeentewerken van Leiden een uitbreidingsplan op dat in 1963 wordt aangepast. Het bouwt voort op eerdere ontwerpen voor het gebied, die waren opgesteld door bureau Verhagen, Kuiper, Gouwetor en De Ranitz, het zelfstandige stedenbouwkundige bureau dat de gemeente op adviseerde over uitbreidingsplannen. Het bureau stelde in de jaren 1920 een uitbreidingsplan op voor geheel Leiden. In de naoorlogse periode maakte het een plan voor de woonwijk Zuidwest. Vooral ir. Kuiper trad op als vaste adviseur. In het ontwerp-uitbreidingsplan uit 1963 van het Morskwartier wordt het gebied door de Doctor Lelylaan in tweeën gedeeld. En dwars daarop lopen enkele zijstraten de buurten in: de Diamantlaan, Vierlinglaan en Haagse Schouwweg. Deze hoofdstructuur lijkt op de ontsluiting van de wijk Leiden Zuidwest. In die naoorlogse wijk wordt de hoofdstructuur gevormd door een kruis van wegen. Voor de Mors werd een nieuw winkelcentrum niet nodig geacht vanwege het bestaand centrum bij het Diamantplein en de ligging bij de voorzieningen in de binnenstad. Wel werd een scholencluster in het ontwerp opgenomen, waarvan maar slechts een school zou worden gerealiseerd: de MEAO Bockhorst. Een zeer groot grondgebied werd gereserveerd voor recreatie: een sportveldencomplex Morskwartier en een wandelpark langs de Jan Luykenlaan. Dit laatste is een parkstrook, die de Lage Mors scheidt van een rand met flats en de Bockhorst. Deze voorzieningen die nodig werden geacht voor een woonwijk werden –in tegenstelling tot het scholencluster- wel uitgevoerd. Ook kwamen enkele bijzondere voorzieningen tot stand zoals een hotel (Holiday Inn, 1962), studentenflat, en een zwembad.¹³⁹

Pas na de grenswijziging van 1966 kon de Juwelenwijk verder worden bebouwd. En in de jaren 1970 werden ook de bebouwingsplannen gemaakt voor twee woonbuurten met een kenmerkende autoluwe aanleg: Bockhorst in het noorden en Koppelstein in het westen. Deze zijn eind jaren 1970, begin jaren 1980 gerealiseerd met tussenbeide het recreatiegebied met meerdere sportvelden. Beide buurten werden ingepast in de 'Structuurschets Leiden West' die in november 1976 werd

¹³⁹ Faludi & Hamnett 1978, p. 36-45.

goedgekeurd. Dit betreft een zogenaamd vlekkenplan, met aanduidingen van hoofdstructuur van wegen en soort bebouwing (in tegenstelling tot een eindplan zoals Leiden Zuidwest waarin rooilijn en bebouwing al staan aangegeven). De stedenbouwkundige ontwerpen voor de twee buurten zijn door de gemeente opgesteld, afdeling Stedenbouw (Dirk Halfwerk).¹⁴⁰ De bebouwingsplannen zijn door particuliere bureaus ontworpen, passend in de structuur van het uitbreidingsplan. Ook de ontwerpen voor het recreatiegebied en de schoolzone werden als deelplannen ontworpen en vastgesteld.

De realisatie - Deelgebieden

Recreatiegebieden

Na de grenswijziging van 1966 stelde de Dienst Gemeentewerken voor diverse deelgebieden een bestemmingsplan op als uitwerking van het Uitbreidingsplan Leiden West. Begin jaren 1970 volgde het bestemmingsplan voor een omvangrijk terrein op het voormalige grondgebied van Oegstgeest. Daarin werd de aanleg van een groot sportveldencomplex Morskwartier voorgesteld. De omvang ervan kwam niet uit de lucht vallen. De voorzieningenbehoefte was gebaseerd op gegevens die de Sportstichting (1970) had verstrekt. Verder stelde het Bureau sociografie van de gemeente in maart 1971 een globaal programma op voor het Morskwartier in Leiden West. Op basis van die gegevens zijn in het bestemmingsplan meerdere voetbalvelden, korfbalvelden en een zwemgelegenheid opgenomen.¹⁴¹ Die laatste voorziening, de zwemgelegenheid, werd niet uitgevoerd. Wel werd in 1986 een grote sporthal gerealiseerd aan de Smaragdlaan 99: de 3 oktoberhal, voor grote zaalsporten. Langs de zuidrand, buiten dit gebied, bij het spoor, realiseerde een particulier een grote ijsbaan.

Een tweede recreatiegebied, park Kweeklust, had een ander karakter. Hier stonden wandelen en verpozen centraal. Het park is een groene zone tussen de bestaande Lage Mors en de nieuwe gebieden Bockhorst en een flatstrook. Dat laatste is vormgegeven als een 'grand ensemble', bestaande uit zeer grootschalige woonflats aan de Jan Luyckenlaan, met het wandelpark ten zuiden ervan. Het vanaf eind jaren 1970 gerealiseerde Park Kweeklust, de flats aan de Jan Luyckenlaan, het woongebied Bockhorst en de kantorenstrook vormen samen de belangrijkste bebouwingselementen van het bestemmingsplan Haagse Schouw (1978).

Begraafplaats Rhijnhof en Holiday Inn

Twee voorzieningen van het Morskwartier hebben een stedelijke schaal gekregen. Deze zijn bedoeld als gebruik voor de gehele stad. Noordelijk van de Haagse Schouwweg, noordwestelijk in het Morskwartier, ligt de begraafplaats Rhijnhof. Oostelijk van de begraafplaats werd een hotel-complex gebouwd, Holiday Inn. Beide ontstijgen de buurtschaal en hebben een stedelijk of regionaal perspectief.

Begraafplaats Rhijnhof is een begraafplaats die al in 1910 werd aangelegd, en tot 1966 op grondgebied van Oegstgeest lag. In 1978-1979 maakte de bekende tuinontwerper Mien Ruys ontwerpen voor een uitbreiding van de begraafplaats. Dat blijkt uit tekeningen van dat ontwerp die zijn bewaard in haar archief, ondergebracht bij de Landbouwuniversiteit Wageningen.¹⁴² Op de begraafplaats is dat deel herkenbaar als een eiland met hagen en grafvelden, dat de 'Tuin van Mien Ruys' wordt genoemd. Nader onderzoek kan uitwijzen in hoeverre dat deel correspondeert met de ontworpen aanleg. De huidige entree aan de Haagse Schouwweg dateert van 1991.

De andere voorziening, Holiday Inn was een op Amerikaanse cultuur geïnspireerd hotelbedrijf, dat sterk uitging van standaardconcepten die internationaal identiek werden toegepast. Het niveau van

¹⁴⁰ Mededeling Dirk Halfwerk, 20 september 2021.

¹⁴¹ Toelichting op het bestemmingsplannen Morskwartier-recreatiedeel en Blauwe Vogel, 4 september 1972. ELO SA-V inv.nr. 2958.

¹⁴² Den Dulk 2017, p. 308.

dienstverlening was standaard en dat trok klanten. Dit hotel was net als de vestigingen van Hilton in Nederland, een uiting van de Amerikanisering van de naoorlogse cultuur in Nederland.¹⁴³ De ligging vlakbij de afslag van de rijksweg werd commercieel gunstig geacht voor het functioneren van het hotel waar ook recreatievoorzieningen bij waren zoals een zwembad. Het hotel werd in 1968 geopend, en daarna geregeld aangepast. Andere hotels werden gerealiseerd bij de Schipholweg en het Stationsplein, vanwege de ligging bij het treinstation en het centrum.

Grand ensemble flats Park Kweeklust

Langs de noordrand van Park Kweeklust verrezen meerdere stroken zeer grote flats en een verzorgingstehuis die gezamenlijk een scherm vormen. Het is te beschouwen als een grand ensemble waarbij de hoge flats zijn afgestemd op het ruime park aan de voet. Ze vormen een beschermende rand door de situering aan de nieuwe doorgaande weg, de Plesmanlaan, die de binnenstad met regionale uitvalswegen verbond. De flats met het park aan de voet zijn uitingen van planvorming voor grootschalige en gestandaardiseerde hoogbouw en zijn qua stedenbouwkundige mentaliteit te beschouwen als uitloper van de jaren 1960.

De drie flats aan de Jan Luykenlaan en Cruquiuslaan zijn begin jaren 1970 gebouwd in opdracht van onder meer de Leidse Woningstichting, voorheen de Gemeentelijke Woningstichting, en werden na de bouw deels toegewezen aan huishoudens met een laag inkomen.¹⁴⁴ Het zijn drie identieke galerijflats voor elk 120 woningen. Ze hebben als grondvorm een wijde hoefijzervorm, die zich opent naar het park. Ze zijn gebouwd in systeembouw en gelden als een van de eerste experimenten met centrale verwarming in sociale woningbouw in Leiden. Oostelijk ligt een vierde, nog grotere flat, als een uitgerekte Z-vorm. Deze flat (Muiderkring 2 v.v.) is na 1971 gebouwd naar ontwerp van bureau E.F. Groosman en bevat ca 350 studentenwoningen. De flatschijven liggen meanderend als een scherm langs de noordrand van het park. Bij de kruising met een buurtweg ofwel invalsweg, verrees serviceflat Schouwenhove.

In 1973 ontwikkelden buurtbewoners, samen met corporatie en gemeente, plannen om de bestaande boerderij in het park, boerderij Kweeklust, aan de westzijde van het park, met behulp van vrijwilligers om te vormen tot een buurtcentrum.¹⁴⁵ Ze noemden zich wijkvereniging Muiderslot. Dit zou een buurtcentrum moeten worden voor de bewoners van de vele nieuwe woningen die in de Morswijk in korte tijd waren gebouwd, Hoge en Lage Mors, en waarvan nog nieuwe op stapel stonden (Bockhorst en Koppelstein). Echter, de plannen werden niet geconcretiseerd en de boerderij bleef nog jaren particulier bewoond.

Woonerfbuurt De Bockhorst

De hierboven genoemde buurt de Bockhorst is een kenmerkende woonerfbuurt. In dat opzicht is het typerend voor de gangbare stedenbouw rond 1980. Het snelverkeer wordt grotendeels uit de buurt geweerd. De kleinschalige bebouwing volgt het grillige paden- en stratenpatroon. Slecht via een beperkt aantal toegangen langs de randen kunnen auto's de buurt inrijden waar ze kunnen parkeren op parkeereilanden aan de achterzijde van de woningen of op parkeerplaatsen op particuliere tuinen. In het begin was het verplicht om op eigen terrein te parkeren, dat is later veranderd. De woningen zijn ook toegankelijk via de woonpaden zoals de Brillstraat die toegang geeft tot het centrale plein en Sijthoffstraat langs de buurtrand. Het stedenbouwkundig ontwerp is door de dienst Gemeentewerken van de gemeente getekend, en de bebouwing is vervolgens in overleg tussen opdrachtgever, de dienst Gemeentewerken en het ontwerp bureau uitgewerkt. Het deelontwerp werd ingepast in het bestemmingsplan Haagse Schouw (1978).

¹⁴³ Ibelings 1997, p. 42-49.

¹⁴⁴ *Leidsch Dagblad*, 5 november 1976.

¹⁴⁵ *Nieuwe Leidsche Courant*, 19 oktober 1973.

Woonbuurt De Bockhorst is gebouwd op initiatief van woningbouwvereniging De Goede Woning en Bouwfonds Nederlandse Gemeenten. De opdrachtgevers werkten samen met twee ontwerp bureaus die beide een gedeelte van de woonbebouwing voor de buurt ontwierpen (1978): Architectenburo Hopman bv uit Delft ontwierp 56 koopwoningen. Naar ontwerp van Centrum Sociale Woningbouw de Bilt zijn circa 56 huurwoningen gerealiseerd. In die tijd werd gesproken van 'woningwetwoningen' en 'woningwetwoningen in de beschutte sfeer'. Omstreeks 1981 werd de wijk opgeleverd. De koopwoningen liggen grotendeels aan de noordwestkant. De woningwetwoningen liggen meer aan de zuidoostkant, de parkzijde.

Centraal in het project ligt het Luchtmansplein dat vanaf het begin ingericht is met speelvoorzieningen voor kinderen. Het is ook een bijeenkomstruimte voor de overige buurtbewoners in de openbare ruimte. Het wordt voor allerlei activiteiten gebruikt die zelf georganiseerd worden, zoals Het zomerwijkfeest, of activiteiten tijdens feestdagen, of voetbaltoernooien. Het plein ligt langs een centrale ader door het gebied en tevens op de as van een onderdoorgang door een woonstrook. Meerdere stroken zijn langs de rand gebouwd, en vormen gezamenlijk een scherm met doorgangen. Langs deze buurtrand loopt een wandelpad dat een groen karakter heeft door beplanting en een waterloop. Dit is tevens een buurtrand die de buurt beschutting geeft en het 'dorpsgevoel' versterkt. Langs de achterzijde van de huizen liggen paden om de achtertuinen en schuurtjes te bereiken. Deze achterommetjes worden in de buurt poorten genoemd.¹⁴⁶ Het stratenpatroon in de buurt is grillig en verspringt steeds van richting. De woonstroken zijn kort en geregeld schuin ten opzichte van elkaar geplaatst zodat de woonpaden en zichtlijnen steeds van richting verspringen. Vrijwel elke woning heeft een kleine voortuin, achtertuin of een buitentrapp als overgangsgebied tussen de woning en de openbare ruimte.

De woningen zelf zijn als individuele woning herkenbaar door allerlei kleinschalige elementen zoals een buitentrapp vanaf het woonpad (de trap ontsluit twee woningen), houten balkonhekjes, kleinschalige gemetselde muurdelen, een gemetselde schuur, oorspronkelijk houten kozijnen en deuren. De gemetselde uitbouw wordt op de tekeningen 'klompenhok' genoemd. Grote en kleine dakvlakken voorzien van pannendeckingswisselen elkaar af. Kleine vrij gelegen gemetselde schuurtjes zijn langs het pad geplaatst, en trappen als schuine volumes, zorgen voor een zeer gevarieerd en plastisch gevelbeeld en straatbeeld. Het houtwerk is oorspronkelijk op een uniforme wijze in meerdere kleuren geschilderd, zodat de groepen woningen wel samenhangend en als een geheel overkomen: individueel maar wel samen. Later is dat concept verwaterd. Thans is het houtwerk niet meer in de oorspronkelijke kleuren. Er bestaan hiervoor ook voorschriften. Dat er wel overeenstemming is over het kleurpalet heeft met onderlinge connecties te maken, iets wat ook in andere wijken terugkomt. Het verschil tussen de woningwetwoningen (met dakvensters) en de koopwoningen (met dakkapellen) is slechts met moeite aan de gevel te zien. De woningtypen verschilden van elkaar. Zo ontwierp Buro Hopman woningen met een 'klompenhok', en zonder 'klompenhok'.

Bewoners hadden geen inspraak in het ontwerp van hun woningen of de wijk. De keuze bleef beperkt tot de kleur van de Bruynzeelkeukens en de tegels van keuken en badkamer. De woningen blijken makkelijk aanpasbaar aan veranderende woonwensen door aanbouwen, interne wijzigingen en de plaatsing van dakkapellen. Qua duurzaamheid zijn er ook allerlei aanpassingen gedaan, zoals isolatie van de kruipruimten, spouwmuren, het dak en het aanbrengen van dubbel glas. De tuinaanleg met afscheidingen is door de bewoners zelf gedaan.

Toen de wijk gebouwd werd, lag deze aan de rand van de stad, nu wordt deze ingeklemd door allerlei nieuwe ontwikkelingen rondom. Zo zag men het Bio Science Park groeien en de kantoren bij de Verbeekstraat ontstaan. De wijk wordt door de bewoners nog steeds als een dorpje binnen de stad ervaren. Het is een kindvriendelijke wijk. 'Om op te groeien is het een perfecte, ideale wijk', aldus een van de bewoners. Onder de eerste bewoners, veelal jonge gezinnen met opgroeiende kinderen, die Bockhorst in de jaren 1980 betrokken, ontstond een groot gevoel van saamhorigheid. Dit ondanks het gebrek aan school, buurtcentrum of winkels in de wijk in de eerste jaren. Tegenwoordig is Bockhorst gemêleerder qua gezinssamenstelling, leeftijden en nationaliteiten. En maatschappelijke

¹⁴⁶ Interview familie Bezemer, 28 oktober 2021.

ontwikkelingen hebben impact op het buurtleven, zoals verdere individualisering of de ontwikkeling op de woningmarkt. Dat is ook elders gaande. In De Bonckhorst heeft dat alles ertoe geleid dat die solidariteit van het eerste uur veranderd is in een meer losse verbondenheid, aldus enkele bewoners. Toch wordt de wijk nog steeds als heel prettig en aangenaam omschreven, met alle geneugten van de stad en de voordelen van een rustige buurt vlakbij poldergroen, duin en bos.¹⁴⁷

Woonerfbuurt Koppelstein

Woonbuurt Koppelstein is eveneens met een samenhangende woonerf-opzet gerealiseerd en kenmerkend voor de bouwperiode. De naam Koppelstein verwijst naar het wethouderskoppel Waal en Verboom. De naam is afkomstig van het wethouders duo dat over wonen ging, Arie Verboom en Cees Waal (de zes wethouders van het college werkten in drie koppels samen). Het project is een voorbeeld van participatie in het Morskwartier. Het stedenbouwkundig ontwerp werd geleverd door de afdeling Stedebouw (Dirk Halfwerk).¹⁴⁸ In deze buurt is de woningtypologie in vergelijking met het vlakbij gesitueerde Bockhorst afwisselender omdat ook een cluster gestapelde woningen voor kleine huishoudens in een deel van de buurt is gerealiseerd, naast de andere woningen.

In Koppelstein is de auto te gast: geparkeerd wordt op enkele parkeerhavens. De woningen liggen aan de woonpaden die iets minder grillig dan in Bockhorst zijn ontworpen. Centraal door het gebied lopen enkele paden dwars door de buurt. Middenin de buurt is een ontmoetingspunt, een gewild thema in de stedenbouw en architectuur rond 1980. Halverwege een centraal pad verspringt namelijk het pad, op een kruispunt met een waterloop die eveneens dwars door het gebied loopt. Hier is een kleinschalig voetgangersplateau gerealiseerd, bestraat en met gemetselde muurtjes in diagonale richting. Hier kan een buurtbewoner even zitten op het muurtje of een praatje maken met een toevallige passant. Verdeeld over de buurt zijn enkele kinderspeelplaatsen. De wijk is toegankelijk via enkele bruggen voor voetgangers en de entrees tot de parkeerhavens. De ontsluiting voor het snelverkeer verloopt via een rondweg rond de buurt, dus buiten de buurt om, zoals in de structuurschets Leiden-West was aangegeven (1976).

De woningen in Koppelstein zijn gebouwd op initiatief van Stichting Onder Eigen Dak. Dat was een stichting zonder winstoogmerk, maar niet een traditionele woningbouwvereniging. Het was een eenmalig initiatief die in navolging van de Stichting Eigen Huis in de Merenwijk was opgericht door vier gemeenteraadsleden van de VVD, PVDA en het CDA. Het woningontwerp is van de hand van bureau Eijkelenboom, Gerritsen en Middelhoek. Dit bureau is een voortzetting van het landelijk bekende bureau van J.W.C. Boks dat in de jaren 1960 de Leidse studentensociëteit Minerva aan de Breestraat ontwierp. De gestapelde woningen zijn gebouwd in opdracht van de Stichting Huisvesting Werkende Jongeren. Deze woningen zijn eveneens ontworpen door bureau Eijkelenboom, Gerritsen en Middelhoek. De besprekingen over de verdeling van de woningen tussen beide, vonden grotendeels in 1977 plaats. In 1978 had de gronduitgifte plaats, waarop in december 1978 de bouw startte.¹⁴⁹ Het plan van de Stichting Onder Eigen Dak betrof circa 204 woningen, zogeheten 'premiekoopwoningen'. In 1981 betrokken de eerste bewoners de woning.

De eengezinswoningen in overwegend twee bouwlagen hebben meestal een voor- en achtertuin. Enkele woningen zijn via een overdekte trap toegankelijk en hebben balkons.

De eengezinswoningen in Koppelstein zijn in samenhang met de woonerfopzet gebouwd. Ze worden gekenmerkt door kleinschalige elementen als baksteenmuren die worden afgewisseld met houten horizontaal gerabatte geveldelen. Per buurtdeel in Koppelstein zijn deze in een uniforme kleur geschilderd, zodat binnen Koppelstein deelgebieden ontstaan. De dakvlakken spelen een belangrijke rol in de gevelcompositie. Ze zijn aan een kant heel kort en smal en aan de andere zijde heel lang en breed, diep doorschietend tot aan de onderste bouwlaag. De gevel springt geregeld in of uit het gevelvlak, zoals bij entrees.

¹⁴⁷ Interviews familie Bezemer, 28 oktober 2021, en familie Smits, 4 november 2021.

¹⁴⁸ Mededeling Dirk Halfwerk, 20 september 2021.

¹⁴⁹ *Leidsche Courant*, 7 december 1978.

De gestapelde woningen in de oostelijke hoek, het dichtste bij de eerder gebouwde Juwelenbuurt, hebben niet allemaal eigen tuin. Deze zijn bestemd voor kleine huishoudens van 1 of 2 personen in verschillende typen: het zijn zogeheten HAT-eenheden, gebouwd volgens een financiële regeling bedoeld voor huisvesting van werkende jongeren.¹⁵⁰ Deze woningen zijn in circa drie of vier lagen gestapeld en gesitueerd bij een verkeersknooppunt, langs de buurtrand. Ze kwamen tegemoet aan de behoefte aan woningdifferentiatie in de wijk.¹⁵¹

Kantorencluster Verbeekstraat

De kantorenstrook Verbeekstraat is een typisch jaren 1970 en 1980 kantorencluster. Het gebied ligt langs de rand van het Morskwartier. Het werd aangelegd op basis van een stedenbouwkundig ontwerp van Dirk Halfwerk, afdeling Stedebouw.¹⁵² De strook is goed zichtbaar gelegen langs de doorgaande Plesmanlaan die de binnenstad verbindt met de regionale weg Amsterdam-Den Haag. Deze strook is monofunctioneel bebouwd met vier grote kantoorgebouwen. Bedrijven die zich hier begin jaren 1980 vestigden waren de internationale firma's Olivetti, Schreiner Airways en Aramco. Het Gemeenschappelijk Administratie Kantoor (GAK) was het laatste kantoor dat op de strook werd gebouwd.¹⁵³ In een deel van de plint van het GAK-gebouw was parkeerruimte en ook rondom het gebouw konden auto's voor de werknemers worden gestald. Door economische veranderingen zijn meerdere kantoorgebouwen nu niet meer met de oorspronkelijke functie in gebruik. Een van de complexen is herbestemd tot studentenwoningen.¹⁵⁴

Cultuurhistorische kenmerken

Kernwaarden Morskwartier

De cultuurhistorische kwaliteiten van de bebouwing en gebieden uit de jaren 1970 en 1980 in het Morskwartier worden hierna op hoofdlijnen genoemd. Deze kwaliteiten zijn van algemeen belang voor de gemeente Leiden vanwege de hoge algemene historische waarde, de gebruikshistorie, objectwaarde of hebben kenmerkende samenhangwaarde. Typerende kenmerken zijn:

Algemene historische waarde

Het streven naar kleinschaligheid, individualiteit en intimiteit als wooncultuur komt op een kenmerkende manier tot uiting in de woonerfbuurtten Koppelstein en De Bockhorst. Dit komt op samenhangende wijze tot uitdrukking in stedenbouwkundige aanleg en architectuurtypologie.

Waarde gebruikshistorie

Een kenmerkende uiting van commerciële bouw uit de jaren 1970 en 1980 van de twintigste eeuw is de bebouwing van de kantorencluster Verbeekstraat. Die gebouwen zijn individueel vanwege de herinneringswaarde, typologie en architectonische ontwerp kwaliteit van waarde, zowel als ensemble in samenhang met de stedenbouwkundige situering.

Samenhangwaarde

Een kenmerkend ensemble van de doorwerking van de industriële bouw uit de naoorlogse periode is het ensemble van de woonflats Jan Luykenlaan en het park Park Kweeklust.

¹⁵⁰ Aalbrecht Wagenaar, 2020, p. 146.

¹⁵¹ In Koppelstein zijn voor dit onderzoek geen interviews met bewoners gehouden. Qua omvang en ligging zullen heeft Koppelstein overeenkomsten met De Bockhorst.

¹⁵² Mededeling Dirk Halfwerk, 20 september 2021.

¹⁵³ *Leidsche Courant*, 17 mei 1985.

¹⁵⁴ Kuiper 2021.

Beelden Morskwartier

1. Uitbreidingsplan Gemeente Leiden, Plan Noord-West, 1933 (Bron: bestemmingsplan Morsdistrict)

2. Overzichtskaart Uitbreidingsplan Oegstgeest – Morskwartier 1963, Structuurplan, Gemeentewerken (ELO SA-OV 2882)

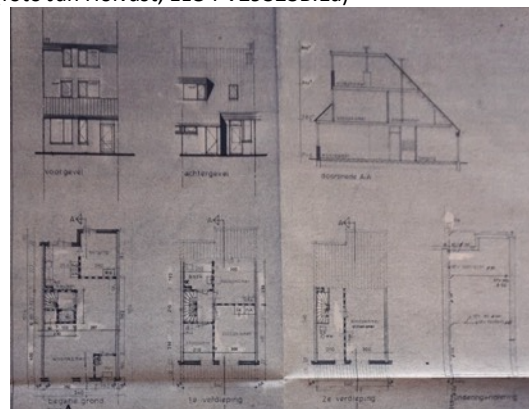
3. Ontwerp Bestemmingsplan Haagse Schouw Bockhorst, Jelko Portier, Gemeente Leiden, 1978 (ELO ST 7262)

4. Bockhorst, Luchtmansplein net na de oplevering, 1983 (foto Jan Holvast, ELO PV29323B.1a)

5. Ontwerp bebouwingsplan Bockhorst, architectenburo Hopman, i.s.m. Centrum Sociale Woningbouw, 25-01-1978 (ELO SA-V, inv.nr. 2900)

6. Ontwerptekening woningtype Bockhorst, Centrum voor Sociale Woningbouw, 1978 (detail) (ELO SA-V, inv.nr. 2900)

7. Bockhorst, met een van de overdekte entrees tot de woningen

8. Bockhorst, woonpad (2021)

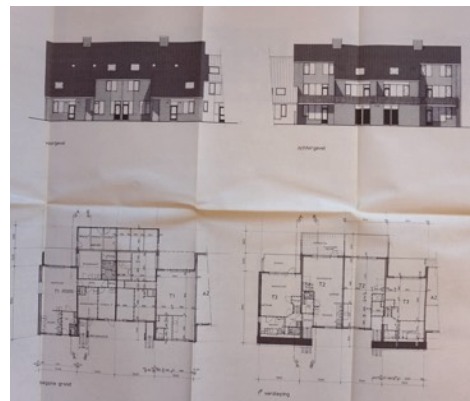
9. Bockhorst, Luchtmansplein met onderdoorgang centraal wandelpad (2021)

10. Bockhorst, parkeerplein (2021)

11. Stedenbouwkundige situatie Koppelstein, gemeentewerken Leiden, 1979 (ELO PV1315.11)

12. Ontwerptekening woningtype Koppelstein, bureau Eijkelenboom, Gerritsen, Middelhoek, 1978 detail (ELO SA-V, inv.nr. 2900)

13.Koppelstein, centrale wandelpad (2021)

14.Koppelstein, eengezinswoningen (2021)

15.Koppelstein, woonstraat (2021)

16.Koppelstein, woningen een- en tweepersoons huishoudens (2021)

17.Kantoor Verbeekstraat 2-14 (2021)

18.Kantoor Verbeekstraat 1-7 (2021)

19.Kantoor Verbeekstraat 11-19 (2021)

20.Kantoor Plesmanlaan 100 (2021)

Waardeiland

JONGE BOUWKUNST IN LEIDEN

- 1970 - 1980
- 1980 - 1990
- 1990 - 2020
- 1945 - 1970
- voor 1945

Overzichtskaart Waardeiland en bedrijventerrein De Waard in Leiden. Bebouwingsoverzicht met in kleur de aanduiding van de locaties met een bouwperiode uit de jaren 1970 tot 1990. Oranje = 1970-1980; blauw = 1980-1990 (BAG 15 januari 2022, bewerking Erfgoed Leiden en Omstreken)

Waardeiland, gezien richting het noorden net na de bouw van het deel van de woningen bij de jachthaven, 1977 (foto: Jan Holvast. Historische vereniging Oud Leiden, Collectie ELO, PV2075.3)

Straatbeeld Waardeiland, *Townhouses* ontworpen als onderdeel van de eerste fase van de woningen op het eiland (2021)

5. Waardeiland

Geschiedenis van het gebied

Herbestemming tot woongebied

Het Waardeiland is een woongebied in Leiden, oostelijk van de binnenstad. Het vormt ruimtelijk een karaktervolle enclave. Dat is niet alleen omdat het geheel een eiland vormt maar ook vanwege de bebouwing die in grote lijnen op basis van een samenhangend ontwerp werd uitgevoerd. Het heeft een herkenbaar ruimtelijk karakter dat aan de ene kant representatief is voor de gevarieerde baksteenarchitectuur waarmee toen nieuwbouwwijken met eengezinswoningen in Nederland werden gebouwd. Tegelijkertijd heeft het ook een eigenzinnige uitstraling die doet denken aan een Amerikaanse *suburb* met een privaat karakter. Dat laatste is niet zo gek, aangezien de bebouwing en het groen door een architectenbureau en landschapsontwerper uit San Fransisco werden ontworpen. Het Waardeiland ligt langs de gemeentegrens, tegen Leiderdorp aan. Het gebied wordt geheel begrensd door brede waterlopen, met de Oude Rijn in het noordoosten, de Nieuwe Rijn in het zuiden en het Rijn-Schiekanaal in het westen. Door het graven van het laatste in 1919 ontstond het eiland binnen De Waard. Dat gebied bood plaats aan uiteenlopende bedrijven. Tegenwoordig is het deel ten westen van het Rijn-Schiekanaal nog steeds als bedrijventerrein in gebruik. Het oostelijk gelegen Waardeiland kreeg in de jaren 1970 en 1980 een nieuwe bestemming als woonbuurt. Bedrijven als de Koninklijke Nederlandse Grofsmederij (KNG), de glazuurfabriek Canton en tuinderijen, verhuisden naar elders of staakten hun activiteiten. Van de vroegere bedrijfsbebouwing resteert niets meer, deze werd volledig afgebroken en ook de bestaande landschappelijke inrichting ging totaal op de schop.

De ontwikkeling van het Waardeiland tot woongebied in de jaren 1970 en 1980 was een initiatief van het bouwbedrijf IBB-Kondor en de particuliere ontwikkelaar SOKOL uit Brussel. Het Waardeiland is bebouwd met zowel koop- als huurwoningen in de duurdere 'vrije sector'. In 1974 was het bedoeling om op het eiland circa 800 wooneenheden te realiseren. Dat zijn er uiteindelijk 465 geworden.¹⁵⁵ Van begin af aan had het een imago van een luxe woonwijk. Het plan werd in de nieuwsberichten betiteld als een 'luxueus woongebied', ook wel 'de goudkust van de Sleutelstad'.¹⁵⁶ Opvallend is dat een groot deel van de groene ruimte aanvankelijk zowel particulier bezit was als openbaar toegankelijk. Ook dat onderstreept het idee van een enclave in de stad, waar particulier bezit een grote rol speelde. Plannen om een slagboom aan het begin van de wijk te plaatsen verdwenen overigens in de loop van het proces van tafel.¹⁵⁷

Trendbreuk en Waardpolder-West?

De aankoop van het gebied, de ontwikkeling en bouw werden gedaan door de Amsterdamse bouwmaatschappij IBB-Kondor groep. Deze had in 1973 tevens een vestiging in Leiden. De Belgische SOKOL-groep had financiële belangen in IBB-Kondor (ook wel IBB Condor). Het is de directeur van SOKOL, J.M.G. Melkert, die als de aanjager kan worden beschouwd van de transformatie van het Waardeiland tot woonbuurt. Voor de verkoop van de woningen richtte Melkert de Nieman Holding BV op.

De gemeente ging mee in de plannen vanwege een drietal redenen. Allereerst spraken de betrokkenen af dat de op het waardeiland gevestigde Koninklijke Nederlandse Grofsmederij, ook wel bekend als de Grofsmederij, naar elders in de omgeving ging verhuizen. Het bedrijf verkeerde in moeilijkheden. Op een kleinere locatie in De Grote Polder te Zoeterwoude kon het voortbestaan van het bedrijf worden gewaarborgd, zo was het idee. Hiermee bleef de Grofsmederij als grote werkgever voor Leiden

¹⁵⁵ Zie: Wel en Soeters 2020, p. 77.

¹⁵⁶ *Leidse Courant*, 12 december 1973 en 17 februari 1977.

¹⁵⁷ Wel en Soeters 2020, p. 87.

behouden. De kosten van de verhuizing moesten worden gedekt uit de ontwikkeling van het Waardeiland. Alleen woningen in het duurdere segment brachten voldoende op. Gevraagd aan betrokkenen uit die periode kan worden gesteld dat behoud van werkgelegenheid in de Leidse regio zelfs als doorslaggevend argument voor het gemeentebestuur gold om medewerking te verlenen aan de luxe nieuwe woningen.¹⁵⁸ Uiteindelijk zou die nieuwe bedrijfsvestiging slechts kort functioneren in Zoeterwoude: vier jaar na de verhuizing in 1974 werd het bedrijf vanwege financiële problemen opgeheven.¹⁵⁹

Op de achtergrond speelde verder mee dat met de bouw van woningen dichtbij het centrum en in het duurdere segment de trend van 'suburbanisatie' kon worden tegengegaan. Kapitaalkrachtige gezinnen vertrokken uit de stad door naar de omliggende gemeenten te verhuizen. Daardoor groeide verhoudingsgewijs de hoeveelheid inwoners uit de lagere inkomensgroepen binnen de gemeentegrenzen. Een derde argument voor de particuliere ontwikkeling van het Waardeiland tot woonwijk was de bevordering van de bouwnijverheid in een voor de bouw 'moeilijke periode'. Daarmee werden twee vliegen in een klap geslagen, aldus IBB-Kondor aan de gemeente.¹⁶⁰ Het bouwen was gunstig voor de lokale economie aangezien de ontwikkelaar zelf deels Leids was.

De ontwikkeling van het Waardeiland werd in media destijds gezien als een trendbreuk met de traditie van het volkshuisvestingsbeleid in Leiden. Lange tijd ondersteunde het gemeentebestuur voornamelijk de bouw van sociale woningbouw binnen haar grenzen. Dat het meewerkte aan het plan van SOKOL en IBB-Kondor kon op veel kritiek rekenen, zeker gezien het onverminderde hoog peil van de woningnood.¹⁶¹ Bij de ontwikkeling van het Waardeiland gaven echter de bovengenoemde maatschappelijke motieven de doorslag. Van een trendbreuk was daarom niet echt sprake.

In het eerste ontwerp van augustus 1973 was op het gebied buiten het eiland, wat Waardpolder West wordt genoemd, ook plaats ingeruimd voor woonbebouwing. Dat gebied was grotendeels in bezit van de gemeente Leiden. Het idee was om hier woningen in de sociale sector te bouwen. Hierdoor werd het bouwen van woningen voor de hogere inkomensgroepen op het eiland min of meer in balans gebracht. Maar al snel werd besloten de Waardpolder-west als een bedrijventerrein te handhaven met plaats voor nieuwe industrie en grote bedrijven.

Bebouwing in drie fasen

In de ontwikkeling van het Waardeiland kunnen drie fasen worden onderscheiden.¹⁶² De betrokken financiers en bouwers wijzigden, en ook het oorspronkelijk ontwerp onderging veranderingen. Bij de eerste fase tussen 1973 en 1977, waarmee het westelijk deel van het eiland bebouwd werd, waren zowel IBB-Kondor en SOKOL betrokken als de door Melkert speciaal hiertoe opgerichte Nieman Holding die de verkoop van de woningen ter hand nam. De bijnaam goudkust dateert uit het vroegste begin waarmee Melkert bewust een luxueus imago creëerde. Na het opleveren van woningen in 1976 sloeg de stemming echter om in teleurstelling. De eerste bewoners hadden onder meer talrijke klachten over bouwkundige mankementen. Ook ontstond er een geschil over de kosten van het groenonderhoud. Om samen op te kunnen trekken richtten de bewoners in 1977 een Vereniging van Eigenaren op.

De tweede fase die van 1977 tot 1985 duurde betreft het deel ten oosten van de Laan der Verenigde Naties. Bij de bouw ervan zijn IBB-Kondor, SOKOL en Nieman Holding vervangen door de ontwikkelaar Westland Utrecht Hypotheekbank en Westland Utrecht Project Ontwikkelingsmaatschappij, en de bouwer Van Wijnen BV uit Dordrecht. Gezamenlijk vormden ze de V.O.F. Waardeiland. Er werd ook een nieuw woningtype ontwikkeld; de tuinappartementen in lichtgekleurde baksteen aan de Aletta

¹⁵⁸ Mededeling Wim Eggenkamp, 1 november 2021.

¹⁵⁹ *Leidsch Dagblad*, 3 april 2004.

¹⁶⁰ Toelichting IBB-Kondor aan B en W van Leiden, 8 oktober 1973. ELO SA-V, inv.nr. 2986.

¹⁶¹ Smit 2006, p. 178.

¹⁶² Wel en Soeters 2020.

Jacobsiaan.¹⁶³ Tijdens deze fase zakte dat de verkoop van nieuwe ‘goudkustwoningen’ in. Terwijl in Nederland overall woningnood heerste, raakten de woningen hier niet verkocht en verhuurd. Om de verkoop te stimuleren werden modelwoningen ingericht. Het luxe imago was daarbij niet behulpzaam, Nieman was niet blij met de naam goudkust die hij aan het begin zelf had gepromoot. Pas tijdens de derde fase tussen 1985 en 1999 vond een prijsverlaging plaats, waardoor de leegstaande woningen eindelijk betrokken werden. Toen werd ook het middenterrein van het eiland bebouwd, eveneens door Van Wijnen maar met de Nationale Nederlanden als financier.

Plangeschiedenis van bebouwingsplan

Ontwerp van Amerikaans architectenbureau

Het ontwerp van de bebouwing van het Waardeiland is binnen korte tijd tot stand gekomen en met enkele wijzigingen uitgevoerd. Daardoor zijn zowel het stedenbouwkundig ontwerp, de bebouwing en het beplantingsplan als een samenhangend geheel gerealiseerd. Voor het gebied gold begin jaren 1970 nog een uitbreidingsplan uit 1933 waarop de bestemming als industriegebied stond aangegeven. De realisatie van de nieuwe woonbuurt vergde daarom een bestemmingsplanwijziging naar woongebied. Bovendien betrof het een groot bebouwingsgebied betrof. Redenen waarom een intensief overleg plaatsvond tussen initiatiefnemers en de gemeente, die vertegenwoordigd werd door diverse diensten.

Het stedenbouwkundig plan en de architectuur werd in de tweede helft van 1973 getekend door Fisher en Friedman, een Amerikaans architectenbureau uit San Francisco. De volledige naam ervan is Fisher Friedman Associates AIA Architects and Planners. Binnen dat bureau was de uit België afkomstige Bob Geering verantwoordelijk voor het ontwerp. Er werden drie totaal verschillende ontwerpen gemaakt voor de woonwijk. De derde variant uit december 1973 diende als uitgangspunt voor de uitvoering die gefaseerd plaatsvond. De eerste twee fases, gebouwd tussen 1973 en 1985, zijn volgens dit ontwerp ontstaan.¹⁶⁴

Van begin af aan wilde de ontwikkelaar het eiland bebouwen met woningen in de duurdere sector. De waterrijke omgeving vormde een belangrijk uitgangspunt voor het ontwerpconcept. Er werden extra waterlopen over het terrein ontworpen om zoveel mogelijk woningen direct aan het water te kunnen situeren. Ook was aan de zuidkant een lagune getekend, die recreatieboten diende te verleiden het eiland in te varen. Bruggen voor voetgangers zorgden voor verbindingen tussen de buurtdelen op het eiland. Tot slot was een jachthaven in de zuidwesthoek van het eiland geprojecteerd.

Een bijzonderheid aan het ontwerpproces is dat gebruik is gemaakt van een computer. Internationaal begonnen architecten begin jaren 1970 computersystemen te gebruiken, zowel bij het modelleren als construeren van hun ontwerpen. Bij het Waardeiland werd met behulp van computeranalyses berekend wat een voordelige verkaveling was, rekening houdend met aanlegkosten bekabeling, riolering, bestrating en dergelijke. Dit was voor IBB-Kondor belangrijke informatie omdat de bouwer en niet de gemeente grotendeels verantwoordelijk was voor de aanleg van de nutsvoorzieningen. Tijdens de allereerste besprekingen van de plannen eind 1973 presenteerde men de schema's die de computer had opgesteld, om tot een gunstige aanleg te komen.¹⁶⁵

Breughelliaanse bebouwing

In een van de eerste ontwerpen die IBB-Kondor aan de gemeente voorgelegde was de bebouwing vormgegeven in een ver doorgevoerde vorm van neo-traditionalisme.¹⁶⁶ In die tijd werd het door

¹⁶³ Wel en Soeters 2020, p. 87-92.

¹⁶⁴ *Leidse Courant*, 14 sept 1973 en 17 februari 1977.

¹⁶⁵ ELO SA-V, inv.nr. 2986.

¹⁶⁶ Augustus 1973, ELO SA-V, inv.nr. 2986.

henzelf gekarakteriseerd als ‘Breughelliaanse’ bebouwing. Dat verwijst naar de schilders Pieter Breughel de Oude of de Jonge uit de zestiende en zeventiende eeuw, die bekend zijn van schilderijen van taferelen van Nederlandse interieurs en dorpsgezichten. Het doet echter vooral denken aan de bebouwing weergegeven op de zeventiende-eeuwse stadsplattegronden in vogelvlucht, zoals getekend door Blaeu en Bast. De Breughelliaanse woningen zijn individueel afwijkend, variërend in breedte en hoogte, met afwisselende trapgevels, tuit- en lijstgevels en diverse kapvormen. De geschakelde huizen zijn op de gracht georiënteerd in korte stroken die steeds ten opzichte van de rooilijn verspringen. Zo ontstaat een gesloten straatwand met veel variatie die het grillige tracé van de waterlopen volgt. Het geheel ademt de sfeer van een oud-Hollands dorp of stadsbuurt, min of meer natuurlijk gegroeid op het door grachten doorsneden gebied. Het was de directeur van SOKOL, Melkert, die met de tekeningen onder de arm bij A.J. Kret langsging, de wethouder van Stadsontwikkeling. Die oordeelde niet positief, aldus een van de daarbij aanwezige stedenbouwers.¹⁶⁷ Er moest een nieuw ontwerp komen in een meer eigentijdse vorm. Het karakter van de woningen georiënteerd op het water bleef in de opeenvolgende plannen behouden.

Vakantiedorp Port Grimaud

De bebouwing in het tweede voorstel was volgens de indieners geïnspireerd op de architectuur van vakantiedorp Port Grimaud, in Zuid-Frankrijk. Dat gold met name het deel bij het centrale plein met rondom arcaden, ofwel de lagune en *plaza*. Ook dit ontwerp kon op weinig enthousiasme rekenen. Het had geen verband met de historische bebouwing van Leiden maar ook niet met de eigentijdse Nederlandse architectuur uit de jaren 1970. Kritiek op zowel de bebouwing als het stedenbouwkundig plan kwam onder meer van de toenmalige directeur van Gemeentewerken, H.H. Vos. Deze schrijft liever een meer eigentijdse baksteenarchitectuur te zien. Ook over de plattegronden van de woningen is hij afkeurend omdat deze onvoldoende zijn afgestemd op Nederlandse gebruiken. Vos bekritiseert tot slot het stedenbouwkundig ontwerp, onder meer vanwege de maatverhoudingen van de buitenruimte. Concluderend vraagt de directeur zich af: ‘De vraag kan dan ook gesteld worden of deze kwasi-historiserende bebouwing gewenst is en of niet met handhaving van de waterpartijen als grondpatroon een meer modernere baksteen architectuur tot stand is te brengen.’¹⁶⁸

Zonnig Californië

Voor het ontwerp gold driemaal is scheepsrecht. De derde variant vond wel goedkeuring en is in grote lijnen uitgevoerd. De architectuur is gedeeltelijk geïnspireerd op de woningen die het bureau Fisher en Friedman eerder al had gerealiseerd in hun thuisbasis, het zonnige Californië in de Verenigde Staten. Het leverde een eigentijdse architectuur op van woningen in verschillende typen, in plaats van de fantasiearchitectuur gebaseerd op een zeventiende-eeuwse stad of Franse badplaats. December 1973 presenteerde het bureau hun ontwerp in de pers met woningen in voornamelijk laagbouw van twee of drie lagen, zowel eengezinswoningen als maisonnettes, en flatwoningen. Die flatwoningen in drie tot vier lagen met terrassen liggen gegroepeerd in een wassende maanvorm, een *crescent*, met in de plint winkels.¹⁶⁹

Terwijl begonnen werd met de bouw van de eerste fase in het westelijke deel veranderde de opzet van het oostelijke en centrale deel. Uiteindelijk is de centraal gelegen *crescent* anders uitgevoerd, evenals de bebouwing van de flats op het oostelijk deel van het eiland. Het aangepaste ontwerp verscheen in 1977 in de pers. Net als bij de eerste fase zijn de namen van de eengezinswoningen veramerikaniseerd in *townhouses* en *garden apartments*. In het centrum tekende men nu een

¹⁶⁷ Mededeling Dirk Halfwerk, Klankbordgroep 22 april 2021.

¹⁶⁸ Directeur Gemeentewerken aan B en W van Leiden, 3 sept 1973. ELO SA-V, inv.nr. 2986.

¹⁶⁹ *Leidse Courant*, 12 december 1973.

trapsgewijs appartementencomplex rond een *plaza*. Zowel de appartementen in het centrum als de de oostelijke hoek waren eerder toegepast in Zuid-Californië door Fisher en Friedman.¹⁷⁰

De eerste ontwerpen voor de woningen waren nog sterk afgestemd op plattegronden en gebruiken in de Verenigde Staten. Bij de uitwerking werd dat aangepast aan de Nederlandse gebruiken en wetgeving.

Relatie met het landschap en bestaande industriebebouwing

Het nieuwe ontwerp speelde nauwelijks in op de terreingesteldheid, zoals bestaande bomengroepen, kleine waterlopen en niveauverschillen in het terrein. De directeur van Gemeentewerken stelde tot zijn verbazing vast dat het bestaande groen genegeerd werd. De ontwerpers trokken zich ook niets aan van de bestaande bedrijfsbebouwing en het industriële karakter van het gebied. Die bedrijfspanden werden afgebroken, en in de nieuwe woonhuizen is er geen enkele verwijzing naar gemaakt. Wel dienden de grote watervlaktes van het buitenwater als belangrijke inspiratie. De zichtrelatie met het water rondom, en de situering van het openbaar groen hieraan, is bepalend voor de sfeer van het woongebied. De enige duidelijke overblijfsel van het industriële verleden is de Kettingbrug. Die brug, destijds in 1969 gerealiseerd door de metaalfabriek, is gehandhaafd en bevat de initialen KNG in het metalen brughek. Dagelijks rijden alle auto's van en naar het eiland via deze herinnering aan de grofsmederij.

Fasering in uitvoering

Fisher en Friedman

Het Waardeiland is vanaf 1974 in drie fases uitgevoerd. Het merendeel van de bebouwing is ontworpen door Fisher en Friedman. Als onderdeel van de eerste fase werd de bebouwing in de noordwesthoek gerealiseerd, de *townhouses* aan de Krefeldlaan. De bebouwing van de grofsmederij, op de zuidoosthoek van het eiland, was op dat moment nog niet afgebroken. Daarna werd de zuidwestelijke bebouwing uitgevoerd, bij de jachthaven, eveneens met *townhouses* aan de Oxfordlaan. Dit zijn de tweelaagse korte stroken meanderend langs de laan. Na deze eerste fase betrof de tweede fase de oostelijke woonbebouwing. De uitvoering van de bebouwing schoof zo richting het oosten op, waarbij het centrum in het verlengde van de toegangsbrug tijdelijk nog leeg bleef. Daar was in een derde bouwfase de centrale voorziening gepland.

In de tweede fase van de uitvoering werd een nieuw ontwerp gemaakt voor de getekende flatwoningen op de oostelijke punt en een daar geprojecteerd kantoor, dat laatste kwam te vervallen. Op het terrein van de voormalige grofsmederij werd het 'nieuwe *townhouse* type II' gerealiseerd.¹⁷¹ Dit zijn de woningen aan onder meer de Aletta Jacobslaan. De ontwikkelaar initieerde dit nieuwe ontwerp omdat de verkoop van de eerste woningen tegenviel.

In 1977 werd voor het centrumgebied een geheel nieuw ontwerp gemaakt bestaande uit lagere bebouwing dan gepland en zonder de voorgenomen winkels. Nadat in grote lijnen overeenstemming was bereikt over het ontwerp kreeg een particulier bureau de opdracht een bestemmingsplan op te stellen. Bureau OD 205 stelde dat ontwerp bestemmingsplan met toelichting in 1977 op. Het middengebied bleef echter lange tijd onbebouwd en werd tijdelijk ingericht met beplanting. Pas veel later, tijdens de derde fase, is dit gebied ingevuld volgens een aangepast voorstel. In 1994 zijn de woningen aan onder meer de Joop den Uyllaan gerealiseerd naar ontwerp van architect Hans Mooiman.¹⁷²

¹⁷⁰ *Leidse Courant*, 17 februari 1977.

¹⁷¹ *Leidse Courant*, 17 februari 1977

¹⁷² Wel en Soeters 2020, p. 104-111

Guzzardo

Van begin af aan is een landschapsarchitect bij het ontwerp van Waardeiland betrokken. Het beplantingsplan voor *Leiden Isle* is getekend door de Amerikaanse landschapsarchitect Anthony M. Guzzardo. Dit bureau is verantwoordelijk voor de ruimtelijke inrichting en de soort bomen en andere beplanting die in veel delen van eiland nog steeds herkenbaar is. Guzzardo was eveneens gevestigd in San Francisco en werkte vaker samen met Fisher en Friedman. Het beplantingsschema van zijn hand is niet heel uitgebreid. Zeker vergeleken met de complexe schema's die voor de Merenwijk rond bijzondere objecten werden ontworpen als scholen, buurtcentra en winkels. En ook gebruikte hij soorten die niet winterhard zijn, wat in het Nederlandse klimaat lastig kan zijn.

Kenmerken van het uitgevoerde ontwerp

Samenhang architectuur, openbare ruimte en verkeer

Kenmerkend voor het uitgevoerde stedenbouwkundige ontwerp is de ruime hoeveelheid nieuwe waterlopen die het eiland doorsnijden. Daarop afgestemd zijn de bebouwing, de inrichting van de openbare ruimte, en het stratenpatroon. In het ontwerp is nog sprake van een lagune die uiteindelijk niet is uitgevoerd. Dit stelt een grote vijver voor die tot in het centrumgebied moest reiken met daaraan een haven voor pleziervaart. Bij de realisatie van de eerste woonbuurt is de geplande fontein niet gerealiseerd.

Overigens is in de ontwerpfase de hoeveelheid nieuw binnenwater op het ontwerp van het eiland in korte tijd wel teruggebracht, waarschijnlijk vanwege de hoge kosten. Het realiseren van veel strekkende meters nieuwe kade met beschoeiing was zeer kostbaar. In het Breughelliaanse plan van augustus 1973 wordt aanmerkelijk meer water getekend dan op het voorontwerp van november 1973 op basis waarvan het huidige Waardeiland is ontstaan. Het buitenwater rondom het eiland is door de ontwerpers steeds als een belangrijk onderdeel van het zichtgroen beschouwd. Veel woningen zijn georiënteerd met het belangrijkste uitzicht op water.

Bijzonder is de oorspronkelijke eigendomssituatie van het groen op het eiland. Dat was tijdens het ontwerp en de bouw in particulier bezit van de ontwikkelaar. Het idee was dat de woningen met vrij kleine tuin aan royale stroken zichtgroen kwamen te liggen. Zo is volgens oorspronkelijk plan de doorlopende groenstrook langs het buitenwater ontstaan die bewandelbaar is. Dit idee dat privé-tuinen overlopen in openbaar groen en de auto bij het huis geparkeerd wordt is kenmerkend voor wijkontwerpen uit de jaren zeventig in Nederland. Op de woonerven uit die tijd is opzettelijk het onderscheid tussen privé en openbaar diffuus gehouden. Echter, op het Waardeiland is sprake van een eigenzinnige opvatting van het groen, zoals hieronder aan de orde komt. En ook de introverte opzet, die ontstaat door het afschermen van de woning van de straat, is niet gebruikelijk in Nederlandse wijken die elders ontstaan.

De auto werd grotendeels uit het zicht van de woningen gehouden, en dan vooral wat de woonkamers betreft. Voor het stallen van de auto's zijn er zowel plaatsen op parkeereilanden en parkeerhavens langs de weg als parkeerplaatsen bij de woning. Ook zijn woningen voorzien van inpandige garages. Het idee achter deze opzet was dat autorijders wel dichtbij de woning konden parkeren, maar dat die bewegingen vooral aan de straatzijde (achterzijde), uit het zicht plaats vond. De woonkamers waren op de tuin- of waterzijde, niet op de straat, georiënteerd. Dat is bijvoorbeeld bij de eerste fase van het Waardeiland goed zichtbaar, bij de Oxfordlaan en Krefeldlaan. De auto heeft overigens wel een nadrukkelijker aanwezigheid gekregen dan gedacht. Er is de mogelijkheid dat auto's op het eigen perceel geparkeerd worden, indien een oprit of garage aanwezig is. Maar met het ombouwen van garages tot extra kamers, de groei van het autobezit en de omvang van de auto's zelf is dit niet meer helemaal toereikend.

Verkeersafwikkeling

De verkeersafwikkeling op het eiland is specifiek. Deze is uitsluitend gericht op bestemmingsverkeer van bewoners en bezoekers. Al het doorgaande stadsverkeer wordt er geweerd. Elke straat eindigt doodlopend, om het eiland verkeersluw te houden. De hoofdentree tot het eiland is de Kettingbrug aan de zuidrand van het eiland die voor het snelverkeer de enige toegang vormt. Oostelijk hiervan ligt nog een tweede brug, de Domela Nieuwenhuisbrug die geopend is in 1980. Deze is uitsluitend bestemd voor het langzaam verkeer en bij calamiteiten zoals voor brandweer- en ziekenauto's. Er is wel gesproken over andere bruggen maar er is bewust voor gekozen het eiland autoluw te ontsluiten. November 1973 was in het overleg sprake van een mogelijke brug over de Oude Rijn, met Leiderdorp, maar dat idee verdween al snel van tafel.¹⁷³

Het wegenpatroon is geheel op de bewoners van het eiland afgestemd. Vanaf de hoofdbrug lopen uitsluitend doodlopende straten zonder voetpaden over het eiland, geen enkele straat voor snelverkeer is een doorgaande weg. In de oorspronkelijke opzet loopt vanaf de brug een hoofdweg via de Laan der Verenigde Naties en Oxfordlaan met een grote boog westwaarts, eindigend in meerdere cul-de-sacs ofwel keerlussen. En er zijn twee straten die oostwaarts afbuigen, de Aletta Jacobslaan en Domela Nieuwenhuislaan, eveneens eindigend in een cul-de-sac voor snelverkeer. Alleen de kortste oostelijke boog sluit aan op de langzaamverkeersbrug voor voetgangers en fietsers.

Door deze verkeersopzet, met een verkeersstructuur die te typeren als een boom met takken, of een doorgesneden bloemkool, kan de opzet wel als een 'bloemkoolwijk' worden omschreven, kenmerkend voor de stedenbouwkundige praktijk van de jaren zeventig. Toch wijkt het hier ook behoorlijk van af vanwege het vloeiende verloop van de wegen die uitnodigt tot snel rijden. Op de woonerven van bloemkoolwijken elders wordt de auto door de bochtige wegen juist gedwongen stapvoets te rijden. Het idee erachter is dat zowel het spelende kind en de voetganger als de automobilist het erf samen gebruiken en rekening met elkaar houden. Het woonerf is een typisch Nederlandse uitvinding, duidelijk is dat de architecten van het Waardeiland er niet van op de hoogte waren. Het in de jaren 1970 zo belangrijke perspectief van het spelende kind speelt dan ook geen rol bij de verkeersstructuur van het Waardeiland. Dat die meanderende aanleg uitnodigt tot hard rijden is een onderwerp dat de buurt tot op heden onderling verdeelt.

Amerikaanse kijk op groen

Het uitgevoerde landschapsontwerp van Anthony Guzzardo is essentieel voor de samenhang tussen de architectuur, stedenbouw en inrichting van de openbare ruimte. Het bepaalt voor een groot deel de sfeer in de wijk. Het is een zeldzaam voorbeeld in Nederland waarbij groen als een integraal onderdeel speciaal is ontworpen voor een wijk. Nog zeldzamer is dat een groenontwerp veertig jaar na uitvoering nog als een samenhangende eenheid intact is. Op het Waardeiland is dat op hoofdonderdelen wel het geval. Zo zijn de ontworpen groenstroken met karakteristieke heuveltjes en de verhoogde ronde perken in de *cul-de-sacs* onveranderd. Ook zijn de oorspronkelijke bomen grotendeels nog aanwezig en inmiddels tot wasdom gegroeid. Dat betreft bijvoorbeeld de naaldbomen, her en der verspreid, of de esdoorns aan de Domela Nieuwenhuislaan. Vanwege de hinderlijke hoogte en omvang, zowel onder als boven de grond, zijn ook bomen gekapt, zoals de elzen aan de Aletta Jacobslaan en de Krefeldlaan of de platanen aan de Laan der Verenigde Naties. De laatsten wortelden niet goed.

Er schemert hierbij ook iets van de Amerikaanse blik van de ontwerper door. Niet overal werd rekening gehouden met de lokale omstandigheden en de impact of behoefte van de bomen of beplanting. Aanvankelijk was ook sprake van struiken en planten die voor afwisseling zorgden, maar die bleken ongeschikt voor de bodem of waren niet winterhard.¹⁷⁴ Er is ook een opvallend verschil met het groen

¹⁷³ Overleg 20 november 1973, ELO SA-V, inv.nr. 2986.

¹⁷⁴ Zie voor het beplantingsschema de *planting notes* van Guzzardo op de kaart *Leiden isle* in ELO SA-V inv.nr. 3015. Voor de herinneringen aan vroegere beplantingen is gebruik gemaakt van de interviews met bewoners Smit, en Boddé en Stoel, respectievelijk op 21 en 29 oktober 2021.

zoals ontworpen door de gemeente Leiden in Merenwijk. Daar zijn zeer omvangrijke beplantingsschema's uitgewerkt om bijzondere plekken te accentueren, zoals rond scholen of het centrale winkelcentrum. En het park van Merenwijk had een heemfunctie, allerlei boslandschappen waren hierin verenigd met een veelheid aan boomsoorten. Guzzardo paste op Waardeiland slechts een handvol bomen en heesters toe om zodoende aangenaam kijkgroen te creëren. Dat wijkt af van wat op dat moment in de Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur gangbaar was en waarbij groen een ecologische functie vervulde.

Drie soorten groen

Er zijn drie soorten groen in de wijk, te weten openbaar collectief groen, openbaar groen op privégrond, en privégroen in de vorm van tuinen. Om met die laatste te beginnen, zoals gezegd hebben de woningen zelf vaak een kleine privétuin. Aan de woonkamerzijde loopt deze bij voorkeur in collectief groen met zicht op de waterlopen. Het collectieve groen is weliswaar openbaar toegankelijk, maar wordt niet ruim doorsneden door wandelpaden. Het is meer een park of kijkgroen waar de aangrenzende tuinen met een zichtrelatie op betrokken zijn. Er lopen enkele paden vanaf de straat richting het water, zodat ook vanuit de buurt contact met het stedelijke water mogelijk is. Deze paden zijn tegenwoordig minder prominent vanwege volgroeide bomen of omdat tuinen aan weerszijden uitgebreid zijn.

In dit openbaar groen liggen verdeeld over de buurt enkele kleine kinderspeelplaatsen, een aantal is van later datum. Ze zijn ingericht voor de allerkleinsten. Voor de oudere kinderen zijn geen speciaal ontworpen voorzieningen in de wijk. Het vele water op het eiland in combinatie met hoge kademuren maakt de buurt volgens de bewoners behoorlijk kind- en dieronvriendelijk. Menig kind, huisdier of klein stadsdier is uit de waterlopen gevist. Voor Nederlandse tuin- en landschapsontwerpers is in de jaren 1970 het perspectief van een kind juist een belangrijk uitgangspunt bij hun ontwerpen. Daarin staat een specifieke opvatting van natuurbeleving voor het groenontwerp centraal, eentje van op eigen houtje ontdekken en toe-eigenen. Walkanten van waterpartijen zijn daarin glooiend vormgegeven. Daar is op het Waardeiland geen sprake van.

Uitzonderlijk is de categorie openbaar groen op privégrond. Deze groenvisie voor niet openbare gronden is wederom een on-Nederlands kernmerk van het ontwerp, welke op weerstand van de bewoners kon rekenen. Het houdt in dat de particuliere perceelgrens verder loopt dan de tuinafscheiding, vaak in de vorm van een heg. De erfgrans ligt in een gebied dat oogt als openbaar groen en waarover de eigenaar zelf niets te zeggen heeft. Dat gaat dus om privégrond die tegelijk openbaar is. Het effect hiervan is dat het openbaar gebied groter is en de buurt visueel ruimer oogt. Echter, bij een deel van de woningen, vermoedelijk een zeer groot deel, zijn de tuinafscheidingen gaandeweg verplaatst naar de daadwerkelijke perceelsgrens.

De eigendomssituatie van de openbare ruimte en het beheer ervan veranderde in de loop der tijd. Na de bouw werden Nieman Holding en de Stichting Groenonderhoud Waardeiland gezamenlijk verantwoordelijk voor het onderhoud van de gemeenschappelijke groengebieden en de kosten daarvan. Bewoners op het eiland droegen er verplicht financieel aan bij volgens een verdeelsleutel op basis van de eigen kavelgrootte. Omdat de huizen vanaf 1980 slecht verkochten waren er te weinig bewoners om de begroting voor het groenonderhoud sluitend te krijgen. Na onenigheid, rechtszaken en het faillissement van Nieman Holding werd het eigendom van de groenvoorzieningen in 2000 overgedragen aan de Gemeente Leiden. Na veel overleg vanaf 1995 had de gemeente in 1998 de onderhoudsverplichting van de gemeenschappelijke gronden op zich genomen.¹⁷⁵ De conflicten over het groen hadden een onbedoeld bijeffect, het zorgde voor eendracht onder de bewoners.

Voorzieningen

¹⁷⁵ Zie: Wel en Soeters 2020, p. 124-131.

De voorzieningen op het eiland zijn zeer beperkt. Naast de genoemde kinderspeelplaatsen is een jachthaven gerealiseerd. Er waren ook enkele kleine winkels voorzien in de plint van een centraal gebouw. Het sociografisch bureau van de Gemeente Leiden beargumenteerde de behoeftenraming in de nieuwe buurt door deze te relateren aan de omliggende buurten. Het bureau betrok met name de naastgelegen wijk Meerburg in de analyse, waar bijvoorbeeld scholen en winkels waren. Werden in 1973 de geplande winkels volgens het voorontwerp van het Waardeiland nog omschreven als dienend voor dagelijkse levensbehoeften. In 1977 beperkten de winkels in het ontwerp zich vooral tot een recreatieve functie, met zogeheten 'boetiëks' zoals kledingwinkels, dichtbij de jachthaven.

Uiteindelijk is het centrale gebouw met de winkels helemaal niet gerealiseerd. Pas veel later, zij het in heel andere vorm, kwam dit bij het centrale middengebied als een woonvoorziening tot stand, genaamd Residence Rijn-Staete (1996-1999). Evenmin kwamen daarin geplande voorzieningen, zoals een klein tennispark op het dak van een parkeerplaats uit het ontwerp van 1973. Het meest bijzondere, of beter uitzonderlijke aan de voorzieningen, is de jachthaven. Deze is wel tot stand gekomen. De jachthaven met ligplaatsen en aanlegplaats voor recreatieboten is een optionele voorziening voor de bewoners op het eiland. Hij is gerealiseerd op de plaats waar een scheepswerf was gevestigd in de tijd dat het Waardeiland nog als bedrijventerrein functioneerde. De jachthaven kreeg de naam Watertoren, naar de stedenbouwkundig opvallende watertoren die ernaast is gelegen. Bewoners beschouwen deze toren uit 1908, gelegen aan de Hoge Rijndijk bij de Wilhelminabrug over het Rijn-Schiekanaal, als een landmark van hun buurt.¹⁷⁶

Woningen woonbuurt west

De gerealiseerde woningen op het Waardeiland betreffen hoofdzakelijk eengezinswoningen en appartementen geschakeld in korte en gevarieerde rijen. Tijdens de eerste bebouwingsfase zijn de woningen aan de westzijde gerealiseerd, aan de Krefeldlaan, Oxfordlaan, het Oud- en Sam van Houtplein. De bouw ervan ging in 1974 van start. Het zijn geschakelde woningen in twee bouwlagen, waarbij de gevels van de woningen steeds verspringen ten opzichte van elkaar. De woningen zijn met de gevels diagonaal ten opzichte van de straatrichting georiënteerd. Dat levert een zeer levendig gevelbeeld op, met van elkaar te onderscheiden woningen. De gevels geven een afwisselend beeld en zijn opgebouwd uit onderdelen als kleine dakvlakken, inspringende volumes, nissen, balkons en gemetselde schoorstenen. De woningen zijn opgemetseld uit donkere en bezande baksteen in grotendeels rechthoekige volumes, een plat dak met kleine afgeschuinde stukken met pannendekking. Ze zijn in korte stroken geschakeld en gevarieerd georiënteerd ten opzichte van elkaar. De meeste woningen zijn gerealiseerd met een open haard in de woonkamer. Ernaast is een berging ontworpen waar openhaardhout kan worden opgeslagen. Deze is vanaf de buitenzijde via een luik bereikbaar. De woonkamer heeft een gedeelte met een hoger plafond, dat oorspronkelijk was voorzien van houten schrootjes. De woningen zijn verschillend qua grootte, onder andere met een garage met stallingsmogelijkheid voor 1 of 2 auto's. Naar de straat ogen ze relatief gesloten, met de opvallende reeksen houten garagedeuren. Naar de tuinzijde met de woonkamer is de gevel meer open.

Woonbuurt oost

De woningen in de oostelijke woonbuurt zijn later gerealiseerd, grotendeels in de tweede bouwphase vanaf 1977. Deze woningen variëren in grootte en in hoogte met twee, drie tot vier lagen. De hoogste woningen staan op de zuidoostpunt. Dit zijn terraswoningen. Enkele hebben een half verdiepte inpandige garage. Het gevelbeeld is zeer levendig. De eengezinswoningen zijn gemetseld van donkere baksteen en ogen als sculpturale objecten. Waarschijnlijk is bewust gekozen voor een wat robuuste baksteen waardoor de gevel een levendige textuur krijgt. Ook hier hebben de gevels levendige elementen als nissen, trappen, balkons en geprononceerde schoorstenen. Het dakvlak speelt een grote rol in de compositie. De laag doorschietende dakvlakken en flauwe dakhelling zijn opvallend, meer dan

¹⁷⁶ Interview bewoner Krefeldlaan, 22 oktober 2021.

in de westelijke buurt. De schoorstenen worden bekroond door een gebogen afdekplaat, soms een dubbele. Langs de zuidrand zijn woningen in meer rechte stroken geschakeld, evenwijdig aan de Nieuwe Rijn. De plattegronden zijn als een maisonnette ontworpen, met een vide in de woonkamer en een dubbelhoog venster, georiënteerd op de waterloop. Op het punt van de oostelijke buurt, aan het eind van de Aletta Jacobslaan, zijn de terraswoningen het hoogst. Deze zijn opgemetseld uit een lichte baksteen. Aan de zijde van het buitenwater zijn deze woningen voorzien van schuine terrassen.

Grote gebouwen

Op het eiland staan geen kantoorgebouwen of culturele voorzieningen. Ook ontbreekt een school. Het kantoorgebouw dat op de zuidoosthoek stond getekend is komen te vervallen. Het gebrek aan culturele voorzieningen wijkt af van andere nieuwbouwwijken die in deze periode tot stand kwamen. Multifunctionele wijkcentra waren opgezet met een emancipatoir doel, om ontmoetingen tussen bewoners tot stand te brengen en waar men van elkaar kon leren. Buurtbibliotheken hadden vaak ook zo'n multifunctioneel gebruik. Na de bibliotheekwet van 1975 ontstond in Nederland een fijnmazig netwerk van centrale bibliotheken met daaraan verbonden allerlei buurtfilialen.

Latere aanpassingen

Middengebied met groot gebouw

Het middengebied, de zone in het verlengde van de brug, is als laatste bebouwd. De ontworpen *crescent* met bebouwing aan een plaza uit 1977 werd niet uitgevoerd. De winkels die in de plint van het appartementencomplex moesten komen kwamen te vervallen. In plaats van de appartementen kwam er lagere bebouwing. Dit met het idee dat de lagere woningen geen hinder van inkijk zouden ondervinden. Deze woonstroken zijn in 1994 gebouwd naar ontwerp van architect Hans Mooiman. En in de tweede helft van de jaren negentig is naast de aanlanding van de brug het appartementencomplex 'Residence Rijn-Staete' gerealiseerd. Het grote bouwvolume breekt qua maat en bouwhoogte met overige bebouwing op het eiland.

Bouwperiode overzicht

Uiteindelijk is de verdeling in hoofdlijnen als volgt. De vroegste 113 woningen uit fase I zijn gerealiseerd aan de Oxfordlaan, Krefeldlaan, Oudplein en Sam van Houtenplein. Daarna zijn eind jaren 1970, begin jaren 1980 de volgende ensembles gebouwd in fase II. Dat betreft de 52 *Garden Apartments* gebouwd aan het Troelstraplein en het Schaepmanplein. Er werden 146 *Townhouses* gebouwd aan de Laan der Verenigde Naties, Aletta Jacobslaan, Domela Nieuwenhuislaan en Gerbrandyalaan, en de pleinen bij deze lanen: het Abraham Kuyperplein, Aalberseplein en Suze Groenewegplein. En tot slot zijn dit de 42 *Islandhouses* in zeven blokken aan het eind van de Aletta Jacobslaan. In de jaren 1993-1996 kwamen nieuwe delen van de grond, grotendeels in het centrale deel. Het zijn de 76 woningen aan de Laan der Verenigde Naties, de Joop den Uyllaan, Willem Dreeslaan en Calslaan. Ten slotte is het appartementencomplex Residence Rijn-Staete en de woning bij de jachthaven gerealiseerd.¹⁷⁷

Bewoners

Het Waardeiland geeft haar bewoners een 'eilandgevoel', zo blijkt uit de interviews die in 2021 met een aantal van hen zijn gehouden. De geïnterviewden beschouwen hun wijk als prettig vanwege de rust en veiligheid en de ruime opzet met veel groen en water. De aanwezige stilte en rust is op een positieve manier zelfs bijna saai te noemen. Ook het wijkgevoel draagt bij aan de waardering. Er is

¹⁷⁷ Wel en Soeters 2020, p. 77.

enerzijds sociale cohesie, al is de aard ervan sinds de bouw wel veranderd. Het buurtgevoel uit zich in burendagen en jaarfeesten en het goed georganiseerde verzet als sprake is van nieuwe ontwikkelingen die indruisen tegen de oorspronkelijke ruimtelijke opzet of het eilandgevoel. Wegens gebrek aan een buurthuis is het grasveld bij de vijver aan de Laan der Verenigde Naties toegeëigend als ontmoetingsplek. Hier wordt het jaarfeest gevierd. Bij het bedenken van de wijk was geen sprake van inspraak van bewoners. Na de bouw bemoeiden de bewoners zich er echter voortdurend mee en hebben daarmee een blijvende impact gehad op hun wijk, uiteenlopend van de bezetting door krakers in de jaren 1980, tot het aanvechten van het onderhoudssysteem van het groen. Naast sociale cohesie biedt de wijk ook de verlangde privacy door de gesloten of introverte architectuur als gevolg van een gesloten gevelbeeld aan de straatzijde.

De bewoners zijn trouw, als je eenmaal op het Waardeiland woont dan blijf je er ook graag wonen. Met het imago van de goudkunst van Leiden kunnen ze niet zoveel, dat doet geen recht aan hun buurt. Want zijn ze trots op hun eiland, met daarin een speciale rol voor de ontwerpgeschiedenis. Als uiting hiervan kan het gebruik worden beschouwd van de Engelstalige termen voor de verschillende woningtypen ooit bedacht door het Amerikaanse architectenbureau. De huidige bewoners gebruiken deze benamingen nog steeds. Het is die overzeese invloed die het eiland ook bijzonder maakt. De afwisselende architectuur komt weliswaar overeen met de heersende vormentaal in de Nederlandse architectuur van die periode. Toch oogt het geheel afwijkend. Dat zit 'm volgens de bewoners zelf in kleine dingen binnen hun huizen, zoals de meerdere badkamers die per huis kunnen voorkomen, of bepaalde indelingen. En het zit 'm ook in het royale groen in combinatie met de wat gesloten architectuur aan de straatzijde.

Cultuurhistorische kenmerken

Kernwaarden van Waardeiland

Wat zijn de cultuurhistorische kernwaarden van Waardeiland? Deze kwaliteiten zijn van algemeen belang voor de gemeente Leiden vanwege de hoge algemene historische waarde, de gebruikshistorie, objectwaarde of hebben kenmerkende samenhangwaarde. Hieronder worden die in het kort benoemd.

Algemene historische waarde

Waardeiland is cultuurhistorisch van belang als uiting van de verandering van dicht bij de binnenstad gelegen gebieden voor woningen in het duurdere segment, en daarmee een streven om meer woningdifferentiatie in de gehele stad te bereiken. Het is door vanwege de duurdere woningen een bijzondere uiting van de toenmalige tendens om nieuwe woonwijken buiten de stadssingels te bouwen.

Waarde gebruikshistorie

De ruimtelijke samenhang op het eiland en de begrenzing versterken bij de bewoners het 'eilandgevoel', en kan een gevoel van verbondenheid versterken.

Objectwaarde

Van grote architectuurhistorische waarde zijn de woningen uit de eerste en tweede bouwfase van het Waardeiland, vanwege de hoge ontwerp kwaliteit.

Als grootschalige woonbuurt ontworpen door een Amerikaans architectenbureau en Amerikaans bureau voor landschapsarchitectuur uit de bouwperiode 1970-1990 zeldzaam in Leiden en ook in de rest van Nederland.

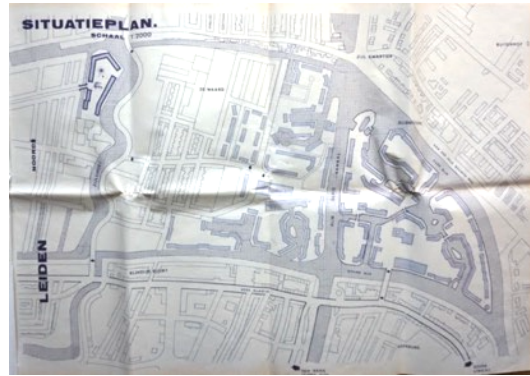
Samenhangwaarde

Van grote stedenbouwkundige waarde vanwege de samenhang tussen stedenbouw, architectuur en landschapsarchitectuur, waardoor de buurt een sterk samenhangend karakter heeft. Deze samenhang geeft de wijk typerende ruimtelijke karakteristieken die afwijken van de gangbare Nederlandse nieuwbouwwijk uit die tijd. Het Waardeiland doet denken aan een Amerikaanse *suburb* door het royale kijkgroen, de introverte opzet doordat de woningen van de straat zijn afgewend, en de prominente rol van de auto in de verkeersstructuur van het eiland.

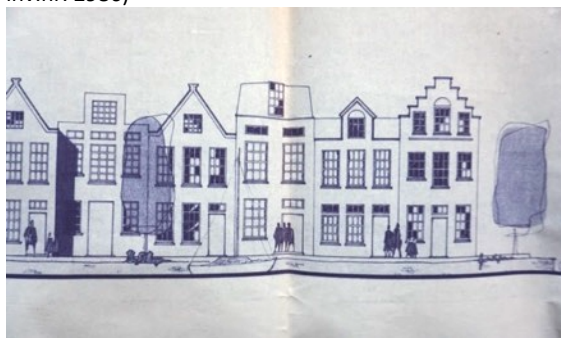
Beelden Waardeiland

1. Waardeiland met aanduiding bestaande situatie bedrijfsgebouwen, detail Voorbereidingsbesluit waardeiland, gemeentewerken Leiden, 1973 (ELO SA-V, inv.nr. 2986)

2. Ontwerp Waardpolder-West en Waardeiland met Breughelliaanse bebouwing, ontwerp situatie, 1973 (niet uitgevoerd) (ELO SA-V, inv.nr. 3014)

3. Ontwerp Waardeiland met Breughelliaanse bebouwing, gevels, 1973 (detail van een blad) (niet uitgevoerd) (ELO SA-V, inv.nr. 3014)

4. Ontwerp Waardeiland met Breughelliaanse bebouwing, perspectieftekening, 1973 (niet uitgevoerd) (ELO SA-V, inv.nr. 3014)

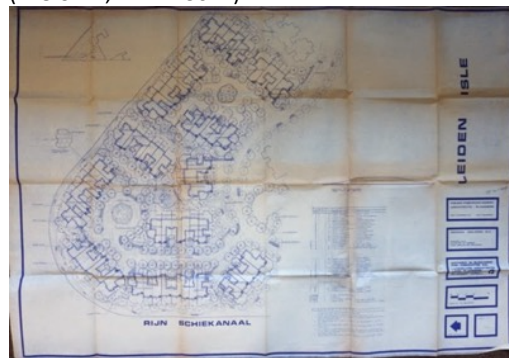
5. Ontwerp Waardeiland, niet-uitgevoerde variant (bovenste deel en centrale deel zullen wijzigen), 1973 (ELO SA-V, inv.nr. 3014)

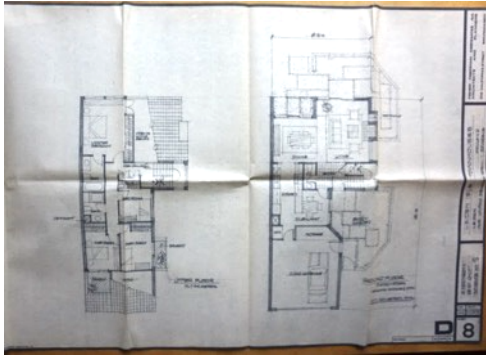
6. Centrale gedeelte Waardeiland, niet uitgevoerd ontwerp voor *Crescent*, kunstenaars-impressie, 1973 (ELO SA-V, inv.nr. 3014)

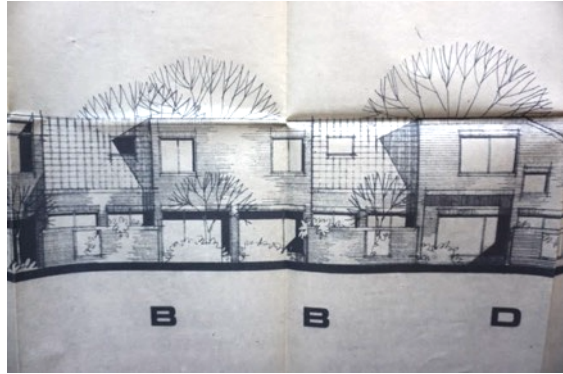
7. Stedenbouwkundig ontwerp Waardeiland, aangepast ontwerp, 1973 (ELO SA-V, inv.nr. 3015)

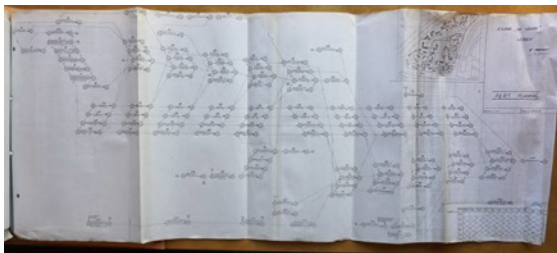
8. Stedenbouwkundig ontwerp Waardeiland, Fase 1, 1973 (ELO, SA-V, inv.nr. 3015)

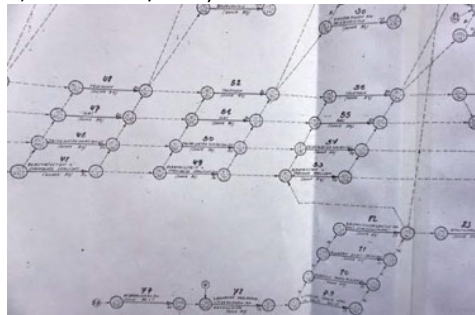
9. Ontwerptekening van een van de woningtypen Waardeiland, plattegronden, 1974 (ELO SA-V, inv.nr. 3014/3015)

10. Ontwerptekening een van de woningtypen Waardeiland, gevel, 1974 (detail van een blad) (ELO SA-V, inv.nr. 3014/3015)

11. Schema wijkaanleg met voorzieningen, berekend door een computer, 1973 (ELO SA-V, inv.nr. 2986)

12. Schema wijkaanleg met voorzieningen, berekend door een computer, 1973 (detail van blad) (ELO SA-V, inv.nr. 2986)

13. De Domela Nieuwenhuisbrug, de toegang voor langzaamverkeer tot het Waardeiland (2021)

14. Waardeiland: een eenheid van water, groen en bebouwing (2021)

15. Woningen Oxfordlaan, tuinzijde (2021)

16. Woningen aan Laan der Verenigde Naties (2021)

17. Woningen Aletta Jacobslaan (2021)

18. Woningen Gerbrandylaan (2021)

19. Wandelpad door openbaar groen, noordelijke deel (2021)

20. Groene rand Oxfordlaan, westzijde eiland (2021)

Merenwijk

Overzichtskaart Merenwijk in Leiden. Bebouwingsoverzicht met in kleur de aanduiding van de locaties met een bouwperiode uit de jaren 1970 tot 1990. Oranje = 1970-1980; blauw = 1980-1990 (BAG 15 januari 2022, bewerking Erfgoed Leiden en Omstreken)

Detail van bebouwingsplan Merenwijk, zuidwestelijk deel bij Broekweg, met een variëteit aan woningen en buurten, 1974. Kaart straatnaamgeving (ELO PV1665.5)

Een van de buurten in de Merenwijk, de Vlinderbuurt (2021)

6.Merenwijk

Geschiedenis van het gebied

De Merenwijk is een woonwijk uit de jaren 1970 in het noordoosten van Leiden, opgebouwd uit diverse buurten rond een park. Het kreeg een kenmerkende jaren 1970 opbouw door de stedenbouwkundige structuur bepaald door het woonerfconcept en de bebouwing van grotendeels lage eengezinswoningen in een gevarieerde baksteenarchitectuur. De Merenwijk is een van de grotere Leidse uitbreidingswijken van na de Tweede Wereldoorlog. Vanwege de beoogde bouw van 6000 woningen was het een belangrijke troef in het oplossen van de voortdurende naoorlogse woningnood. Ongeveer 20.000 inwoners moesten hier hun huisvesting vinden. Dat woningaantal was gelijk aan Zuidwest, de toen net opgeleverde wijk in het zuidwesten van Leiden uit de jaren 1960. In deze wederopbouwperiode kwamen behalve Zuidwest ook Leiden Noord, en kleinere gebieden in onder meer De Mors tot stand. Pas na het gereedkomen van de Merenwijk startte vanaf de jaren 1980 de realisatie van een volgende grote uitbreidingswijk, de Stevenshof.

De Merenwijk is grotendeels gebouwd in de Broek – en Simontjespolder, een gebied dat begin jaren 1960 nog onder Oegstgeest viel.¹⁷⁸ Pas na een grenswijziging van 1966 kwam het gebied binnen de gemeentegrenzen van Leiden te liggen en kon het worden bebouwd. Een stuk grond in het noordwesten van de Merenwijk werd pas in 1984 bij de stad getrokken na een grenswijziging met het naburige Warmond. Dit is de huidige buurt Forellen en Karpers. Met de grenswijzigingen was al rekeningen gehouden in de diverse structuurplannen voor de regio Leiden. Bijvoorbeeld in het structuurplan voor de agglomeratie dat in 1958 was opgesteld. In de regionale visie uit 1964 is de Merenwijk zelfs al herkenbaar aangeduid. Meerdere woonbuurten worden dan als bebouwingsvelden getekend, zij het zeer schematisch, op het gebied ten noorden van de Slaaghsloot en ten zuiden van het plassegebied bij Warmond.¹⁷⁹

Voordat er in de polder kon worden gebouwd diende de veengrond eerst te worden opgehoogd met een laag zand. Dat gebeurde zonder rekening te houden met het bestaande landschap, een werkwijze die in naoorlogse periode niet alleen in Leiden maar ook in de rest van Nederland gemeengoed was geworden. Daardoor verdween de historische ondergrond met sloten en percelen land en de bestaande flora en fauna grotendeels uit het zicht. Alleen de grond van het centrale park in de Merenwijk werd niet opgehoogd, reden waarom hier nog een aantal vroegere waterlopen te herkennen is. Van de oude historische polderstructuur is vrijwel alleen de Broekdijk gehandhaafd, de latere Broekweg.¹⁸⁰ En aan het eind van die Broekweg staat de Broekdijkmolen die de Broek- en Simontjespolder bemaalde.¹⁸¹ De huidige molen vervangt sinds 1974 de voorganger op die plek. Waterlopen in het park, de Broekweg en molen zijn de enige herkenbare elementen die verwijzen naar de poldergeschiedenis van het gebied. Na de zandopbrenging voor de woonbuurten van de Merenwijk werd een stelsel van nieuwe waterlopen gegraven. Overigens, het zand waarmee de Merenwijk bouwrijp werd gemaakt kwam zoals wel wordt aangenomen niet van het zandwinningsgebied 't Joppe, noordelijk van de Merenwijk gelegen. Het was afkomstig van de nabijgelegen afgraving van de Klinkenbergerplas in Oegstgeest, ten noordwesten van Merenwijk.¹⁸²

De huidige grenzen van de wijk worden bepaald door natuurlijke grenzen of infrastructuur. Naast de genoemde Slaaghsloot of Stinksloot in het zuiden, is dat de licht meanderende Zijl in het oosten, de gehandhaafde Grote Sloot bij het 't Joppepad in het noorden, en de spoorlijn in het westen.

¹⁷⁸ Faludi Hamnett 1978, p. 53 v.v.

¹⁷⁹ Galjaard 1964, z.p.

¹⁸⁰ Bureau voorlichting, september 1968, p. 2.

¹⁸¹ Korteweg 2008, p. 36-38.

¹⁸² Matthijsse 2010.

De plangeschiedenis van de wijk

Het schetsplan van 1968

De bebouwing van de Merenwijk, die omstreeks 1970 aan de zuidzijde in de Slaaghwijk startte, is in meerdere fasen tot stand gekomen. Bij de planvorming maakte de gemeente voor het eerst gebruik van vlekkenplannen. Dat betekent dat de bebouwingsvelden eerst alleen schematisch worden aangeduid. Pas daarna wordt de bebouwing opgesteld, in nauwe samenwerking met de ontwikkelaars. Dat geeft ruimte voor aanpassingen tijdens de bouw van zo'n wijk. Nieuwe of gewijzigde ideeën kunnen dan gemakkelijk worden doorgevoerd. Een vlekkenplan wordt ook wel een globaal bestemmingsplan genoemd, waarin uitsluitend de hoofdzaken worden vastgelegd. De Wet op de Ruimtelijke Ordening bood sinds 1965 de mogelijkheid daartoe.¹⁸³ Deze manier van werken wijkt af van wat tot dan toe gebruikelijk was. Het bestemmingsplan stelde tot die tijd eerder een toekomstbeeld voor. Een volledig uitgewerkt eindplan liet precies zien welke straten, gebouwen, groen en bedrijfsruimten gebouwd en aangelegd gingen worden.

De eerste stedenbouwkundige schetsen voor het gebied uit de jaren 1965-1967 zijn sterk orthogonaal opgezet. Het huidige Merenwijk met een grillig stratenpatroon en een gevarieerde bebouwing is hierin nauwelijks te herkennen. In die eerste schetsen worden de verschillende buurten gecreëerd met allerlei composities van rechte langgerekte blokken op een ondergrond van openbaar groen. Daarbij worden zonder schroom hoogbouw, grootschaligheid en herhaling toegepast. Zo'n aanleg van stroken in open verkaveling was gangbaar in Nederland bij de bouw van nieuwe buitenwijken in die tijd.¹⁸⁴ Ook de wijk Zuidwest is zo opgezet.

Na een voorgeschiedenis van meerdere voorontwerpen werd in 1968 een bestemmingsplan voor de Merenwijk aangenomen. Het is opgezet als een vlekkenplan, waarin de bestemming van de gebieden zoals gezegd op hoofdlijnen is vastgelegd. Het ging wel vergezeld van een bebouwingsvoorstel, een 'schetsplan III' (1968), waarop bouwblokken worden aangeduid. Daarvan werd een maquette gemaakt die bewaard is gebleven. Ook hierop is de strokenbouw in open verkaveling te zien zoals die uiteindelijk niet is uitgevoerd. Om het publiek op de hoogte te houden maakte Bureau Voorlichting van de gemeente Leiden een informatiekraant van acht pagina's, waarin de hoofdpunten van het bestemmingsplan werden toegelicht. De kraant is in 1968 huis-aan-huis in Leiden verspreid.¹⁸⁵

Bewonersdifferentiatie

Met de realisatie van de woningen in de Merenwijk moest de woningnood binnen de gemeente en de regio verder worden teruggedrongen. De opstellers van de toelichting op het bestemmingsplan uit 1968 formuleerden twee hoofddoelen van de nieuwe woonwijk. Enerzijds streefde de gemeente naar *voldoende woningen*, en anderzijds wilde de gemeente ook de *doorstroming bevorderen*. Volgens A. Faludi en S.L. Hamnett, onderzoekers die in 1978 over de ontstaansgeschiedenis van de Merenwijk hebben geschreven, betekende dat de woningbouwplannen dienden te voldoen aan de wensen en mogelijkheden van twee typen bewoners. Enerzijds wilde het gemeentebestuur goedkope woningen realiseren in de sociale sector. Anderzijds waren ook woningen in het wat duurdere segment nodig zodat ook een meer gemengde bevolkingssamenstelling werd bevorderd. In 1968 was zelfs vijftig procent van het plangebied bestemd voor deze hogere inkomens. Dit betekende dat de wijk zowel bewoners uit de omliggende gemeenten ging trekken, zo was de verwachting, als bewoners die zouden doorstromen binnen de gemeente. De goedkopere, sociale woningbouw, was uitsluitend bestemd voor de herhuisvesting van de bewoners uit de saneringsgebieden in de binnenstad.¹⁸⁶

¹⁸³ Faludi Hamnett 1978, p. 53.

¹⁸⁴ Schetsplannen Merenwijk 1965-1967, PV1425-8; PV1425-9.

¹⁸⁵ Bureau voorlichting, *Plan Merenwijk Leiden*, september 1968, o.a. in ELO 0283 (archief C.J.D. Waal), 39.

¹⁸⁶ Faludi Hamnett 1978, p. 54.

Los van de inkomensgroepen, was in het vlekkenplan vanzelfsprekend gedacht aan verschillende typen bewoners. Zo was ook Zuidwest opgezet, men moest er van de wieg tot het graf kunnen wonen. In 1968 werd het programma van Merenwijk samengevat als 300 bejaardenwoningen, 2300 eengezinshuizen en 3200 flats. Verder waren in de kinderrijke buurten onderwijsvoorzieningen en recreatievoorzieningen noodzakelijk. Dat kwam neer op '6 kleuterscholen, 13 lagere scholen, 6 gymnastieklokalen, een tennispark, een jachthaven en tal van andere voorzieningen'.¹⁸⁷ Die laatste twee voorzieningen, het tennispark en de jachthaven zijn gerealiseerd in de zuidoostelijke buurt waar wat luxere woningen zijn gebouwd. Omdat de woningen en flats varieerden in aantal kamers, kon ingespeeld worden op de individuele woonbehoeften van de huishoudens.

Van hoogbouw

De verhouding hoogbouw en laagbouw werd heel anders uitgevoerd dan volgens de eerste plannen, zoals uitgewerkt in het 'schetsplan III' (1968). Toen ging men nog uit van 55 procent hoogbouw ofwel flats, 5 procent in de vorm van bejaardenwoningen in tweelaagse bouw, en de resterende 40 procent in laagbouw. Op het schetsplan is die hoogbouw aangeduid in zeer lange stroken langs doorgaande wegen, acht lange woonblokken van zes tot acht verdiepingen. Vanuit stedenbouwkundig opzicht zijn ze omschreven als 'herkenningspunten'. Tevens is een randbebouwing van een reeks torens van acht verdiepingen in het noordwesten gedacht, aan de grens met Warmond. Dat was een doorwerking van een eerder plan uit 1964, van ir. Drost van Gemeentewerken Leiden. Het stond bekend als het 'bastionplan' omdat de torens de grens van Leiden markeerden. Het bood, aldus de opstellers van het plan, 'een fraaie aanblik vanuit het noorden – een uitstekende afsluiting van de Leidse agglomeratie'.¹⁸⁸ De gemeente Warmond dacht daar anders over, zij zaten niet te wachten op deze landmarks. Vanwege bezwaren van Warmond verdween de woontorens bij de noordgrens dan ook van tafel. Ook de zeer lange stroken verdwenen al snel na de publicatie uit het plan. Met uitzondering van de villawijk in het zuidoosten, met naastgelegen jachthaven, werd uiteindelijk de bebouwing van Merenwijk bij de uitwerking op hoofdpunten volstrekt anders uitgevoerd.

Naar laagbouw

In 1973 werd een nieuw globaal bestemmingsplan getekend dat een opvallende wijziging naar veel meer laagbouw laat zien. De hoogbouwstroken en torens uit 1968 zijn grotendeels verdwenen. De etagebouw in de sociale sector is grotendeels geconcentreerd in de Slaaghwijk, aan de zuidrand van de wijk. Uiteindelijk is in de Merenwijk dan ook een veel groter aandeel van de totaal 5.000-6.000 woningen uitgevoerd als laagbouw dan oorspronkelijk gepland. In 1972 stemde de raad in met een opschaling naar 65 procent laagbouw, om in 1976 zelfs bijgesteld te worden naar 78 procent.¹⁸⁹ Het is interessant om de besluitvorming hierover verder te onderzoeken, daarvoor is hier geen ruimte. Wel maakt een onderzoek uit 1973 al duidelijk dat het de ontwikkelaars waren die aan deze bouwvorm de voorkeur gaven.¹⁹⁰ Laagbouw was ook mogelijk voor de sociale woningbouw, gebouwd in opdracht van woningbouwverenigingen. Dat laat de bebouwing zien in de westelijke buurt naast de Slaaghwijk, de Rodes. Die is uitgevoerd in stroken van twee en drie lagen en smalle straten. De karakteristiek van de bebouwingsvoorstellen veranderde ook in de loop der tijd. Het voorstel uit 1968 heeft nog de kenmerken van bebouwingsstroken op velden, in combinaties die naast elkaar worden herhaald en waarmee deels stempels worden gemaakt of stroken worden gesitueerd als wanden. Het staat wat bebouwing betreft in de traditie van de naoorlogse stempelverkevelingen. De visualisatie hiervan is waarschijnlijk opgesteld door Kees van der Wardt, sinds 1967 werkzaam bij de

¹⁸⁷ *Plan Merenwijk Leiden*, p. 1.

¹⁸⁸ Korteweg 2008, p. 50; Faludi Hamnett 1978, p. 55.

¹⁸⁹ Faludi Hamnett 1978, p. 61-65.

¹⁹⁰ Hetheria e.a. 1973.

Dienst Stadsontwikkeling.¹⁹¹ De hierboven al genoemde bewaard gebleven maquette geeft een helder overzicht van het bebouwingsvoorstel op dat moment.¹⁹² Dit schetsontwerp is sterk orthogonaal geordend met rechte stroken en veel onbebouwde ruimte in de vorm van openbaar en gemeenschappelijk groen. De gerealiseerde bebouwing wijkt hier zoals gezegd sterk vanaf. Dat kreeg al uitdrukking bij de buurt die als eerste werd bebouwd: de Slaaghwijk. Een nieuw voorstel voor de Slaaghwijk, getekend door Cor van der Bijl (Dienst Stadsontwikkeling), is nog wel gebaseerd op hoogbouw langs randen en lagere bouw in het centrum. Maar de uitvoering is veel lossier en afwisselender gegroepeerd, minder orthogonaal en meer 'schots en scheef'.¹⁹³

Bij deze wijziging was ook het bureau van architect Leo de Jonge betrokken en opvattingen van de Stichting Architecten Research (SAR). De Jonge ontwierp de twee flats Arendshorst en Condorhorst, met gebruikmaking van flexibele plattegronden. In deze jaren onderzochten architecten betrokken bij SAR naar mogelijkheden van flexibel bouwen, met behulp van vaste structuren en flexibele indelingen.¹⁹⁴ Architecten als John Habraken en Herman Hertzberger maakten hiervoor toonaangevende ontwerpen.

Behalve in Slaaghwijk is ook in de andere, later gerealiseerde buurten het streven naar ruimtelijke variatie, kleinschaligheid en het vermijden van monotonie zichtbaar. Een groot deel van de uitgevoerde woonstroken is meer gestaffeld opgezet, dus niet op een lijn geplaatst maar verspringend, en met veel variatie in strooklengtes. Om in Merenwijk dezelfde aantallen geplande woningen in laagbouw mogelijk te maken moest in hoge dichtheid worden gebouwd. Dat betekent dat het aandeel onbebouwde ruimte ten opzichte van de eerdere bebouwingsvoorstellen uiteindelijk kleiner is geworden.

De buurtjes zijn grotendeels gebouwd in de vorm van woonerven, deze geven Merenwijk zo'n typerend jaren 1970 gevoel. Het woonerf beleefde toen als ontwerpconcept een stormachtige opmars in de Nederlandse ontwerperswereld nadat het eind jaren 1960 voor het eerst was toegepast in Emmen en Delft.¹⁹⁵ Het werd het uitgangspunt voor uitbreidingswijken uit de jaren 1970. Kern van het woonerf is de collectieve ruimte als centrum van een kleinschalig en herkenbaar buurtje dat kindvriendelijk en autoluw is en met een diffuse scheiding tussen privé en openbaar. Het idee was dat de vorm van die woonerven met centrale pleintjes onderlinge contacten en ontmoetingen stimuleerden, wat de identificatie met een buurt ten goede kwam. Het niet hiërarchische, collectieve karakter van de collectieve ruimte moest bovendien een emancipatoire functie vervullen en zelfbeschikking en zelfontplooiing tot stand brengen. Het woonerf ondersteunde een eigen, vrije invulling van het maatschappelijk leven door de bewoners, zo was het idee.

Woonerfbuurt, bloemkoolwijk of loofbomenstructuur

Niet alleen het bebouwingsvoorstel voor de woningen veranderde drastisch in de loop der tijd, dat gold ook het verkeersplan en de verdeling van de voorzieningen. Zo is het hoofdverkeerswegenplan in de loop der tijd sterk veranderd. In het bebouwingsvoorstel uit 1968, dat het bestemmingsplan vergezelde, is nog sprake van een geprojecteerde doorgaande weg aan de westzijde. Deze was bedoeld als een verlengde van de geplande route Marnixstraat en Hooigracht en een provinciale weg aan de noordzijde. De aansluitingen hierop met de ringweg door de Merenwijk had veel regionaal verkeer in de wijk hebben opgeleverd. Doordat beide wegen niet zijn gerealiseerd is het verkeer in de Merenwijk grotendeels bestemmingsverkeer.

De huidige Merenwijk wordt voor het autoverkeer ontsloten via twee wegen aan de zuidzijde, de IJsselmeerlaan en de Gooimeerlaan. Die sluiten aan op een ringweg die alle woonbuurten in de wijk

¹⁹¹ Korteweg 2008, p. 48.

¹⁹² Deze maquette is dankzij architect Peter van Swieten recentelijk in bezit gekomen van Erfgoed Leiden en Omstreken.

¹⁹³ Halfwerk 2019.

¹⁹⁴ Zie voor de betrokkenheid van Leo de Jonge bij de SAR: Bosma e.a. 2000, p. 144-150, 156 v.v.

¹⁹⁵ Nio 2010.

ontsluit. De ringweg bestaat vanaf het westen met de klok mee uit de Gooimeerlaan, de Veluwemeerlaan, de Zwartemeerlaan, en de Ketelmeerlaan. Vanaf die ringweg ontsluiten zijwegen in lusvorm alleen de betreffende buurt. Snelverkeer van buurt naar buurt dient eerst via de lus en ringweg naar een andere buurtlus te rijden. De buurten zelf hebben aansluitend op de lus soms smalle straten, of zijn ingericht als woonerf. Meerdere straten in een buurt lopen dood. Naast het systeem voor snelverkeer zijn er speciale paden voor wandelaars en fietsers. Voor hen is bij de ringweg en de uitvalswegen de bouw van tunnels voorzien zodat zij ongehinderd en veilig de weg kunnen passeren. In de uitgevoerde wijk zijn uit kostenoverwegingen niet alle geplande tunnels gerealiseerd.

Deze stedenbouwkundige opzet met een hoofdweg en doodlopende buurtwegen wordt in de terminologie van latere stedenbouwkundigen een woonerfwijk genoemd en is kenmerkend voor stedenbouw in de jaren zeventig. Een woonerf is een typisch Nederlandse uitvinding en bestaat uit een slingerende autoluwe doodlopende straat met daaraan eengezinswoningen. De oervorm van een wijk met woonerven is bedacht door Niek de Boer en voor het eerst toegepast in Emmerhout. Hier zijn voetgangers en autoverkeer nog van elkaar gescheiden. Het model dat in heel Nederland in de jaren 1970 werd nagevolgd is echter afkomstig van Joost Váhl, met diens eerste toepassing ervan in Delft. Váhl vatte het erf op als een wooneiland, omringd door autowegen, waar voetgangers en het spelende kind de ruimte deelden met de langzaam rijdende auto's van de eigen erfbewoners.¹⁹⁶ Dit is ook het concept dat in de Merenwijk is toegepast.

De populaire term van een woonerfwijk is ook wel bloemkoolwijk, omdat de wijk van bovenaf gezien op een doorgesneden bloemkool lijkt. De stronk is de hoofdtoegang tot de wijk, de roosjes stellen de buurten voor. De Merenwijk is de duidelijkste bloemkoolwijk in Leiden van deze schaal, en is in hoofdopzet nog grotendeels intact. Een dergelijke opzet wordt ook wel loofbomenstructuur genoemd, vanwege de hoofdweg en de zijtakken, of een woonerfbuurt vanwege de toepassingen van woonerven met doodlopende straten en centrale collectieve ruimtes.

Opdrachtgevers

Merenwijk is grotendeels gebouwd in opdracht van bouwmaatschappijen zoals commerciële projectontwikkelaars en institutionele beleggers. Daarmee week het af van Zuidwest, waar de gemeente voor meerdere delen corporaties uitnodigde. Het plangebied van Merenwijk werd onderverdeeld in vlekken die zijn bebouwd door particuliere ontwikkelaars en verzekeringsmaatschappijen, woningbouwverenigingen en stichtingen. Op basis van het hoofdverkeerswegenplan en de vastgelegde bestemmingen maakten de bouwende partijen de ontwerpen. Ze dienden bebouwingsvoorstellen in met woningen, en daarop afgestemd de kleinschalige structuur van tuinen, wegen en paden rondom de woning. Bij de start van de uitvoering in 1970 werd een overzichtskaart van de Merenwijk gemaakt die per vlek de verschillende bouwers aanduidt. De wijk is verdeeld in ongeveer tien vlekken. Het aantal bouwers per vlek varieert van één tot twaalf.¹⁹⁷ Deze werkwijze moest variatie garanderen. In de meeste gevallen werd bij de laagbouw bovendien als richtlijn genomen dat niet meer dan 100 woningen van een zelfde type in een buurt gerealiseerd mochten worden.¹⁹⁸

Een bijzondere buurt die uiteindelijk niet is gerealiseerd was een ontwerp van architect Gert Boon, voor woningbouwvereniging Ons Doel.¹⁹⁹ Het project was gesitueerd in de Rodes, in het zuidwesten van Merenwijk. In een krantenbericht uit die tijd typeerde de auteur het project als 'drive-in stapelwoningen, waarvan het grondplan bestaat uit twee vierkanten, verbonden door een derde vierkantje.' Boon werkte aan het ontwerp in het kader van de nationale programma Experimentele Woningbouw, een omvangrijk project in 1968 ingesteld door minister Schut (Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening) met als doel om meer differentiatie in de woningbouw tot stand te brengen.

¹⁹⁶ Nio 2010, 5.

¹⁹⁷ ELO, SA-V, inv.nr. 2939.

¹⁹⁸ Korteweg 2008, p. 50.

¹⁹⁹ Ibelings 2013, p. 162-165; *Nieuwe Leidsche Courant*, 21 april 1972.

Onder begeleiding van dit programma zijn in Nederland tientallen experimenten uitgevoerd. Waarom werd in Leiden niet gebruik gemaakt van de kans zo'n experimenteel ontwerp met rijkssubsidies tot stand te brengen? In een onderzoek enkele jaren na Boons ontwerp reconstrueerden de auteurs het vastgelopen proces. Ze stelden dat Boon een ontwerp leverde met 'weinig deuren' en 'duistere hoeken'. Dat zou een gevoel opleveren van weinig privacy en onveiligheid. Maar minstens zo belangrijk waren de geraamde hoge kosten en verslechterde relatie tussen de stichting en de woningbouwvereniging. Daardoor verdween het ontwerp in de la en bleef het Leidse experimentele woningbouwproject helaas onuitgevoerd.²⁰⁰ De uitgevoerde projecten van de regeling Experimentele Woningbouw zijn in 2019 onderzocht en gepubliceerd.²⁰¹

Overigens is een later 'Leids' project dat raakvlakken heeft met experimentele woningbouw evenmin uitgevoerd. Door de Stuurgroep Experimenten Volkshuisvesting (SEV) was na 1982 de Uniekern ontwikkeld, een gestandaardiseerde unit voor de onderdelen trap, keuken en toilet in een woning, die zo uit de fabriek kant en klaar op het werk kon worden gemonteerd. Architect Fons Verheijen wilde de kern toepassen in een wijk in de Stevshof (Staalwijk), maar de aannemer kon de voorzieningen goedkoper leveren, waardoor de Uniekern niet werd toegepast.²⁰²

De uitvoering

De Merenwijk is vanaf 1970 gerealiseerd. Met de geplande maximaal 6000 woningen was de Merenwijk een zeer grote wijk in Zuid-Holland en daarmee een ambitieus project voor de gemeente. Volgens Faludi Hamnett behoorde de Merenwijk tot de grootste uitbreidingsplannen in de provincie Zuid-Holland.²⁰³ Om de planvorming te begeleiden werd een specifieke werkgroep Merenwijk in het leven geroepen.²⁰⁴ Daarin namen onder meer medewerkers van de gemeente zitting die op het stadhuis bijeenkwamen.²⁰⁵ En net zoals bij de sanering van de binnenstad, was de gemeente ook voor de uitvoering van de uitbreidingswijk mede afhankelijk van medewerking van het Rijk. Bij de eerste paal voor de Slaaghwijk in 1970 zegde de minister van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening, W.F. Schut, medewerking toe. Het toewijzingsbeleid hield ongetwijfeld verband met de relatief hoge woningnood in de regio en de samenhang met de sanering van de binnenstad. De minister stelde dat de gemeente niet een planning moest maken voor realisatie van de Merenwijk in zes tot acht jaar, maar op vijf jaar moest gaan aansturen. Het rijk zou de ingediende plannen van Leiden voor de Merenwijk met *coulance* beoordelen: zowel bij de toewijzing van contingenten als de financiële bijdrage.²⁰⁶ Hieronder wordt de uitwerking van enkele gebouwen en deelgebieden in de Merenwijk kort benoemd.

Voorzieningen

In de Nederlandse nieuwbouwwijken en groeikernen uit de jaren 1970 hebben wijkcentra een belangrijke positie. Ze waren multifunctioneel van opzet en hadden een emancipatoir doel. Het waren ontmoetingsplekken, waar mensen zich konden ontplooiën, en waar een laagdrempelig contact kon plaatsvinden met de overheid. Een uiting hiervan zijn de bijvoorbeeld de buurtbibliotheken die na de bibliotheekwet van 1975 overal gebouwd werden. Dit was bij uitstek een ontmoetingsplek waar kennis gedeeld kon worden. Het voorzieningenapparaat in de Merenwijk is grotendeels geconcentreerd in het wijkcentrum van de wijk, ten zuiden van het Wijkpark. Tussen het park en de Slaaghwijk zijn hier

²⁰⁰ Hetharia 1973, p. 122.

²⁰¹ Barzilay e.a. 2019.

²⁰² Van Lamoen 1989, p. 73.

²⁰³ Faludi Hamnett 1978, p. 65.

²⁰⁴ Zie voor de Werkgroep Merenwijk o.a.: ELO, SA-V, inv.nr. 2950.

²⁰⁵ Leden van de Werkgroep Merenwijk in 1976 waren onder andere M.A. Logtenberg (voorzitter), C.J. v.d. Wardt, L. Barendregt en R.G.A. Wentholt. ELO, SA-V, inv.nr. 2950.

²⁰⁶ Korteweg 2008, p. 44-46.

de centrale wijkfuncties geclusterd, in combinatie met het hoofdwinkelcentrum de Kopermolen. Het geheel ligt langs de ring, ingeklemd tussen de twee toegangswegen van de wijk. De ontwerper van het masterplan voor het wijk- en winkelcentrum, ir. A. Ganey, beschouwde het als een 'multifunctioneel dorps huis', met voorzieningen voor religie, cultuur, welzijn en gezondheid.²⁰⁷ Noordwestelijk hiervan, aansluitend aan het winkelcentrum, ligt een voetgangersgebied met de Rosmolen, een multifunctioneel complex met gezondheidscentrum en bibliotheek in de plint, en erboven woningen. Aan de noordoostzijde van het wijkcentrum is een belangrijke kerk voor de Merenwijk gebouwd. De situering is min of meer spiegelbeeldig aan het cultuur- en gezondheidscentrum de Rosmolen. Bijzonder aan deze kerk, naar ontwerp van architect Splinter sr., is dat deze van begin af aan is opgericht voor drie gezindten: een rooms-katholiek, gereformeerde en hervormde geloofsgemeenschap. De eerste dienst in Kerkelijk centrum de Regenboog werd in 1978 gehouden.²⁰⁸ De kerk heeft ook een sociale functie, door als ontmoetingscentrum te fungeren. Het exterieur van de kerk oogt meer als een buurthuis dan als een kerkgebouw.

Naast dit hoofdcentrum (De Kopermolen) heeft de Merenwijk nog een secundair voorzieningengebied. Noordoostelijk, langs de ring aan de Zwartemeerlaan ligt bij de Mussenplaats een kleiner voorzieningencentrum dat het karakter heeft van buurtcentrum. Het bevat hoofdzakelijk gezondheidsvoorzieningen die zijn geschakeld in eenlaagse eenheden. Langs de dakrand loopt een schild met leidekking als een collectieve band. In het hoofdwinkelcentrum (Kopermolen) is een laagbouwdeel met een opzet die hieraan verwant is.

De scholen van de Merenwijk zijn gebouwd als zogeheten scholenclusters. Dat is een werkwijze die later bij de bouw van de Stevenghof gecontinueerd wordt. Het betekent dat de scholen in enkele clusters bij elkaar gegroepeerd worden. Verschillende clusters zijn vervolgens over de wijk verdeeld. Circa drie lagere scholen of kleuterscholen zijn steeds bij elkaar gebouwd, vrijwel tegen elkaar aan, met rondom eigen schoolpleinen. Het praktisch voordeel van deze groepering is dat krimp of groei van een van de scholen relatief eenvoudig, zonder verbouwingen, binnen het cluster kan worden opgelost. Een ander effect is meer sociaal: de verschillende geloofsgroepen kunnen door elkaars nabijheid makkelijker mengen, en sociale verbanden aangaan. Vanwege de heersende denominaties in Nederland zijn het vaak clusters van een openbare school, katholieke school, gereformeerde school en een hervormde school. Het eerste scholencluster werd gebouwd in de Slaagwijk, op de locatie Valkenpad, in aansluiting op de eerste woonbebouwing.²⁰⁹ Twee andere onderwijsclusters zijn bij het Broekplein en bij de Zijlwijk. Bij deze scholen hoorden ook gymzalen. Er waren geen gebouwen voor voortgezet onderwijs in de wijk.

Het was overigens de bedoeling dat die scholen ook breder toegankelijk waren voor verenigingen. Na schooltijd moesten de scholen functioneren als sociale buurtvoorzieningen, zo was het idee. Daarom hebben de scholen een grote gemeenschappelijke aula gekregen. Die is afzonderlijk te gebruiken met een eigen entree. Na enkele jaren werd een vleugel van het scholencomplex aan het Valkenpad verbouwd tot buurtcentrum Op Eigen Wieken, eveneens van architect ir. Jan Splinter. Daarmee kreeg de Merenwijk een specifiek sociaal centrum. Een ouder houten buurthuis, in 1978 gebouwd ontworpen door Michiel Polak, werd daarna afgebroken.²¹⁰

Woonbuurten

Het grootste deel van de woonbuurten in de Merenwijk is opgezet volgens het woonerfconcept. Het heeft de vorm van een laagbouwbuurt in hoge dichtheid, met clusters van woningen in buurten die gekenmerkt worden door een autoluwe opzet. De hoogbouw is grotendeels geconcentreerd in de Slaagwijk en in de complexen bij het winkelcentrum.

²⁰⁷ *Leidsche Courant*, 31 oktober 1973.

²⁰⁸ Korteweg 2008, p. 85-90.

²⁰⁹ Korteweg 2008, p. 79-80.

²¹⁰ Korteweg 2008, p. 75-81.

De woningbouwverenigingen Protestants Christelijke Woningbouwvereniging en de Leidse Woningstichting realiseerden in de Merenwijk het merendeel van de hoogbouw, die grotendeels geconcentreerd was in de Slaaghwijk, en de twee geknikte flats oostelijk van de Slaaghwijk. Bij de flats Condorhorst en Arendshorst met de flexibele plattegronden, was de Stichting Architecten Research (SAR) betrokken (Leo de Jonge). Vereniging Ons Doel bouwde de laagbouwbuurt westelijk van de Slaaghwijk, de Rodes. De Goede Woning bouwde enkele hoogbouwcomplexen ten noorden van het winkelcentrum. En verder waren er nog twee buurten (van PCW en LWS), respectievelijk in het noordoosten en westen, die zijn gebouwd in opdracht van een vereniging.²¹¹

De Slaaghwijk is zoals gezegd de buurt die als eerste werd uitgevoerd. De snelle realisatie daarvan werd mede mogelijk omdat de opdrachtgevers een bouwsysteem wilden toepassen, een werkwijze die door de rijksoverheid prioriteit kreeg bij toewijzingen. Voor de bouwwijze werd een systeembouw toegepast ontwikkeld door Industriële Aannemingsmaatschappij Elementum uit Maassluis. De bouw wordt daarom wel Elementum-bouw genoemd. Met dit systeem zijn onder meer de flatwoningen in twee etages en de maisonnettewoningen in de Slaaghwijk gerealiseerd. De flats Arendshorst en Condorhorst werden ontworpen door Leo de Jonge, betrokken bij de SAR. De SAR was opgericht om de bewoner meer centraal te stellen in de massawoningbouw.

Na de bouw van de Slaaghwijk volgden de andere woonbuurten. Als tweede vlek is de buurt westelijk van de Slaaghwijk gerealiseerd: de Rodes. Als laatste is de Karpers gerealiseerd, in het noordwesten, na een grenswijziging met Warmond. Kenmerkend aan de buurten is de bouw van ensembles bestaande uit het herhalen van steeds zo'n 100 woningen. Met die woningen ontstaan herkenbare buurten, waarbij de inrichting van de buitenruimte integraal onderdeel is van het woningontwerp. De detaillering van de buitenruimte is meestal door de architect van het ensemble ontworpen. In veel gevallen zijn straten langs de buurtrand doodlopend en ontbreken trottoirs. In dat opzicht hebben ze het karakter van een woonerf.

Naast commerciële projectontwikkelaars en woningbouwverenigingen, die bouwden met respectievelijk een winstoogmerk en een sociaal doel, waren er ook bijzondere stichtingen actief in de Merenwijk die speciaal voor een bouwplan waren opgericht. De Duinen en Dalen buurt is gerealiseerd als zo'n bijzondere vorm van opdrachtgeverschap. Hiertoe was de Stichting Eigen Huis opgericht die als opdrachtgever zelf afspraken maakte met de gemeente en een architect in de arm nam. De stichting was opgericht op initiatief van onder meer gemeenteambtenaren en vakbondsbestuurders. Het doel was om op non-profit basis goede en betaalbare woningen te realiseren. De stichting realiseerde ruim 400 woningen in de premiekoopsector, ontworpen door het bureau Apon en Van den Berg.²¹² Het Rijk ondersteunde het project door het toekennen van een subsidie volgens de Regeling Bevordering Eigen Woningbezit. Naar voorbeeld van dit project is ook het complex de Rosmolen ontwikkeld: hiervoor werd een stichting De Rosmolen opgericht, eveneens zonder winstoogmerk. Het complex met circa honderd terrasflats op de verdiepingen en onder meer medische en culturele voorzieningen in de plint werd eveneens ontworpen door Apon van den Berg.²¹³ De bijzondere vorm van opdrachtgeverschap is later ook buiten de Merenwijk herhaald, bij de bouw van Koppelstein, door de oprichting van de Stichting Onder Eigen Dak.

De opdrachtgevers werkten overwegend samen met nationaal opererende bureaus. Als de lijst van architectennamen wordt langsgegaan die in de publicatie van Korteweg uit 2008 over de Merenwijk worden genoemd, zijn terugkerende namen die de bebouwingsontwerpen leverden onder meer L. Hartsuyker-Curjel, Architectenbureau Inbo, Van Dillen, Architect Nefkens, Drexhage, Gelderblom en Bier, Postma, Apon Van den Berg, Legrand en Selle. Een relatief onbekende naam die meerdere ontwerpen in de Merenwijk op zijn naam heeft staan is architect Nasco Ganjev. Deze uit Bulgarije afkomstige architect was zowel betrokken bij woningbouwprojecten als bij voorzieningen in de Merenwijk, en later ook in de Stevenshof.²¹⁴

²¹¹ Smit 2006, p. 163.

²¹² Smit 2006, p. 178.

²¹³ *Leidsch Dagblad*, 17 augustus 1976, p. 3.

²¹⁴ Korteweg 2008, p. 59-63.

Meerdere woningen in de wijk zijn gebouwd als een eengezinshuis, waarbij de typologie uiteenloopt van patio-woningen tot drive-in woningen, carport-woning, splitlevelwoningen en dijkhuizen. De dijkwoningen staan aan de oostrand van de wijk, bij de Zijl. Patio-woningen komen voor in de vlinderbuurt, met volledige patio's, en in de Werven met half-open patio's.

Terwijl een groot deel van de laagbouwbuurten in de Merenwijk is gebouwd als eengezinshuizen, zij het met een grote mate van variatie, zijn ook enkele bijzondere woonvormen gerealiseerd. Een bijzondere typologie is die van terraswoningen in etagebouw. Deze zijn grotendeels rond het wijkcentrum gesitueerd, zoals de Zichten en Rosmolen. Het terras is in dit geval een ruim balkon bij de woning van minstens zes vierkante meter. Vanwege deze omvang werd het terras in een krantenbericht beschouwd als 'buitengebied'. Volgens de auteur gaf het een gevoel op de begane grond te wonen.²¹⁵

Een bijzonder project is gerealiseerd aan de Zonnewende, aan de oostrand van de Merenwijk. Dit zijn huizen die op een alternatieve manier eigen energie konden opwekken. De 'Zonnehuizen', naar ontwerp van Apon Van den Berg Ter Braak Tromp hadden grote geveldelen bedekt met 'zonnecollectoren' waarin water werd verwarmd dat in de eigen woning gebruikt werd om deze te verwarmen. De architecten presenteerde het zelf aldus: 'Rond de centraal geplaatste warmte-opslag ontstaat een woonruimte die op het zuiden middels zonnecollectoren wordt verwarmd. Deze in 1978 in Leiden geplaatste poging is nog een mengvorm van baksteen en glasevel, een duidelijk compromis'.

²¹⁶ De tien woningen zijn in 1978 gerealiseerd in opdracht van de Stichting Milieuwoningen. Complex Zonnewende is een vroege en interessante uiting van milieubewust bouwen en wonen in Leiden.²¹⁷

Een ander afwijkend gebied in de Merenwijk is de villawijk, aan de zuidostrand. Hier zijn op particuliere kavels individuele woningen gebouwd. Het komt al voor op de eerste ontwerpen van Merenwijk uit de jaren 1960. Bij het ontwerp van de villa's zijn diverse architectenbureaus betrokken, zowel lokale bureaus als nationaal opererende architecten. Onderdeel van deze buurt is de jachthaven Zijlzicht bij het Zijleiland. De buurt heeft een sterke binding met het noordelijke plasseengebied door de situering aan de Zijl en de bestaande Watersportvereniging Leiden aan de Slaaghsloot in het Noorderpark. De nabijheid van de jachthaven versterkt het luxere karakter van de buurt. Meerdere kavels grenzen aan het water en hebben een eigen aanlegplaats. Enkele eigenaren van villa's lieten ook een zwembad in de tuin aanleggen. Door de ruimte opzet en de ligging aan vaarwater is hier een woonbuurt met gedifferentieerde woonmogelijkheden ontstaan.

Verkeer: eigen erven en een rustig idee

Het verkeer in de Merenwijk is grotendeels bestemmingsverkeer. Dat komt omdat autoverkeer hoofdzakelijk via de twee toegangen aan de zuidzijde de wijk in kan. In dat opzicht is de opzet vergelijkbaar met de hoofdontsluiting van het Waardeiland en de Stevenshof. Kenmerkend voor de verkeersafwikkeling in Merenwijk is de structuur van de hoofdwing die toegang geeft tot de woonbuurten aan weerszijden van de ring. Elke buurt wordt ontsloten door een lus aan de ring. Aan deze lussen liggen de woonerven. De straten van de lus naar de woningen zijn vaak doodlopend en zonder trottoirs. Er bestaan geen onderlinge verbindingen voor auto's tussen buurten. Daartoe moet eerst weer de hoofdwing opgezocht worden. Langzaam verkeer kan wel via routes binnendoor. Parkeren vindt in veel gevallen plaats op het eigen erf op privéplaatsen, in de zo kenmerkende carports of overdekte stallingsplaatsen van drive-in woningen. De collectieve parkeerpleinen zijn zoveel mogelijk langs de buurtranden of buiten de woonstraten aangelegd. Zodoende wordt het bezoekend verkeer zo veel mogelijk uit de woonbuurt geweerd.

Het idee achter deze opzet is het streven naar een hoge mate van verkeersveiligheid, waarbij de auto als onveilig werd gezien. En als veroorzaker van herrie, stank, en onrustgevoelens. In de jaren 1970 vormde het spelende kind een belangrijk uitgangspunt bij het ontwerpen van nieuwe wijken, er werd

²¹⁵ *Leidsch Dagblad*, 10 januari 1973.

²¹⁶ Zonnewende 1-10, zie Apon e.a. 1982, p. 68-69

²¹⁷ Projectdossier in het archief van Apon e.a. in het Nieuwe Instituut in Rotterdam: ABBT 1104584259

ontworpen vanuit het kleine naar het grote.²¹⁸ Kinderen moesten in woonbuurten veilig op straat kunnen spelen, ongehinderd door auto's of in veilige co-existentie ermee. Dat is ook wat ten grondslag lag aan het concept van het woonerf. Het betekent dat veel straten in de Merenwijk met bochten in korte stukken ontworpen zijn, de korte woonstroken volgend. Daardoor wordt verkeer wel gedwongen langzaam te rijden. De directe woonomgeving rond de woningen is op deze wijze vormgegeven, en voor kinderen en langzaam verkeer relatief veiliger.

Nog meer dan in de jaren 1960 werden auto's uit de woonbuurten geweerd. Ook in wederopbouw wijken uit de jaren 1960 was sprake van een sterke hiërarchie in het verkeerssysteem die afgestemd was op de verschillende gebruikers, van snel- naar langzaamverkeer en van doorgaand-naar buurtverkeer. In die zin was er toch ook wel sprake van continuïteit met de jaren 1970. In de publiekspresentatie van de Merenwijk in 1968 was een groot hoofdstuk gewijd aan het verkeersplan. Dit was de fase waarin Merenwijk nog bedacht was als een typische wederopbouw wijk, met strokenbouw in open verkaveling. De beschreven hiërarchie komt aardig in de buurt bij hoe het is uitgevoerd: 'In het kort komt het neer op vijf soorten wegen in volgorde van breedte: de stadsautoweg, de buurtverzamelweg, de buurtstraat, de woonstraat en het woonpad. In deze volgorde zullen ze steeds minder druk zijn. Het grootste pluspunt van de Merenwijk is dat doorgaand verkeer beslist niet in de wijk zal komen. Een rustig idee.'²¹⁹ Bij de uitvoering, bijvoorbeeld in een krantenbericht over de buurt in Merenwijk-Oost, legde de auteur de nadruk op verkeersveiligheid en schreef op die manier over de verkeersopzet.²²⁰

Onafhankelijk van deze snelverkeerroutes heeft de Merenwijk een stelsel van fietspaden en voetpaden die op zichzelf staan en los van het snelverkeer zijn aangelegd. Deze kruisen de hoofdwegen bij voorkeur ongelijkvloers via tunnels. Bij de Ketelmeerlaan zijn bijvoorbeeld twee tunnels aangelegd. Een van die twee heeft een bovenlicht halverwege de tunnel, om daglicht toe te laten. Uit kostenoverwegingen zijn niet alle kruisingen ongelijkvloers uitgevoerd. Bij de kruising van de Veluwemeerlaan met de Broekweg, aan de noordzijde van de ring, ontbreekt een tunnel. Bij de aanleg van routes voor langzaam verkeer werd erop gelet deze zo veel mogelijk in zones met openbaar groen te situeren. De auteurs van het globaal bestemmingsplan noemen twee fietsroutes in dat kader expliciet: de eerder genoemde Broekweg, de historische dijkweg dwars door het Merenwijkpark, en de route langs de Zijl, aan de oostzijde van de wijk. Die laatste is omschreven als een 'fiets- en wandelboulevard'.²²¹ Beide routes zijn tegenwoordig nog daadwerkelijk te beleven als langzaam verkeerroutes met ruime aanplant en waterlopen. Twee andere wandelpaden zijn gesitueerd langs de noord- en zuidzijde: hier is ook een wandelpad de grens van de wijk: het Havikpad en Kraaienpad langs de Slaaghsloot aan de zuidzijde, en 't Joppepad aan de noordzijde. Die herkenbare paden als wijkranden versterken het concept van de Merenwijk als een samenhangend ensemble.

Groen en spelen

De Merenwijk heeft een zeer groen karakter. Zo is het centrumgebied geheel ingericht als Merenwijkpark volgens een landschappelijke aanleg. Behalve een recreatieve functie heeft het Merenwijkpark ook een educatieve functie gekregen. Dit in de vorm van een kinderboerderij aan de oostzijde van het park, gebouwd op de plek van boerderij de 'Wassenaar Hoeve'. Deze boerderij is bij de parkaanleg opnieuw opgebouwd en vormt het hoofdgebouw van de kinderboerderij.²²² Later is de educatieve functie versterkt door het bijbouwen van een centrum voor natuureducatie. Verder is er een heemtuin aangelegd in het park, eveneens met een educatief karakter. De landschappelijke aanleg en de twee voorzieningen van dit park laten een groeiend ecologisch bewustzijn zien dat typerend is voor die tijd. Groen was niet meer slechts kijk- of verblijfsgroen, maar een ecosysteem dat ruimte

²¹⁸ Interview Jean Piret, 4 juni 2021.

²¹⁹ Bureau voorlichting, september 1968, p. 7.

²²⁰ *Leidsch Dagblad*, 10 januari 1973.

²²¹ Bureau voorlichting, september 1968, p. 7.

²²² Korteweg 2008, p. 67-70.

moest bieden aan uiteenlopende organismen. De Merenwijk kreeg bewust een groen hart. Het was in dat opzicht heel anders dan het naoorlogse Leiden Zuidwest, dat een wegenkruis voor snelverkeer als centrale kern had.

De groenaanleg in de Merenwijk is niet beperkt tot het centrale park. Het is in de hele wijk ruim aanwezig en sterk verknoopt met de woonbebouwing en verkaveling in de woonbuurten. Ook zijn de clusters met maatschappelijke voorzieningen gesitueerd in de groene wiggen die met het park zijn verbonden. Verdeeld over de wijk liggen verder kleinschalige speelplekken voor kinderen. Die zijn onderdeel van het groen- en wegenontwerp. De groenaanplant is ook toegepast om de buurten af te schermen van het snelverkeer op de ringweg. De geeft de buurten een rustiger ligging, met als voordeel dat veel woningen uitzicht hebben op aanplant als bomen en heesters. De woningen aan de Zijl hebben zelfs een bijzondere aanleg: daar lopen veel particuliere tuinen over in het openbare plantsoen langs de Zijl. Door de toepassing van enkele gestapeld liggende bielzen is bij enkele huizen een lage afscheiding gemaakt zodat vanuit de woningen vrij zicht is op de Zijl.

In de opzet van de wijk is het groen ook onderdeel van een groene rand rondom. De eerder genoemde wandelpaden langs de wijkrand zijn daar onderdeel van. Hierdoor is de grens van de Merenwijk heel duidelijk te ervaren. Bij de Zijl is de zichtbare scheiding tussen Merenwijk en het polderlandschap aan de overkant van het water ook bedoeld als een heldere scheiding tussen stad en land.²²³

Latere aanpassingen

In grote lijnen zijn de oorspronkelijke kenmerken van de Merenwijk tegenwoordig nog voor het grootste deel aanwezig. Zo is de hoofdstructuur intact, bestaande uit wegen, buurtjes en openbaar groen. De meeste woonbuurten hebben in algemene opzet en detaillering een grote mate van oorspronkelijkheid behouden.

Een relatief grote aanpassing in woonbuurten vond plaats in de Slaaghwijk. Daar zijn in tegenstelling tot de rest van Merenwijk wel grootschalige renovaties en aanpassingen uitgevoerd. De maisonnettewoningen bijvoorbeeld zijn gerenoveerd en hebben een kopbebouwing gekregen. Daarbij zijn ze van functie veranderd en in gebruik genomen als studentenwoningen. Daarmee is de diversificatie van de wijk versterkt. Tegelijk met de woningverbetering was ook sprake van de wijziging van het naastgelegen winkelcentrum. De aanpassing van het hoofdwinkelcentrum de Kopermolen is een ingrijpende ruimtelijke verandering geweest. Dit door toevoeging van bebouwing in de vorm van een hoge woontoren, en verandering van de verkeersopzet. Het winkelcentrum ligt tegenwoordig langs een voormalig stuk ringweg die min of meer omgevormd is tot een marktplein. Bij de oorspronkelijke opzet functioneerde de hier hoger gelegen ringweg slechts voor doorgaand verkeer. In en rond het winkelcentrum was een wandelgebied aangelegd.

Bij de ingrijpende aanpassing uit 1995 heeft de ringweg op deze plek meer het karakter van een plein gekregen, om zo de ruimtelijke scheiding tussen winkelcentrum en Slaaghwijk te verkleinen. Om dat te bereiken werd het dijktralud afgegraven. Dit stuk van de Ketelmeerlaan veranderde in een autoluw plein. Toegevoegde rijen boomaanplant moeten het karakter van de nieuwe brink versterken. Daarnaast is aan het winkelcentrum nieuwe bebouwing toegevoegd die georiënteerd is op dat plein. Een hoge toren accentueert de centrumfunctie van het winkelcentrum. Door beide ingrepen, die zijn ontworpen door het architectenbureau van Fons Verheijen, is het centrum verdicht en is het contact met de Slaaghwijk versterkt.²²⁴

Cultuurhistorische kenmerken

Cultuurhistorische kernwaarden

²²³ *Stadswerk*, juli 1991, p. 1-3.

²²⁴ *Stadswerk*, december 1989, p. 1-5; Van den Berg 2016, p. 20-23.

Wat zijn de kenmerkende cultuurhistorische kernwaarden van de Merenwijk? Deze kwaliteiten zijn van algemeen belang voor de gemeente Leiden vanwege de hoge algemene historische waarde, de gebruikshistorie, objectwaarde of hebben kenmerkende samenhangwaarde. Hieronder worden die in het kort benoemd.

Algemene historische waarde

De Merenwijk is een van de duidelijkste uitingen in Leiden van de omslag in de stedenbouwkundige werkwijze van het ontwerpen van uitbreidingswijken van orthogonaal, grootschalig en rationeel naar een meer lossere, kleinschalige en individuele stedenbouw in hoge dichtheid. De Slaaghwijk en de andere wijken laten die omslag zien.

Waarde gebruikshistorie

De opdeling in buurten met kenmerkende uniforme bebouwing binnen een buurt creëert niet alleen sterke ruimtelijke identiteit in buurten maar kan ook bij bewoners het buurtgevoel versterken. De hiërarchie in groene plekken binnen de buurten en de wijk overstijgt de buurten.

Objectwaarde

De woonbebouwing in de Merenwijk is van hoge waarde als een essentieel onderdeel van de stedenbouwkundige opzet met woonerven en biedt een staalkaart aan woningtypen die in kenmerkende buurten gegroepeerd zijn in afwisselende eenheden van ca. 100 woningen

Samenhangwaarde

De Merenwijk is door de kenmerkende stedenbouwkundige opzet waarbij verkeer en woonbebouwing een samenhangend geheel vormen en de woonbuurten autoluw zijn, een van de meest kenmerkende woonervwijken, ook wel bloemkoolwijk, in Leiden.

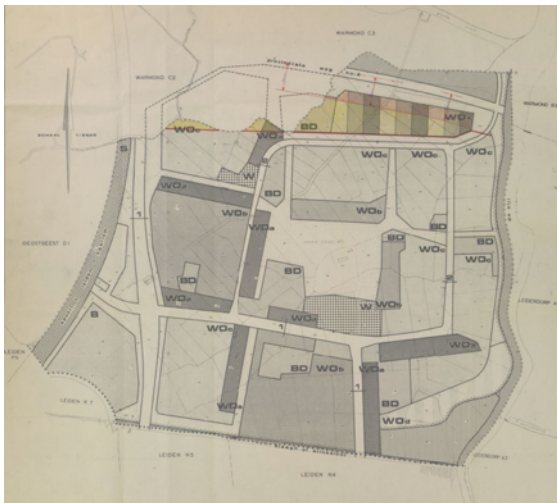
Beelden Merenwijk

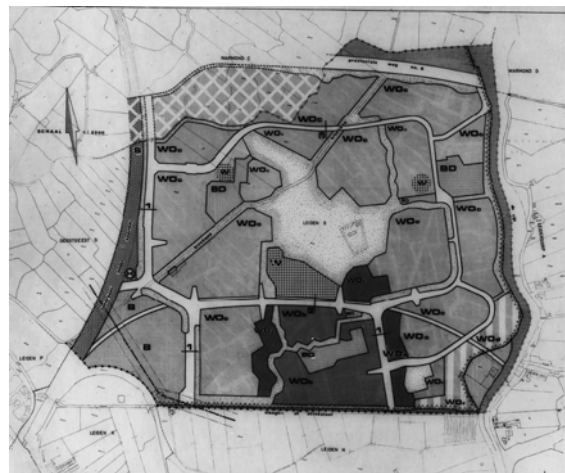
1. Structuurplan voor de Leidse agglomeratie (in: Portret van Leiden, 1964)

2. Het gebied van de toekomstige Merenwijk met ingetekend de eerste bebouwing in de Slaaghwijk, ongedateerd, ca 1972-1973. Gemeentewerken (ELO SA-V, inv.nr. 2896)

3. Bestemmingsplan Merenwijk, Plankaart, 1968. Gemeentewerken Leiden (ELO, PV1425.13)

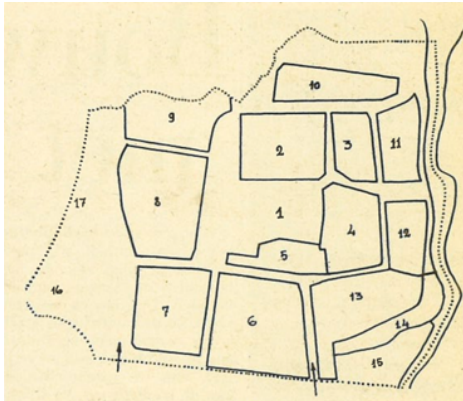
4. Bestemmingsplan Merenwijk, 1973. Gehandhaafd is de Broekweg, ringweg is naar westen vergroot. Gemeentewerken Leiden, Jelko Poorter, gemeente Leiden (ELO ST5119)

5. Schetsplan II, bebouwingsplan Merenwijk, 1967. Een rand van torens noordoostelijk en lange wanden langs buurtranden. Gemeentewerken Leiden (ELO PV1425.10)

6. Schetsplan III, bebouwingsplan Merenwijk, 1968. Bebouwingsplan bij globaal bestemmingsplan 1968, maquette. (ELO, maquettecollectie)

7. Schematische aanduiding van de 'vlekken', de bebouwingsvelden in de Merenwijk, op een tekening uit 1968 (zal later wijzigen). (Bureau Voorlichting 1968)

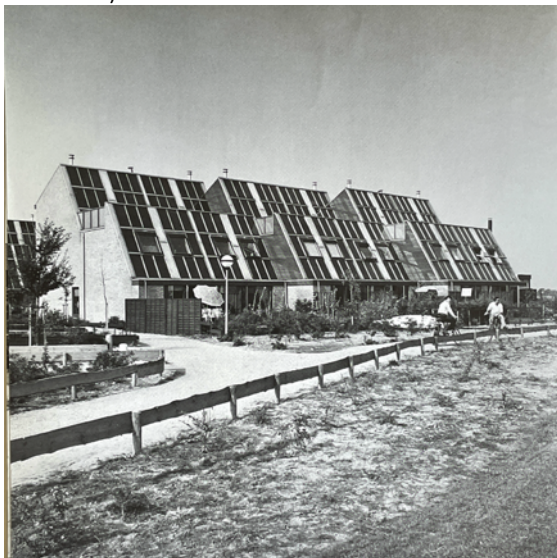
8. De historische polderstructuur van de Merenwijk met daaroverheen getekend de latere buurten met namen (Korteweg 2008, p. 30)

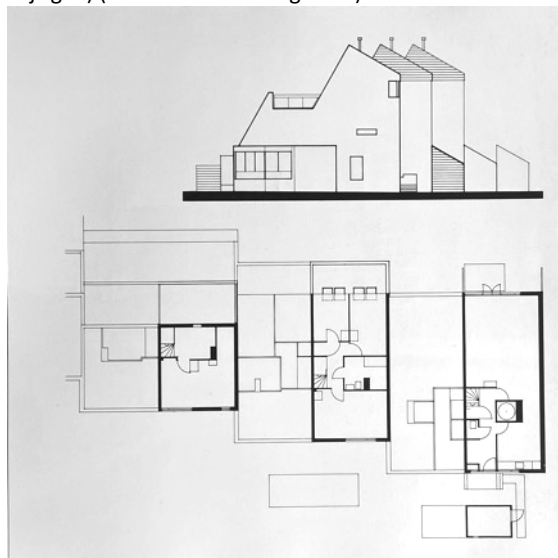
9. Plattegrond van de Merenwijk met een deel straatnaamgeving, 1976. Gemeentewerken Leiden (ELO PV1425.17)

10. Schema van de wegenstructuur in de Merenwijk, met ringweg en lussen als buurtwegen, 1968 (zal later wijzigen) (Bureau Voorlichting 1968)

11. Zonnehuizen aan de Zonnewende in de Merenwijk, 1978. Vanwege de zonnecollectoren destijds een voorbeeld van milieubewust bouwen en wonen. (Apon e.a. 1982, p. 68-69)

12. Plattegrond en gevel van de Zonnehuizen, Zonnewende Merenwijk (Apon e.a. 1982, p. 68-69)

13. Merenwijkpark, centraal in de Merenwijk, met kinderboerderij (2021)

14. Rosmolen, voorzieningen in plint en terraswoningen erboven (2021)

15. Buurtcentrum Mussenplaats (2021)

16. Kerkelijk centrum de Regenboog (2021)

17. Slaaghwijk, Kraaijenhorst (2021)

18. Donken, Merendonk (2021)

19. Roden, Lariksrode (2021)

20. Vlinderbuurt, Satijnvlinder (2021)

21. Zijdes, Zwanenzijde (2021)

22. Brigantijnwal, een van de vrijstaande woningen (2021)

Stevenshof

Overzichtskaart Stevenshof in Leiden. Bebouwingsoverzicht met in kleur de aanduiding van de locaties met een bouwperiode uit de jaren 1970 tot 1990. Oranje = 1970-1980; blauw = 1980-1990 (BAG 15 januari 2022, bewerking Erfgoed Leiden en Omstreken)

Bestemmingsplan Stevenshof, met ingetekend uitwerkingsplan voor de eerste velden 1-4 (linksboven). Gemeentewerken Leiden i.s.m. Kuiper Compagnons, 1982 (ELO SA-V, inv.nr. 17403)

De woonbuurt met experimentele stalen sandwichpanelen aan de gevel, omgeving Margaret Staalstraat (2021)

7. Stevenschhof

Geschiedenis van het gebied

De Stevenschhof is een grote uitbreidingswijk in het westen van Leiden die grotendeels in de jaren 1980 is gerealiseerd. Het was tot die tijd een onbebouwd veenweidegebied waarin een aantal polders lagen. Aan een daarvan, de voormalige Stevenschhofjespolder, heeft Stevenschhof haar naam te danken. De ontwikkeling van de nieuwe woonwijk werd mogelijk door een grenswijziging met de gemeenten Voorschoten en Wassenaar. Al in 1966 werd de grenswijziging vastgesteld, maar het zou nog meerdere jaren duren voordat de eerste spade daadwerkelijk de grond in ging.

De bouw van de Stevenschhof startte nadat de grote bouwprojecten elders in de stad grotendeels voltooid waren. Dat betrof andere uitbreidingsgebieden, de Merenwijk en de Mors, en invullingen in de bestaande stad die deel uitmaakten van de stadsvernieuwing. Het gemeentebestuur richtte de capaciteit van de ambtenaren eerst op die gebieden. Bovendien had de gemeente voor de bouw van woningen toestemming nodig van het rijk, die met het zogeheten contingenteningsbeleid toezag op de verdeling van een jaarlijks vast te stelling woningbouwprogramma over Nederland. De gemeente diende te bepalen in welke volgorde de toestemming voor nieuwbouw werd gevraagd. Los van dat alles speelde ook de opkomende milieubeweging in deze jaren die bezwaren had tegen de bouw in de polder.²²⁵

De grens van de Stevenschhof wordt aan drie zijden bepaald door vrij harde infrastructurele grenzen, zoals de snelweg A44 in het noordwesten, de loop van de Rijn in het noordoosten en de spoorweg in het zuidoosten. Aan de zuidwestelijke zijde is de grens zachter: hier grenst de wijk aan polderlandschap. Waterlopen en paden markeren er de grens. Vanaf deze rand is zicht op het buitengebied en is een duidelijke scheiding tussen de bebouwde stadswijk en het onbebouwd, open land. Overigens was hier in de plannen wel een harde grens voorzien: er was een tracé van een ringweg gedacht.

Plangeschiedenis van de wijk

Opstellen uitbreidingsplannen

De planvorming voor de bebouwing van de Stevenschhofpolder stond al lange tijd op de agenda van de gemeente Leiden. Op het structuurplan van de gemeente uit de jaren 1950 was de wijk al ingetekend als potentieel woongebied. In een meer verfijnde variant daarvan wordt de wijk getekend met een opzet van drie buurten, doorsneden door centrale wijkwegen die elkaar in het midden van de wijk kruisen.²²⁶ Het is een opzet zoals die ook Leiden Zuidwest was gerealiseerd.

In de jaren 1970 vergaderde het stadsbestuur geregeld over de Stevenschhof. Zo gaf het college opdracht een nota op te stellen met keuzemogelijkheden voor het wijkontwerp. Deze werd in 1973 gepresenteerd. Een belangrijk uitgangspunt hierin was om met bepaalde woningtypen ook tegemoet te komen aan de wensen van huishoudens uit de hogere inkomensgroepen. Net zoals bij de Merenwijk en Waardeiland het geval was. De opstellers van de nota formuleerden het als een streven 'de onevenwichtige bevolkingsopbouw van Leiden enigszins af te zwakken', dat wil zeggen niet uitsluitend voor de sociale minima te bouwen.²²⁷ De politieke realiteit veranderde echter, waardoor de nota in een bureaula verdween. Er trad in 1974 een nieuw links college aan, bestaan de uit PVDA, D'66, PPR en PSP, gesteund door een linkse meerderheid in de raad. In plaats van nieuwbouwwoningen voor de hogere inkomens kreeg de uitvoering van de stadsvernieuwing prioriteit.

²²⁵ *Stadswerk* 1986, nr. 16; *Stadswerk* juli 1987, nr. 19, p. 5; Smit 2006, p. 179.

²²⁶ *Portret van Leiden*, 1964

²²⁷ *Stadswerk*, nr. 16, p. 43.

Eind jaren zeventig kreeg de planvorming voor de polder een nieuwe impuls omdat de woningnood hoog was en de bouw stil dreigde te vallen. In het programma van eisen dat in de jaren 1977-1978 werd opgesteld was de bouw voorzien van een woonwijk voor circa 10.000 tot 12.000 personen.²²⁸ Het moest dus een kleinere wijk worden dan Zuidwest en Merenwijk, die elk gebouwd waren voor 20.000 inwoners. Dit vormde het uitgangspunt voor een globaal bestemmingsplan voor Stevenshof, dat in 1980-1981 werd opgesteld. Dat werd enkele maanden later aangevuld met een 'Woningbouwdraaiboek' waarin meer gedetailleerd de verdeling van de velden ofwel vlekken stond aangegeven waarvoor architecten, individueel of in groepen, bebouwingsvoorstellen gingen uitwerken. Dat stuk ging in op de procesbeschrijving van de realisering, de randvoorwaarden en de richtlijnen. Voor deze werkwijze had men, aldus de opstellers van het draaiboek, dankbaar naar Purmerend als voorbeeld gekeken.²²⁹

Met de toepassing van een vlekkenplan werd de werkwijze van Merenwijk voortgezet. De manier waarop de vlekken werden gebouwd was echter totaal afwijkend. Bij de Stevenshof was de gemeente opdrachtgever, terwijl bij Merenwijk de ontwikkelaars en woningbouwverenigingen dit waren. Begin jaren tachtig werden de eerste velden voor de Stevenshof weliswaar nog gebouwd door ontwikkelaars. Al snel trok de gemeente daarna het opdrachtgeverschap naar zich toe. Die grote regiefunctie was ingegeven doordat bij de uitvoering van de Merenwijk het aantal duurder woningen hoger uit bleek te vallen dan bedoeld. Als opdrachtgever kon de gemeenten bij de Stevenshof meer grip op de uitvoering krijgen. De ontwikkeling van een veld werd in gang gezet doordat de gemeente zelf aan een architectenbureau de opdracht gaf een ontwerp te maken. Dat werd vervolgens weer door de gemeente inclusief een begroting aan aannemers voorgelegd die een offerte konden indienen voor uitvoering.²³⁰ Na deze inschrijvingen op uitnodiging werd dan een keuze gemaakt. Op deze wijze had de gemeentelijke overheid grip op de totaalkosten. Daardoor kon ook daadwerkelijk op de huur- en koopprijs worden gestuurd alsook op de kwaliteit. Dat droeg bij aan een beter doorstroombeleid. Door een antispeculatiebeding werd voorkomen dat goedkope woningen alsnog duur van de hand werden gedaan.²³¹

In 1986, halverwege de uitvoering van de wijk, omschreef de gemeentelijke informatiedienst het proces als volgt: 'Bij de bouw van de Stevenshof, die wordt gekoördineerd door een gemeentelijke kerngroep, krijgt een ontwikkelaar een kant en klaar verkavelingsplan en bouwprogramma aangeboden van de gemeente, waar deze [ontwikkelaar] zich strikt aan dient te houden. Grond wordt ook niet meer verkocht [aan de ontwikkelaar], maar uitsluitend in erfpacht uitgegeven volgens het socialistische principe dat met grond gemaakte winst ten goede moet komen aan de gemeenschap.'²³² Toch droegen de dure woningen in Merenwijk ook bij aan het algemeen belang, aldus de auteur: 'Het dient overigens gezegd dat de grondverkoop in de Merenwijk de Leidse gemeenschap geen windeieren heeft gelegd.' Op die wijze kwam de grondopbrengst de Leidse bevolking in het algemeen ten goede.

Bestemmingsplan en woningbouwdraaiboek

De eerste schetsen en stukken voor het bestemmingsplan voor Stevenshof werden rond 1972 door het Rotterdamse bureau Stad en Landschap opgesteld.²³³ Het bestemmingsplan voor de Stevenshof uit 1980-1981 is opgesteld door de afdeling Stedebouw van de gemeente Leiden. Deze dienst maakte het globale plan en de verkavelingsplannen. Voor de uitwerking werd samengewerkt met het

²²⁸ *Het Programma van eisen Stevenshof*, april 1978, ELO, SA-VI, inv.nr. 780; Bestemmingsplan Stevenshof januari 1981, ELO, SA-V, inv.nr. 17403; *Woningbouwdraaiboek*, augustus 1981, ELO, SA-V inv.nr. 17404.

²²⁹ *Woningbouwdraaiboek*, 1981, pag. 2.

²³⁰ *Woningbouwdraaiboek*, 1981, pag. 10.

²³¹ Interviews Dick Tesselaar, 27 mei 2021, en Mels Verkoren, 24 juni 2021.

²³² *Stadswerk* 1986, nr. 16, p. 41.

²³³ Interview Wim Eggenkamp, 14 juni 2021.

particuliere bureau Kuiper Compagnons.²³⁴ Dat bureau was al jaren een vaste adviseur voor stedenbouwkundige vraagstukken van de gemeente. Het gebied werd in velden voor woonbuurten van circa 300 tot 600 woningen verdeeld en uitgegeven aan de architecten. Die stelden in samenwerking met de stedenbouwkundige dienst bebouwingsvoorstellen op en gedetailleerde verkavelingsplannen. De buurten werden wel weer onderverdeeld in kleinere eenheden waarbij 'de nodige verscheidenheid van onderlinge woninggroepen gewenst' was.²³⁵

In de toelichting op de verschijningsvorm stond omschreven dat de Stevenshof hoofdzakelijk bebouwd diende te worden met eengezinshuizen of gestapelde woningen 'met de bouwvorm van een eengezinshuis', bijvoorbeeld twee lagen hoog. Woontorens, met een hoogte van maximaal zes bouwlagen, konden worden gerealiseerd als stedenbouwkundige accenten. De torens dienden als hoogteaccenten te functioneren, die 'de wijk binnenin en van buitenaf een zekere herkenbaarheid verlenen'.²³⁶ Volgens de auteurs van het bestemmingsplan moet de hogere bebouwing 'in sterke mate worden geconcentreerd in het centrumgebied en de directe daaraan grenzende gedeelten van de woongebieden, zoals de noordelijke bebouwingsrand van het wijkpark'.²³⁷ In 1981 is de verdeling 35 procent gestapelde bouw en 65 procent eengezinswoningen.

Via een systeem van woningtoewijzing is bepaald wie in aanmerking kwam voor de woningen in de sociale sector. Het was de bedoeling dat in de Stevenshof bewoners terecht kwamen die uit andere Leidse wijken afkomstig waren, zoals Zuidwest. Men liet daar een lege huurwoning achter zodat doorstroming bevorderd werd.²³⁸ Dit systeem werd toen in *Stadswerk*, een uitgave van de gemeente over de stadsvernieuwing, als 'redelijk' succesvol omschreven.²³⁹ Voor dit systeem was bij de gemeente een speciale 'doorstromingsambtenaar' aangesteld. Die was eerder ook betrokken geweest bij de toekenning van verhuispremies als er sprake was van doorstroming. In 1986 was die financiële prikkel inmiddels al weer afgeschaft ten gunst van een 'het systeem van de individuele huursubsidie' dat door het Rijk werd ingevoerd. Dat kwam alle huurders in de sociale sector ten goede, niet alleen de doorstromers.

Wijkopzet

Een extraverte wijk

De Stevenshof is niet nadrukkelijk opgezet als een woonerfwijk zoals de Merenwijk. Dat betekent allereerst dat het op een andere manier is ingepast in het omringende landschap. De wijk is veel meer gericht op het omliggende buitengebied, in dit geval het weidelandschap en de Oude Rijn. In het Programma van eisen omschrijven de auteurs het verschil.²⁴⁰ Een 'introverte wijk' is duidelijk omgrensd met een heldere toegangsweg, zoals de Merenwijk die twee zuidelijke entrees heeft. Daar tegenover wordt de 'extraverte wijk' gesteld. Brede wiggengrijpen van buiten in de wijk of andersom, waardoor vanuit de wijk verbanden ontstaan met het buitengebied. De stedenbouwkundige hoofdopzet van de Stevenshof heeft inderdaad verschillende van die brede wiggengrijpen en daarmee het bedoelde karakter van een extraverte wijk gekregen. Aan de noordoostzijde is tussen de Rijn en Anne Frankweg een groene zone uitgespaard zodat vanuit de wijk zicht op de Rijn is en het gebied aan de overzijde. En bij de zuidwestzijde aan de zachte grens, is deze grens vertakt en dringen drie waterlopen diep de wijk in. Twee daarvan zijn historische wateringen, de Veenwatering en de Dobbewatering. Volgens de opstellers van het Programma van eisen is de stedenbouwkundige hoofdopzet op die wijze extravert

²³⁴ Mededeling Dirk Halfwerk, 20 september 2021.

²³⁵ *Woningbouwdraaiboek*, 1981, p. 10.

²³⁶ *Woningbouwdraaiboek*, 1981, p. 8.

²³⁷ Bestemmingsplan, 1981, p. 27-28, ELO SA-V, inv.nr. 17403.

²³⁸ Interview Dick Tesselaar, 27 mei 2021.

²³⁹ *Stadswerk* 1986, nr. 16, p. 43.

²⁴⁰ Programma van eisen 1978, p. 19, ELO SA-VI, inv.nr. 780.

en 'vloeit het wonen als het ware over in het aangrenzende landschap'. De auteurs van het Programma van eisen noemen ook de optie om de Rijnsoever minder scherp te maken, en inhammen aan te leggen, maar dat bleef onuitgevoerd.

Verkeer en geluid: de dreef en de normen

De verkeersstructuur van de wijk kan worden getypeerd als een centrale as met een binnenring. In het bestemmingsplan wordt het aangeduid als een 'binnenring-systeem'.²⁴¹ Aan de oostzijde is de Stevenshofdreef de centrale as die de hoofdontsluitingsweg van de Stevenshof vormt vanaf twee zijden. Dat is een duidelijk doorgaande weg. Deze dreef is ontstaan als resultaat van inspraak van bewoners langs de Rijndijk. Zo werd voorkomen dat de Rijndijk een verkeersader werd.²⁴² De nieuwe dreef snijdt de wijk in tweeën: in een kleiner oostelijk deel en aan de westzijde het grootste deel. Vanaf die dreef gaan zijwegen de wijk in, die via een lus de buurten verder ontsluiten. Vooral door de westelijk buurten loopt een duidelijke meanderende ringweg. Dit is de binnenring die de verschillende buurten ontsluit en met elkaar verbindt. De buurtstraten zijn opgezet als een lus of lopen dood.

Onafhankelijk van de wegen voor snelverkeer heeft de Stevenshof, net als de Merenwijk, paden voor fietsers en voetgangers die in lange op zichzelf staande routes de wijk doorsnijden. Bij de Stevenshofdreef zijn de kruisingen ongelijkvloers in de vorm van een viaduct of brug. Bij het treinstation De Vink is aan de zuidoostzijde een onderdoorgang onder het spoor die niet voor snelverkeer is bestemd. De routes voor het langzaam verkeer compenseren de opkomende automobiliteit. Ze stellen het langzaam verkeer gelijkwaardig aan het snelverkeer. Een bijzonder pad met een sterk karakter is het langzaamverkeerpad diagonaal door de wijk: het Maartje Offerspad. Met de knotwilgbeplanting in de bermen refereert het aan een historisch polderlandschap. Het doet denken aan hoe de Broekweg in de Merenwijk is vormgegeven. Het Maartje Offerspad is in de uitvoering niet een volledige diagonaal, maar wordt onderbroken door het Stevenspark. Een ander opvallend pad is gelegen langs de zuidwestelijke rand van de wijk, onder meer het Anna Swellengrebelpad. Hier is de scheiding tussen stad en buitengebied optimaal beleefbaar gemaakt.²⁴³

Het noordelijk deel van de Stevenshofdreef heeft een opvallende aanleg met hoge aarden wallen. Het zuidelijk deel heeft dat in mindere mate. De verhoging is een aangelegd landschappelijk element en representeert de toenmalige omgang met een grote overlastgevende verkeersstructuur. De wallen zijn een verwerking van de wetgeving op het gebied van geluidshinder destijds. Toen in 1980-1981 het bestemmingsplan voor de wijk werd opgesteld hielden de plannenmakers rekening met een ontwerpwet op de geluidshinder waarin voorlopige specifieke normen werden omschreven die streng van aard waren. De verwachte normen voor het noordelijk deel van de dreef, dat als eerste werd gerealiseerd, waren zodanig dat een dijktaald werd voorgesteld met een verdiepte weg. Daardoor wordt het geluid van het verkeer schuin omhoog afgeleid en bereikt het de woningen niet in de achterliggende wijk. Nauwkeurige tekeningen in het programma van eisen visualiseren de geluidssituatie.²⁴⁴ Maar toen in de loop der jaren de normen definitief werden vastgesteld bleek de verkeersintensiteit op de dreef zodanig dat van een hoog talud kon worden afgezien. Bij het zuidelijke deel van de dreef ontbreekt dat hoge talud om de reden.²⁴⁵

Ook de situering van het bedrijventerrein Kenauweg, aan de noordzijde, houdt verband met de geluidsnormering. Dat terrein functioneert als een buffer tussen de snelweg A44 en de woonwijk. De ligging van de Stevenshofdreef houdt overigens toch ook verband met de ondergrond. Deze is deels gesitueerd op een strandwal. De ontwerpers kozen ervoor de belangrijkste ontsluiting te situeren op

²⁴¹ Bestemmingsplan, 1981, p. 59-61, ELO SA-V, inv.nr. 17403.

²⁴² Mededeling Dirk Halfwerk, 20 september 2021.

²⁴³ Van Strien en Verbeek 2017.

²⁴⁴ Programma van eisen Stevenshof, 1978, p. 51.

²⁴⁵ Interview met Dirk Halfwerk, 7 juni 2021.

het hoogste deel van het terrein.²⁴⁶ De dreef sluit aan de noord- en zuidzijde aan op de verbindingswegen.

Er is ook steeds rekening gehouden met een geplande snelweg, de Rijksweg 11 West. Deze is tot op heden niet uitgevoerd. Op de structuurschets Stevenshof uit 1979 wordt aan de zuidwestzijde van de wijk het tracé van Rijksweg 11 aangeduid. De rijksweg werd ook in het bestemmingsplan van 1981 nauwkeurig omschreven. Voorgesteld wordt de mogelijkheid deze rijksweg verdiept of 'à niveau' aan te leggen, met geluidswallen.²⁴⁷

Voorzieningen in Stevenshof

Net zoals de Merenwijk in de jaren 1970 heeft ook Stevenshof een centraal wijkcentrum gekregen in de vorm van een cluster. Daardoor liggen de belangrijkste wijkfuncties dicht bij elkaar. Dit voorzieningencentrum ligt met de ene zijde georiënteerd op de Stevenshofdreef, de centrale wijkweg, waardoor het een zichtlocatie is voor snelverkeer. Aan de andere zijde grenst het aan het wijkpark van de Stevenshof. De centrale as van het winkelcentrum is een overdekte passage, die het voorplein verbindt met het park. Het centrum heeft daardoor twee gezichten. Het voorzieningencentrum is multifunctioneel opgezet met winkels in de plint en woningen en werkruimtes erboven. In de nabijheid van dit winkelcentrum zijn ook andere wijkfuncties gebouwd, waaronder een gezondheidscentrum en een sociaal centrum. Het sociale centrum aan de Trix Terwindtstraat heeft een buurthuisfunctie en een deel met een peuterspeelzaal. Die laatste functie was onderdeel van beleid op het gebied van vrouwenemancipatie. Kinderopvangvoorzieningen bestonden er in de jaren 1970 nog nauwelijks en waren nodig om de zelfstandige activiteiten van vrouwen beter te waarborgen. Een tweede wijkcentrum is gesitueerd bij het treinstation, Station de Vink. Aan het stationsplein liggen winkels en restaurants. Vanaf dat plein loopt een route voor langzaamverkeer diagonaal door de wijk naar het hoofdwinkelcentrum.

Voor een wijk in opbouw met de vestiging van veel jonge gezinnen zijn scholen een cruciaal onderdeel. Ter ondersteuning van het maatschappelijk leven werd zelfs begonnen met de bouw van scholen, daarna volgden de woningen. De basisscholen zijn net als in de Merenwijk gegroepeerd in scholenclusters, met gemiddeld twee of drie scholen per cluster. Deze complexen zijn verspreid over de buurt zodat ze dichtbij de woningen liggen, op loopafstand. Het idee achter de clusters is niet zozeer om saamhorigheid onder de verschillende gezindten op te wekken. Belangrijk was de flexibiliteit die het bood. De schoolgrootte kon zo gemakkelijk afgestemd worden op de groei en krimp van het aantal leerlingen. Lokalen konden onderling worden uitgewisseld, zo was het idee. Bij de Antoinette Kleynstraat ligt een cluster van drie basisscholen noordelijk van het park. Voor een ervan, de Zwaluw, werd al in 1993 een dependance aan de Mary Zeldenrustweg opgericht. Deze is in 2020 gesloopt om plaats te maken voor begeleid wonen van jongvolwassenen. Zuidelijk van het Stevenspark, bij de Zuster Meijboomstraat, ligt een tweede complex, een combinatie van basisonderwijs en speciaal basisonderwijs.

Door de beschikbaarheid van sportvoorzieningen in de naastgelegen Morskwartier zijn in de Stevenshof geen grootschalige sportvelden aangelegd. Wel zijn er een trapveldjes, waaronder in het Stevenspark, en een tennispark in de oostelijke hoek van de wijk. Kleinschalige speelvoorzieningen voor jongere kinderen liggen verdeeld over de wijk. Een voorbeeld is de voorziening in het centrale plantsoen bij de Rijndijk. Een bijzondere inrichting is Speeltuin Stevenshof aan het Carry van Bruggenpad 2, gerealiseerd in 1990. Het is een van de 15 speeltuinen in Leiden waar kinderen onder toezicht kunnen spelen. Architect Fons Verheijen ontwierp het woonblok rondom en ook het clubhuis van de speeltuin waaraan een kleurig kunstwerk bestaande uit drie gebogen masten.

De parken, het hoofdgroen en de hoofdwaterlopen zijn zodanig in de wijk gesitueerd dat de wijk visueel en ruimtelijk in verbinding staat met de omgeving. Het idee van de extraverte wijk, zoals

²⁴⁶ Interview met Dirk Halfwerk, 7 juni 2021.

²⁴⁷ Structuurschets Stevenshof, november 1979, ELO SA-V, inv.nr. 17403; Bestemmingsplan, 1981, p. 60-61, ELO SA-V, inv.nr. 17403.

hierboven beschreven, ligt aan die uitvoering ten grondslag. Centraal ligt het wijkpark Stevenspark, aangelegd begin jaren tachtig. Hierin ligt een dierenweide, een schooltuincomplex en een waterspeelplaats. Min of meer vanuit dat park zorgen twee groene wiggen voor diagonale verbindingen met het zuidwestelijke weidegebied. Wandelpaden langs de wijkrand leggen een belangrijke zichtrelatie tussen wijk en het buitengebied. Bij de Rijn is een parkzone gemaakt waardoor vanuit de wijk zicht is ontstaan op de Rijn en het Morskwartier.

Aan de situering van het Stevenspark ligt een praktische overweging ten grondslag. De locatie is mede bepaald door de ondergrond; dit is het diepste deel tussen hogere strandwallen. De grond was hier relatief weinig geschikt om te bebouwen. Net als bij de Merenwijk is het park niet opgehoogd en heeft het maaiveld het peil van de vroegere polders. Met de handhaving van de twee wateringen wilde men deels de polderstructuur als historische structuur zichtbaar te houden in de nieuwe wijk. Het is vergelijkbaar met de handhaving van de historische Broekweg in de Merenwijk.

Met groene wiggen maakten de stedenbouwkundig ontwerpers niet alleen verbanden tussen omgeving, wijk en het centrale Stevenspark met daaraan het wijkcentrum. Ook kleinere plantsoenen accentueren buurtcentra. Verder is boombeplanting toegepast langs de grotere doorgaande structuren in de wijk, zoals langs de dreef en de meanderende ringweg, en langs de wateringen. Hierdoor worden ook deze grotere structuren in de wijk geaccentueerd.

Bij de realisatie van de voorzieningen hielden de begeleidingsgroepen ook rekening met de gemeente Voorschoten. Al vanaf 1970 werd daarover een afstemmingsoverleg gevoerd. De wijk Noord-Hofland van die gemeente grenst aan de Stevenshof en werd bij de planvorming betrokken. In 1970 werd daarover door het sociografisch bureau van Leiden een rapport opgesteld. Dat gold bijvoorbeeld ten aanzien van de sportvoorzieningen en de kerken. Wat betreft sporten kwam een 'twee-in-een hal' ter sprake, die kon in de Stevenshof worden gesitueerd.²⁴⁸ En ook bij de kerken kwam een ruimte in het overleg naar voren die in gebruik ruimer dan een kerk zou zijn. Een 'gemeenschapsruimte' met 'medegebruik' zou kunnen worden gebouwd in Voorschoten. In 1970 stelde het sociografisch bureau dat in Noord-Hofland ruimte was voor de bouw van zo'n 'gemeenschapsruimte met medegebruik' die een buurthuis-functie zou kunnen krijgen. Maar deze plannen werden op de lange baan geschoven. In de Stevenshof is in de jaren 1980 en 1990 geen nieuwe kerk gebouwd. Er is planvorming geweest voor een kerk in het plantsoen bij de Rijndijk. Die zou dan de bestaande kerk bij de Haagse Schouw kunnen vervangen. Maar dat voornemen is evenmin uitgevoerd.²⁴⁹ Dat sluit aan bij de trend van ontkerkelijking in Nederland in deze periode (1970-1990).

Pleinen en monument

Verdeeld over de Stevenshof liggen meerdere buurtpleinen die alle een eigen karakter hebben. Daardoor dragen ze bij aan de eigenheid en herkenbaarheid van buurtjes. Ze zijn bedoeld als openbare ruimten met een recreatieve functie en een sociale bijeenkomstfunctie. Het zijn uitdrukkelijk geen parkeerpleinen. Vaak hebben ze een extra kenmerk gekregen. Zo is het plein bij het treinstation de Vink langs de randen voorzien van winkels en horeca. Het buurtplein bij de Heintje Davidsweg, langs de binnenring, heeft zitbanken, plantenbakken en een speeltoestel. Centraal element van de verblijfsruimte bij het winkelcentrum Stevensbloem en het naastgelegen buurtcentrum is aan de zijde van het Stevenspark de openluchtribune waardoor het als een verdiept plein is te beschouwen. En de buurt met experimentele stalen gevelementen heeft bij de Margaret Staalstraat een centraal verkeersplein gekregen dat door de architect geaccentueerd is met hoog object van drie gekleurde masten dat als landmark van de buurt fungeert. De buurtpleintjes hebben een andere functie dan de erven in woonerven van de Merenwijk. Daar is het onbebouwde deel van het woonerf een diffuse ruimte met onduidelijke grenzen tussen privé en openbaar. De publieke pleintjes van de Stevenshof zijn daarentegen heel duidelijk afgebakend van de privétuinen of stoepen en straten rondom.

²⁴⁸ Globaal programma integratieobjecten, 1970, ELO SA-VI, inv.nr. 778.

²⁴⁹ Van Strien en Verbeek 2017.

Een bijzondere plek in de wijk is het plein met het monument voor de gevallen vrouwelijke verzetsstrijders in Leiden bij de Agatha van Alkemadestraat. Die stedenbouwkundige ruimte is te beschouwen als een explicitering van de vrouwenemancipatie die een rol speelde bij de realisatie van de wijk. Een bijzonderheid aan de wijk is de straatnaamgeving: vrijwel alle straten hebben een naam die verwijst naar een vrouwelijke historische figuur. De context hiervan is de vrouwenemancipatie, die na de tweede golf van de jaren zestig en zeventig, met groeperingen als Dolle Mina en strijdpunten als 'baas in eigen buik' aan zeggingskracht had gewonnen. Deze activistische houding wordt hier zichtbaar gemaakt. Net als in de binnenstad, waar actiegroepen en bestaande bewoners van zich lieten horen en zich inzetten voor het woonmilieu, kan gesteld worden dat in de Stevenschhof de vrouwenemancipatie in de alledaagse leefomgeving beleefbaar is gemaakt. Uit de naamgeving van de straatnaamborden spreekt de ambitie om de rol van de vrouw in de samenleving meer zichtbaar te maken. Door de namen thematisch te clusteren worden de verdiensten benadrukt.²⁵⁰

Woonbuurten: karakteristieke buurten

De opstellers van het bestemmingsplan uit 1981 schrijven dat de wijk op dat moment verdeeld is in vier hoofdbuurten (de buurtgrenzen zijn later veranderd).²⁵¹ Door de wegenopzet en de groenstructuur ontstaan vier woonbuurten in het wijkontwerp. Kloosterhof ligt aan de oostzijde tussen de Dreef en Rijn. Ten westen van de Stevenschofdreef is in het noorden Schenkwijk gesitueerd, met aansluitend in het westen Dobbewijk-Zuid en centraal gelegen de buurt Dobbewijk-Noord, waarin het Stevenspark. Deze indeling wordt echter niet nadrukkelijke ervaren omdat in de uiteindelijke uitvoering de vier hoofdbuurten weer zijn onderverdeeld in meerdere kleine buurten. Een buurt is het beste te herkennen aan een buurtcentrum. Bij de Kloosterhof is dat het plantsoen aan de Rijn. Bij de Schenkwijk is dat het scholencomplex aan de Antoinette Kleynstraat en een buurtpark aan de overkant van de watering. Dobbewijk-Zuid heeft een centrum met bijzondere bebouwing bij het scholencluster aan de Zuster Meijboomstraat en een buurtparkje. En Dobbewijk-Noord heeft als centraal punt het winkelcentrum, sociaalcentrum en gezondheidscentrum.

De buurten zijn per veld gefaseerd ontwikkeld. Dat heeft voor variëteit in de architectuur gezorgd. In het bestemmingsplan hebben de plannenmakers bovendien een nadere karakterisering geformuleerd voor de verschillende buurtjes. Die karakteristiek kwam voort uit de hoofdopzet en bestaande ruimtelijke gegevens zoals de Stevenschofjesmolen, watering, en de Rijndijkbebouwing. De opstellers van het bestemmingsplan stelden zo zes thematische uitgangspunten vast: 'Wonen langs de watering; wonen langs de Stevenschofdreef; wonen bij de molen; wonen in het centrum; wonen langs de Rijndijk; wonen aan de zuidrand'.²⁵² Er zijn buurten die te karakteriseren zijn als wonen bij de molen, zoals de patiowoningen bij de Cornelia van Zantenstraat en Annie van Hattemstraat. Wonen in het centrum kreeg vorm door gestapeld wonen. Dit zijn de woningen bij het winkelcentrum de Stevensbloem. De karakteristiek wonen aan de dreef kreeg verschillende uitingen zoals de woningen aan het verhoogde talud langs de Stevenschofdreef, ongeveer tussen de Belle van Zuylensstraat en de Truus Smuldersstraat. Het thema wonen aan de ring is kenmerkend bij de woningen met arcade aan de Charley Tooropweg.

Voorschriften over de bouwhoogte in het plan leidden bij de uitwerking tot contrasten en accenten in het straatbeeld. Een groot deel van de woonbebouwing bestaat uit eengezinshuizen of uit 'gestapelde laagbouw' van maximaal drie bouwlagen plus kap die lijkt op eengezinshuizen. Een ander aspect dat in het bestemmingsplan nadrukkelijk als streven wordt genoemd is de menging van de verschillende type huur- en koopwoningen. Dit om het 'vermijden van grote aaneengesloten complexen van één financieringsklasse'.²⁵³ De sociale woningbouw, de gesubsidieerde woningbouw met premie A en B

²⁵⁰ Van Strien Verbeek 2017.

²⁵¹ Bestemmingsplan, 1981, p. 25, ELO SA-V, inv.nr. 17403.

²⁵² Bestemmingsplan, 1981, p. 27, ELO SA-V, inv.nr. 17403.

²⁵³ Bestemmingsplan, 1981, p. 28, ELO SA-V inv.nr. 17403.

koopwoningen, en de vrije-sector koopwoningen zijn om die reden zo veel mogelijk verspreid over de wijk.

Tot slot is bij de woonbuurten ook naar een rustige woonomgeving gestreefd, dit onder meer door hiërarchie in de verkeerstructuur aan te brengen. De auto is voor een deel geweerd uit de woonstraten, door het parkeren naar de randen te verplaatsen. Net zoals in de Merenwijk zijn in de Stevenshof meerdere buurten gerealiseerd waarbij woningen met de entree georiënteerd zijn op een voetpad en de andere zijde op een autostraat.

Er is vergeleken met de Merenwijk, zoals hierboven naar voren is gekomen, een groot verschil met hoe de vlekken in de Stevenshof tot stand kwamen. De gemeente hield zelf de regie in handen om zodoende voor zo weinig mogelijk geld zoveel mogelijk woningen te kunnen bouwen. Er is daarnaast ook een wezenlijk verschil met het ontwerpconcept waarmee de vlekken zijn ingevuld. In de Merenwijk vormde het woonerf het uitgangspunt, resulterend in een niet hiërarchisch verkeerssysteem. Aan een ring liggen buurtjes rond collectieve ruimtes waarin geen helder onderscheid is tussen privé en openbaar. Tussen de buurtjes onderling bestaan voor het autoverkeer geen verbindingen. In de Stevenshof is dit woonerfconcept losgelaten. Dat gebeurde ook bij nieuwbouwwijken elders in Nederland.

Eenzijds kwam er vanuit de ontwerperskant zelf kritiek op het woonerf. Ontwerpers, zo was het idee, hadden het woonerf gelegitimeerd met behulp van sociale begrippen als herkenbaarheid, identificatie en kleinschaligheid, en baseerden zich niet op onderzoek naar het verband tussen een specifieke ruimtelijke vorm en gedrag. Sociale factoren, zoals het gelijktijdig verhuizen om als starters met jonge gezinnen op een nieuwe plek te beginnen, bleken belangrijker bij sociale contacten en relativeerden de invloed van het woonerf. Ook uit de interviews met eerste bewoners uit bijvoorbeeld de Merenwijk of de Bockhorst blijkt steeds hoe belangrijk dat pioniersgevoel was voor saamhorigheid in de buurt. Daarnaast deed zich in 1979 een crisis voor op de woningmarkt. Er was minder geld te besteden waardoor het woonerf verschaalde en versteende en minder aantrekkelijk werd. Ontwerpers grepen terug naar gevelarchitectuur, de meer traditioneler architectuur van gesloten gevelwanden langs de straat. Terug kwam ook een heldere scheiding tussen privé en openbaar. Op een woonerf deelden de verschillende weggebruikers dezelfde ruimte. Nu bracht het trottoir duidelijkheid. Ontwerpers pasten weer hiërarchie toe in de stedenbouwkundige structuur, bijvoorbeeld door een herkenbare wegenstructuur.²⁵⁴ Precies deze ontwikkeling voltrok zich ook bij de bouw van de Stevenshof.

Uitvoering en latere aanpassingen

Uitvoering vanaf 1981

Stevenshof is grotendeels in onbebouwd veenweidegebied tot stand gekomen. Alleen langs de Rijndijk lag een lint van historische bebouwing. De woonbuurten van Stevenshof zijn vanaf 1981 achtereenvolgens ontwikkeld, grotendeels in de volgorde van de genummerde velden zoals die op de gebiedsindeling is aangegeven. De wijk is grofweg van noord naar zuid gebouwd. De eerste velden liggen aan de noord-west kant van het plan in Schenkwijk. Deze zijn als eerste ontworpen, ontwikkeld en uitgevoerd tussen 1982 en 1985. De laatste velden, onderdeel van Dobbewijk-Zuid en -Noord in het zuidwesten zijn eind jaren 1980 en begin jaren 1990 gebouwd.

De eerste woningen zijn in 1983 opgeleverd. In dat jaar konden de eerste bewoners verhuizen naar hun nieuwe woning. Begin jaren 1990 was de wijk zo goed als gereed, uitgezonderd het deel ten oosten van het Stevenshofpark, de bebouwing rond de Emmy Andriesseplaats en het bedrijventerrein aan de Kenastraat. Dat betekent dat in het korte tijdsbestek van zo'n tien jaar na de vaststelling van het bestemmingsplan in 1981 de wijk is gerealiseerd. In 1986 waren er al krap drieduizend woningen opgeleverd. De wijk is opgezet is voor circa 13.000 inwoners en 4300 woningen. Dat is minder dan de 6000 woningen van Merenwijk of Zuidwest. Stevenshof is met een gemiddelde dichtheid van ongeveer

²⁵⁴ Nio 2010, 14-16.

55 woningen per hectare wel dichter bebouwd dan Merenwijk, dat 38 woningen per hectare heeft. Ter vergelijking, de binnenstad heeft dichtheden van tussen de 80 en 90 woningen per hectare.²⁵⁵ Tegenwoordig is het inwoneraantal gedaald naar zo'n 11.000 en telt de wijk ruim 4600 woningen. In de jaren 1980 was in Nederland minder ruimte voor experimentele woningbouw, zo ook in de Stevenshof. Bij de Margaret Staalstraat en omgeving is toch een bijzonder bouwtechnisch experiment uitgevoerd. Doel was door middel van vergaande standaardisatie en prefabricatie geld te besparen en dit te investeren in ruimere woningen. De ontwerper, architect Fons Verheijen, paste daartoe sandwichpanelen voor de gevel toe, afkomstig uit de carrosseriebouw. En hij wilde een geprefabriceerde kern toepassen, de zogenaamde Uniekern, in 1984-1985 ontwikkeld door onder meer architect J.J. Sterenberg van de Stuurgroep Experimenten Volkshuisvesting.²⁵⁶ Dit kant-en-klaar element van twee verdiepingen met trap, keuken, toilet en CV-installatie werd echter niet toegepast.²⁵⁷ De besparing is gebruikt om ruimere woningen te creëren met een ruim terras. Het project kreeg destijds veel publiciteit, waaronder in de lokale pers.²⁵⁸

Aanpassingen

Na oplevering zijn in de Stevenshof nauwelijks grootschalige aanpassingen doorgevoerd. Wel zijn op gebouwniveau renovaties en verbouwingen uitgevoerd. De passage van het wijkwinkelcentrum de Stevensbloem is bijvoorbeeld gemoderniseerd. En het interieur van het ernaast gelegen sociale centrum is aangepast. Maar over het algemeen is de wijk relatief oorspronkelijk. Wel verandert de wijksamenstelling geleidelijk in sociaal opzicht. Terwijl het eerst een zeer kinderrijke buurt was, heeft de wijk nu te maken met vergrijzing. Ook neemt het aantal inwoners af doordat de kinderen volwassen zijn geworden en elders zijn gaan wonen.

Cultuurhistorische kenmerken

Kernwaarden van Stevenshof

Wat zijn de cultuurhistorische kernwaarden van de Stevenshof? Deze kwaliteiten zijn van algemeen belang voor de gemeente Leiden vanwege de hoge algemene historische waarde, de gebruikshistorie, objectwaarde of hebben kenmerkende samenhangwaarde. Hieronder worden die in het kort benoemd.

Algemene historische waarde

De wijk Stevenshof is van cultuurhistorische waarde als uitdrukking van het streven naar sterke gemeentelijke regie door middel van gemeentelijk opdrachtgeverschap van een groot deel van de bebouwing in de wijk.

Waarde gebruikshistorie

Vanwege de ontwerp kwaliteit van het ensemble plein aan de Agatha van Alkemadestraat met het monument Vrouwenverzet (1985), als een van de duidelijkste uitdrukkingen van de vrouwenemancipatie in de bouwperiode van de Stevenshof, vanaf 1980 tot begin jaren negentig.

Objectwaarde

Het verloop van de hoogteverschillen in de centrale dreef door Stevenshof is van waarde als uitdrukking van de veranderende wetgeving van geluidshinder en verkeersnormen in de bouwperiode van de wijk, en daarmee relatief zeldzaam.

²⁵⁵ *Stadswerk* 1986, nr. 16, p. 40.

²⁵⁶ Van Lamoen 1989.

²⁵⁷ Zie voor de Uniekern ook: *Kruidenier* 2021, p. 86-88.

²⁵⁸ *Leidsch Dagblad* 16 augustus 1986, p. 3 en 30 oktober 1987, p. 15.

Samenhangwaarde

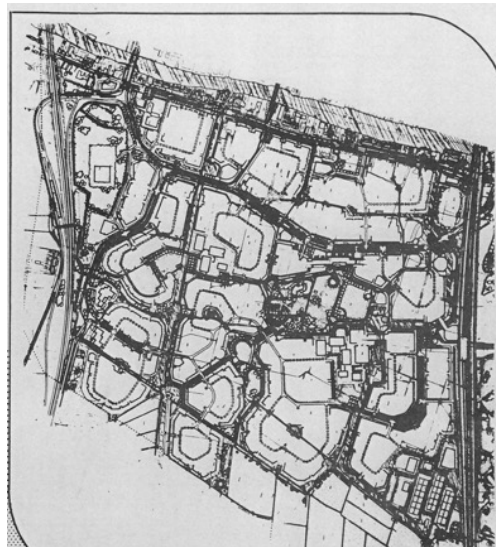
Vanwege de overgang van woonervenwijk (in het noordwesten) naar een wijk van strokenbouw en bouwblokken van begin jaren negentig elders in de wijk.

Samenhang wegennet, paden voor langzaamverkeer, groene wiggen en waterlopen.

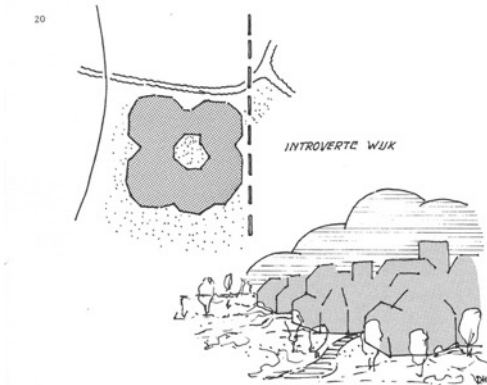
Beelden Stevenshof

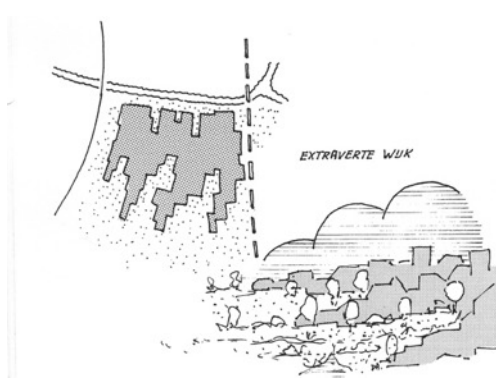
1. Gemeente Leiden, Structuurschets Stevenshof, november 1979 (ELO SA-V, inv.nr. 17403)

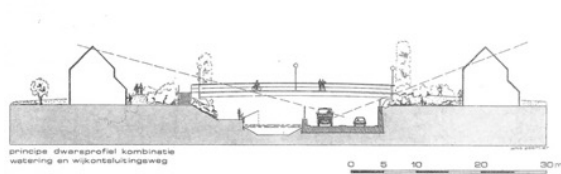
2. Gemeente Leiden, afdeling Stedenbouw, Hoofdstructuur bestemmingsplan Stevenshof 1981 (ELO SA-V, inv.nr. 17403)

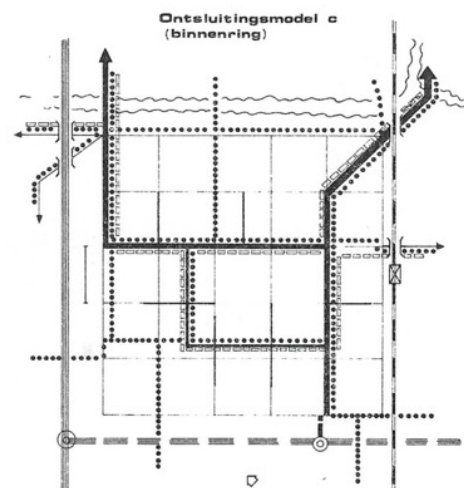
3. Visualisatie introverte wijk, in: Programma van eisen, 1978, p. 20 (ELO SA-V, inv.nr. 17404)

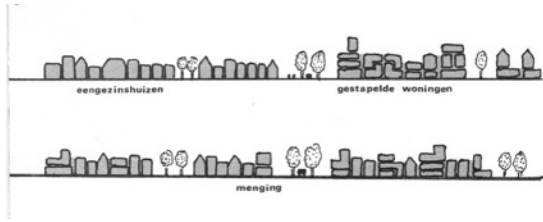
4. Visualisatie extraverte wijk, in: Programma van eisen, 1978, p. 20 (ELO SA-V, inv.nr. 17404)

5. Principetekening van een dwarsprofiel bij een wijkontsluitingsweg. Verdiepte weg met geluidscontouren, 1978 (in: Programma van Eisen, 1978, p. 86. ELO SA-V, inv.nr. 17404)

6. Schema verkeersmodel, variant met een binnenring, 1978 (in: Programma van Eisen, 1978, p. 55. ELO SA-V, inv.nr. 17404)

7. Schema verschijningsvormen woningen bebouwingshoogte en type, bij scheiding en menging (Programma van eisen, 1978, p. 34. ELO SA-V, inv.nr. 17404)

8. Genummerde velden met gebiedsindeling voor (groepen van) architecten, Stevenshof, 1981 (in: Bestemmingsplan, 1981, p. 24. ELO SA-V, inv.nr. 17404)

9. Stevenshofdreef met bebouwing langs talud (2021)

10. Brug voor langzaam verkeer over de Stevenshofdreef (2021)

11. Wijkpark Stevenspark centraal in de wijk (2021)

12. Park bij Rijn en Rijndijk (2021)

13. Sociaal centrum bij Stevenspark (2021)

14. Scholencluster Rie Cramerlaan (2021)

15. Wonen aan de centrale dreef (Dijkhoflaan e.a.) (2021)

16. Wonen bij de molen, patiowoningen bij de Stevenshofjesmolen (2021)

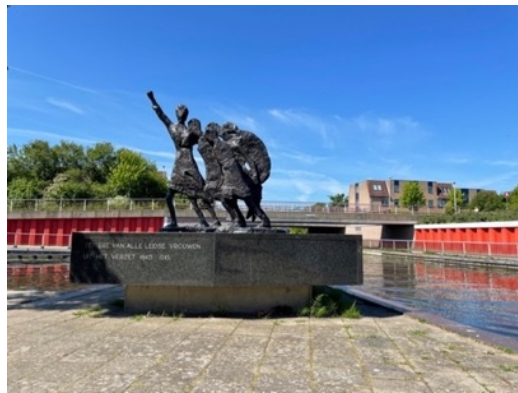
17. Wonen aan de ringweg, o.a. Charley Tooropweg (2021)

18. Gestapeld wonen in het centrum, Stevensbloem (2021)

19. Stalen woningen met sandwichpanelen en Uniekern, Margaret Staalstraat e.a. (2021)

20. Monument Vrouwenverzet (1985), Truus Menger, Agatha van Alkemadestraat (2021)

Cronesteyn

Overzichtskaart Polderpark Cronesteyn in Leiden (lichtblauw gearceerd). Bebouwingsoverzicht met in kleur de aanduiding van de locaties met een bouwperiode uit de jaren 1970 tot 1990. Oranje = 1970-1980; blauw = 1980-1990. (BAG 15 januari 2022, bewerking Erfgoed Leiden en Omstreken)

Noordelijk deel van Polderpark Cronesteyn, op een ontwerp uit 1980. Gemeentewerken Leiden, Afdeling plantsoenen, juli 1980 (ELO SA-V, inv.nr. 2980)

Polderpark Cronesteyn, integratie van polderstructuren met nieuwe recreatieve elementen (2021)

8.Polderpark Cronesteyn

Geschiedenis van het gebied

Polderpark Cronesteyn is in de jaren 1980 van de vorige eeuw gerealiseerd als een recreatiegebied met een regionale functie. Het is een typisch parkaanleg uit die periode vanwege de integratie van bestaande grootschalige weide-elementen. De historische polderstructuur, bestaande uit weides, poldersloten, bomensingels en boerderijen met erfbeplantingen, is een cruciaal onderdeel van het recreatiepark. De ontwerpers wilden parkgebruikers het boerenleven en het bijbehorende weidegebruik laten ervaren. Ervaar het hooien, aldus de ontwerpers, kijk in de stallen bij de boer, wandel door de weilanden en hoor de weidevogels.

Het polderpark is grotendeels aangelegd in de Knotterpolder, waarvan de oorsprong eeuwen terug gaat. Het gebied werd in de dertiende eeuw ontgonnen. Het park dankt haar naam aan een voormalige buitenplaats, Cronesteyn, ook wel geschreven als Cronesteijn of Kronestein. De locatie van de verdwenen buitenplaats is bij de aanleg van het park geïntegreerd en als rechthoekige gracht zichtbaar aan de noordzijde van het park. Het huis zelf is al meer dan twee eeuwen verdwenen.²⁵⁹

De gebruiksgeschiedenis van het gebied gaat nog verder terug. Uit opgravingen blijkt dat het gebied niet alleen een geschiedenis heeft als buitenplaats, maar ook een vroegere bewoningsgeschiedenis. Er zijn archeologische resten in de Knotterpolder gevonden van bewoning in de vroegmiddeleeuwse tijd. En noordoostelijk van het polderpark was een Romeins castellum met een kampdorp.²⁶⁰

Wegen en wetering

De huidige grens van het gebied wordt door infrastructuur bepaald. De Knotterpolder ligt ingeklemd tussen twee historische waterlopen die van belang zijn voor de waterhuishouding. Het huidige Rijn-Schiekanaal langs de noordrand en de Meerburgerwetering in het zuiden. Het Rijn-Schiekanaal is de aanpassing van de Roomburgerwetering, die werd omstreeks 1912 gedeeltelijk vergraven. De lichte onregelmatigheid in de oever is een restant van de terreingrens van de buitenplaats.²⁶¹ Het andere waterlichaam, de Meerburgerwetering, zuidelijk van het park, is tegenwoordig als scheiding van minder belang door de latere realisatie van de snelweg A4. De snelweg volgt hier grotendeels het tracé van de wetering, maar heeft veel meer ruimtelijke impact dan de vroegere wetering en is recentelijk nog verbreed. Vanaf die snelweg is het gebied wel zichtbaar voor de weggebruikers. Aan de noordoostzijde en zuidwestzijde wordt het gebied eveneens ingekaderd door infrastructuur, door respectievelijk de spoorlijn en de Vrouweweg, een historische weg die door de A4 wordt afgesneden.

Opstellen uitbreidingsplannen

Vlietpark en Knotterpolder

Het polderpark in de Knotterpolder maakt in groter verband onderdeel uit van het Vlietpark. Het polderpark is in geografisch opzicht onderdeel van een langgerekte min of meer noordoost-zuidwest georiënteerde strook grond. Tijdens de ideevorming vanaf de jaren 1960 wordt de strook afwisselend 'Polderpark Cronesteyn' en 'Vlietpark' genoemd. Met Vlietpark wordt in de regel het gehele recreatiegebied bedoeld. De benaming polderpark Cronesteyn slaat meestal op het parkgedeelte binnen dat recreatiegebied. De naam Vlietpark wordt gebruikt omdat de strook zuidelijk ligt van de

²⁵⁹ Van der Vlist 2004, p. 61.

²⁶⁰ Van der Vlist 2004, p. 10-24.

²⁶¹ Van der Vlist 2004, p. 64-65.

Vliet en het Rijn-Schiekanaal. Het meest westelijke deel van het gebied sluit aan op nog weer een ander gebied: de strook die al omstreeks 1970 in de planbesprekingen bekend staat als de 'Vlietlanden'.²⁶²

Groene Hart als regionale schaal

De planvorming voor Polderpark Cronesteyn en de ontwikkeling van het Vlietpark zijn onderdeel van een groot gewestelijk ruimtelijk concept dat toen 'Het Groene Hart' werd genoemd. In oktober 1965 werd dat al genoemd in overleg tussen de gemeente Leiden en de Koninklijke Nederlandsche Heidemaatschappij.²⁶³ Leiden hield daarbij rekening met de planvorming voor 'Het Groene Hart' zoals dat in het ontwerp streekplan Haagse Agglomeratie werd aangeduid. De zone tussen Vliet en Rijn-Schiekanaal en de rijksweg werd daarin aangeduid als een 'groen-element' en onderdeel van 'het voorlopig plan voor 'Het Groene Hart' zoals uit een brief van de Heidemij aan de gemeente Leiden blijkt.

In de nota 'Recreatieruimten in Nederland' uit 1963 van de Rijksdienst van het Nationale Plan werd de regio van Leiden aangeduid als een 'drukpunt'. Zo'n drupunt was in deze tekst een punt waar de gebruiksbehoefte aan kustrecreatie groot was. De Leidse regio was in de publicatie onderdeel van de Randstad. Vanuit die 'bevolkingsagglomeratie' was een grote druk op de kust, de Noordzeekust.²⁶⁴ Om die recreatiebehoefte te verminderen zou het Vlietpark een rol kunnen vervullen.

In 1966 lichtte de werkgroep voor het Vlietpark het grotere, regionale kader nog nader toe. De auteurs verwezen naar de studie *Mensen op zondag* (1962) van de Rijksdienst voor het nationale plan. Daarin stond dat in de weekenden dertig procent van de stadsbewoners naar buiten trok. Meer dan de helft daarvan waren potentiële bezoekers van de recreatiegebieden. En omdat die voor een groot deel met de auto zouden komen, dienden verspreid over het recreatiegebied voldoende parkeerplaatsen te worden ontworpen.²⁶⁵

Fasering uitvoering

Aankopen gronden

De aankoop van de Knotterpolder door de gemeente Leiden in 1975 maakte de weg vrij om planvorming voor het gebied te intensiveren. In het *Structuurplan voor de Leidse agglomeratie* (1958) werd de Knotterpolder al aangeduid als onderdeel van een recreatiegebied. Op dat moment viel het nog binnen de gemeentegrenzen van Zoeterwoude. In 1961 had de gemeente Zoeterwoude het recreatieve karakter in een bestemmingsplan vastgelegd. Nadat in 1966 een grenswijziging werd vastgesteld, waardoor de gemeente Leiden zeggenschap kreeg over het gebied, nam de gemeente dat voornemen over. Sindsdien kocht de gemeente stelselmatig stukken grond en de opstallen aan, daarmee aansturend op aanpassing van het gebied.²⁶⁶

Een belangrijk moment was de aankoop van de gronden van de buitenplaats Cronesteyn in 1973-1975. Die gronden werden in 1973 aangeboden. Op dat moment had de gemeente al ca 40.000 hectare in bezit. Met de aankoop van de buitenplaats van ruim 39.000 hectare, de gronden inclusief de hoeve Cronesteyn, werd de beschikbare oppervlakte verdubbeld tot circa 80.000 hectare. Het argument voor de aankoop was dan ook dat daardoor een deel van de aanleg van het Vlietpark kon worden gerealiseerd.²⁶⁷

Gedurende de langdurige planvorming zochten initiatiefnemers geregeld contact met de gemeente. Zo verzocht de werkgemeenschap Gaiapolis om zich in het gebied te mogen vestigen. Dit naar

²⁶² Gemeente Leiden, *Ideeënshets voor het Vlietpark*, 1970. ELO SA-V, inv.nr. 5541.

²⁶³ Brief Heidemij aan Gemeente Leiden, 22 oktober 1965. ELO SA-V inv.nr. 5541.

²⁶⁴ Rijksdienst Nationale Plan, *Recreatieruimten in Nederland*, nr. 15, 1963, p. 122.

²⁶⁵ Gemeentewerken Leiden, *Recreatieplan Vlietpark*, juni 1966, p. 8. ELO SA-V, inv.nr. 5541.

²⁶⁶ Van der Vlist 2004, p. 66-68.

²⁶⁷ ELO SA-V, inv.nr. 181.

aanleiding van een krantenartikel uit 1979 waarin gesteld wordt dat in het park ruimte komt voor twee ‘milieuvriendelijke bedrijven’. In de toelichting stelt de briefschrijver van Gaiapolis dat de deelnemers aan de werkgemeenschap op een natuurvriendelijke manier jam en sappen maakten van biologisch dynamisch gekweekt fruit. De gemeenschap was geen commerciële instelling, had een educatieve functie en werkte met vrijwilligers. De idealistische natuurvoedingswinkel en kwekerij, gevestigd te Oegstgeest, had een terrein aan de Oude Rijnsburgerweg, waar het tot 1992 heeft gefunctioneerd. Tot een vestiging in Cronesteyn is het waarschijnlijk niet gekomen.²⁶⁸

Om te voorkomen dat ontwikkelaars of initiatiefnemers alvast plannen indienden die niet strookten met de voorgenomen ontwikkeling tot recreatiegebied nam de gemeente begin jaren zeventig een voorbereidingsbesluit. Op die wijze werd het gebied min of meer ‘bevroren’.²⁶⁹

Kenmerken uitgevoerd ontwerp

Driedeling Vlietpark

Vanaf de eerste plannen van de gemeente Leiden is op hoofdlijnen steeds sprake van een driedeling voor het gehele gebied Vlietpark. Voor die drie gebieden worden verschillende bestemmingen getekend. De achtergrond van die driedeling is grotendeels geografisch, inspelend op natuurlijke omstandigheden. Het centrale deel is het parkdeel, dat is historisch de Knotterpolder of de Kleine Cronesteyn polder. Dit is uiteindelijk het polderpark Cronesteyn geworden. Noordoostelijk van het spoor ligt het tweede deel op de Meerburgerpolder. Zuidwestelijk van de Vrouweg ligt het derde deel, grotendeels in de polder Oostvliet.

In de eerste fase van de planvorming, tussen 1966 en 1970, werkte de Dienst Gemeentewerken samen met de Heidemij aan een ideeënschets en een programma van eisen. Het idee van de driedeling dateert uit 1966, met de recreatieve bestemming van alle drie compartimenten. Het gehele gebied was grotendeels bestemd voor volkstuinten, schooltuinen, kamperen, sportvelden en een wandelpark. Alleen in het oostelijke gelegen derde compartiment, de Meerburgerpolder, werd ook rekening gehouden met een bestemming voor bedrijven en wonen (de latere wijk Meerburg). Het actieve gebruik van de bestaande vuilstortplaats die hier lag, later park de Bult, moest op termijn beëindigd worden.

De zorgvuldige voorbereiding van de plannen nam meerdere jaren in beslag. Het duurde tot begin jaren tachtig voor de eerste deelgebieden tot uitvoering kwamen.

Uitgevoerd ontwerp

In 1980 en 1981 tekende de Directie Groen van de Gemeente Leiden het ontwerp voor Polderpark Cronesteyn, het centrale deel van het Vlietpark. Het parkontwerp staat op naam van tuinarchitect E. Cornet, in dienst van de gemeente Leiden.²⁷⁰

Bij het ontwerp van Polderpark Cronesteyn hield Cornet rekening met een deel van de bestaande landschappelijke gegevens. Nieuwe elementen paste hij zoveel mogelijk in, aansluitend op het bestaande karakter van het gebied en de aard van de ondergrond. Kenmerkend voor de aanleg van het park is de integratie van het weidegebied, de boerderijen en de buitenplaats. In een studie naar de geschiedenis van het gebied formuleert auteur Van der Vlist de integratie als hoofdkenmerk van het park: ‘Het historische landschap en de bestaande topografie werden aldus pijlers van de

²⁶⁸ Voluit heette het ‘Gaiapolis, werkgemeenschap voor coördinering en stimulering van mens- en milieuvriendelijke projecten in zelfbeheer’. Brief van Gaiapolis aan gemeente, 2 november 1979. ELO SA-V, inv.nr. 2978. Zie ook *Leidsch Dagblad*, 16 augustus 1980 en 28 maart 1992.

²⁶⁹ ELO SA-V, inv.nr 2978.

²⁷⁰ *Stadswerk*, september 1992, p. 12.

plannen'.²⁷¹ Met 'weiland' voor een veebedrijf als belangrijkste landschappelijke element van het park, sloot het bovendien goed aan op de thematiek van Het Groene Hart.

Het park heeft een hoofdstructuur bestaande uit drie delen: een voorzieningstrook, het weidegebied met open delen en boomsingels, en een volkstuincomplex. Langs de noordrand kwam de strook met voorzieningen. Dat sloot aan op de bestaande situatie. Bij de uitvoering van het werk was langs de noordelijke rand een strook bebouwing en dichte begroeiing. Hier langs het Rijn-Schiekanaal staan twee boerderijen die in het ontwerp gehandhaafd zijn en uiteindelijk een nieuwe functie hebben gekregen. Daartussenin ligt het landgoedbos met de gracht van de buitenplaats Cronesteyn. Een pad maakt de slotgracht en beplanting toegankelijk. Westelijk van het landgoedbos ligt de voormalige boerderij Hoeve Cronesteyn, met boomgaard. In 2003 staakte de activiteit als boerderij waarna het in gebruik genomen is als activiteitencentrum. Oostelijk van de gracht ligt de Stochemhoeve met boomgaard en beplanting. De boerderij is in 1997 opnieuw gebouwd. Vanuit het gebouw wordt de camping Cronesteyn beheerd. De kleinschaligheid van de camping komt tot uitdrukking in de benaming mini-camping, tegenwoordig is het een natuurcamping. Behalve ruimte voor tenten stonden er twee vaste houten trekkershutten. Zuidelijk van deze twee boerderijen ligt een complex waar tegenwoordig een horecafunctie in gevestigd is, de Tuin van de smid. Ook zijn er nog kleinere tuinderijen, boomgaarden en windsingels.²⁷²

Noordwestelijk, dichtbij de stad, werden aan deze strook met bebouwing een waterspeelplaats en een schooltuincomplex toegevoegd. Het fungeert min of meer als entree tot het recreatiegebied. Voor de situering van de schooltuinen diende een bestaande tuinderij en kwekerij als basis. Die werd aangepast en geschikt gemaakt voor bezoek door Leidse schoolkinderen die hier kennis van de natuur kunnen opdoen.²⁷³ Vanuit die waterspeelplaats is een toegang tot het park. Ook halverwege de noordrand is een pad dat zuidelijk het gebied inloopt.

Centraal in het gebied liggen de bestaande weilanden die in oppervlak het grootste deel van het recreatiepark vormen. De verkaveling van de weides gaat in sommige gevallen honderden jaren terug en is daarmee van grote cultuurhistorische waarde. Om de toegankelijkheid te verbeteren voor langzaam verkeer werd het van enkele nieuwe paden en bruggen voorzien. Wandelaars, ruiters en fietsers zijn op die paden welkom, auto's niet.

Het volkstuincomplex langs de zuidelijke rand werd geïntegreerd in de bestaande structuur door bijvoorbeeld de belangrijkste slotenpatronen te handhaven. Dit volkstuincomplex is qua oppervlak het grootste nieuwe onderdeel van het park. Voor de bereikbaarheid met auto's is hier langs de rand een parkeerplaats gerealiseerd, het Boerenpad.

De uitvoering van het park kwam grotendeels tussen 1981 en 1986 tot stand. Vroege element zijn de volkstuinen aan de zuidzijde, die in 1981-1982 werden aangelegd. Aanvankelijk bleef een van de twee boerderijen in bedrijf. De andere werd uitsluitend bewoond. De gehele aanleg van het park was gericht op rustige recreatie, en niet op massale recreatie. Voor de intensievere dagrecreatie is het naastgelegen Vlietpark gerealiseerd.²⁷⁴

Deelgebieden

Enkele nieuwe elementen zijn opgenomen in het ontwerp voor het polderpark om de recreatieve functie te versterken en te verrijken. Hiervoor zijn al de belangrijkste ontwerpelementen op hoofdlijnen benoemd. De paden, waterspeelplaats, schooltuinen en volkstuinen worden hieronder nader toegelicht.

Groen, paden en veebedrijf

²⁷¹ Van der Vlist 2004, p. 70.

²⁷² Van der Vlist 2004, p. 68.

²⁷³ Van der Vlist 2004, p. 73; Van Soest 2006, p. 74-75.

²⁷⁴ Van der Vlist, 2004, p. 70.

Het polderpark is rijk aan planten- en diersoorten. Het wordt van begin af aan ecologisch beheerd. Er zijn ruim 200 plantensoorten die passen bij het Zuid-Hollandse weidegebied. Het ecologisch beheer bevordert de groei ervan. Er zijn verschillende weiden, zoals een veeweide en een hooiweide. In een speciaal deel, de moerastuin, groeit een collectie water- en moerasplanten. Bij de voormalige buitenplaats groeit daslook, een plant die thematisch aansluit bij een beplantingsplan van een historische buitenplaats.²⁷⁵

Het hoofdthema van het park - de weidegronden – is geaccentueerd door de realisatie van nieuwe paden voor wandelaars, fietsers en ruiters. Naast bestaande paden, zoals het Polderpad en het Knotterpad, zijn apart paden aangelegd. Ook paden langs boerderijen hadden als doel het weidelandschap beleefbaar te maken. Het idee daarachter was dat de activiteiten van het boerenbedrijf inzichtelijk waren voor bezoekers. De bedrijfsvoering op de nog functionerende boerderij was gericht op een 'milieu vriendelijke bedrijfsvoering'. In een artikel over het park in 1992 stelde de auteur het enthousiast voor: 'Nu al kan de bezoeker via de paden langs deze bedrijven de werkzaamheden van de boer, zoals het maaien en hooien, van dichtbij gadeslaan'.²⁷⁶

Waterspeelplaats

De waterspeelplaats in de noordoosthoek bestaat uit een deel voor de allerkleinste kinderen en een deel voor de wat grotere kinderen. De allerkleinsten kunnen met hun handen spelen met houten objecten en water en zand. Voor de grotere kinderen is een plas waar ze kunnen pootjebaden en avontuurlijk met een vlot varen. Een kabelbaan voerde over de plas. Het geheel wordt omgeven door een speelweide, strand, paden en boombeplanting. Het is een avonturenruimte voor kinderen geworden met als thema water en spel.

Schooltuinen en imkervereniging

Bij het schooltuinencomplex staat educatie voorop. Het schooltuinencomplex ligt tussen de voormalige boerderij Stochemhoeve en de gracht van de voormalige buitenplaats. Schooltuin de Akkerdistel wordt ontsloten via een lange as, dwars op het Rijn-Schiekanaal. Een leslokaal is bestemd voor instructie. Oostelijk van de schooltuin, buiten het terrein, ligt een bijenstal. Deze is wat verdekt in de bosaanplant en maakt onderdeel uit van het oorspronkelijke ontwerp.²⁷⁷

Volkstuinen

De volkstuinen behoren zoals hierboven gesteld tot de eerste onderdelen van het park die gerealiseerd werden. Door de richting van de waterlopen zijn twee delen te onderscheiden. De ontwerper voegde zich naar de bestaande richting van de waterlopen. In het oostelijk deel lopen de sloten grotendeels noord-zuid. In het westelijk deel oost-west. Vrijwel elk perceel is voorzien van een huisje.

Latere aanpassingen

Het polderpark is nog grotendeels in de staat zoals na het gereedkomen ervan halverwege de jaren 1980. Een belangrijke wijziging is functioneel van aard. Het boerenbedrijf op de Stochemhoeve is in 2003 beëindigd. De boerderijen, bestaande uit gebouwen en erf, hebben een nieuwe functie gekregen.

²⁷⁵ Bakker red. 1998, p. 343-345.

²⁷⁶ *Stadswerk*, september 1992, p. 11.

²⁷⁷ *Stadswerk*, september 1992, nr. 35, p. 10-12.

Cultuurhistorische kenmerken

Kernwaarden van Cronesteyn

Wat zijn de cultuurhistorische kernwaarden van polderpark Cronesteyn? Deze kwaliteiten zijn van algemeen belang voor de gemeente Leiden vanwege de hoge algemene historische waarde, de gebruikshistorie, objectwaarde of hebben kenmerkende samenhangwaarde. Hieronder worden die in het kort benoemd.

Algemene historische waarde

Polderpark Cronesteyn is een goed voorbeeld in Leiden van de ontwikkeling in de opvatting over natuurbeleving en recreatie, waarbij de grootschalige bestaande weide-elementen en boerenbedrijvigheid integraal onderdeel worden van de parkaanleg in een recreatiegebied.

Waarde gebruikshistorie

Park Cronesteyn heeft een grote identiteitswaarde vanwege de integratie van de ruimtelijke verwijzingen naar het vroegere buiten Cronesteyn, boerderijen en historische weiden in de pakaanleg, in combinatie met nieuwe toegevoegde recreatieve elementen zoals de camping, waterspeelplaats en schooltuin.

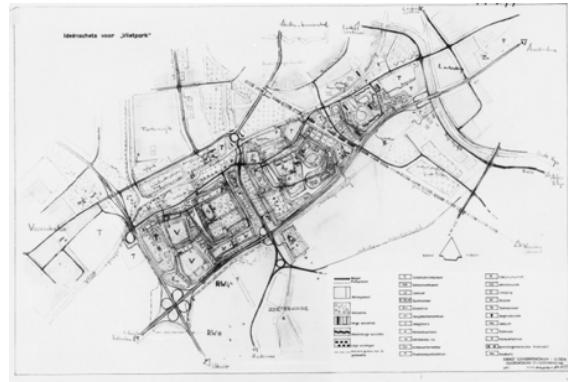
Objectwaarde

Vanwege de grote schaal van het polderpark en het ontwerpconcept met de integratie van de weide en landgoed-elementen in een nieuwe recreatieve aanleg, is dit park uniek in Leiden.

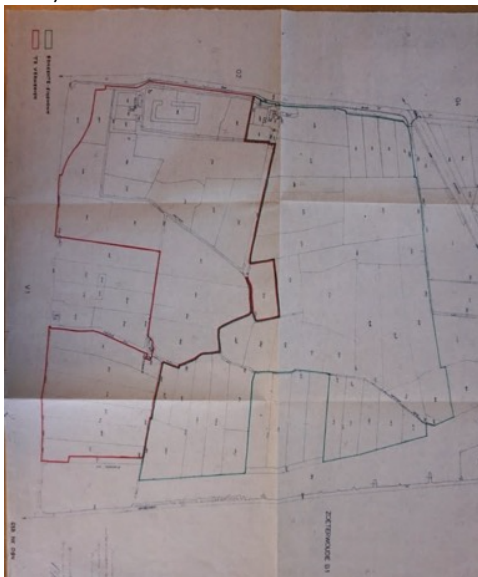
Beelden Cronesteyn

1. De Knotterpolder in 1903, uitsnede uit de Grote Historische Atlas Zuid-Holland (Uitgeverij Nieuwland 2005)

2. Ideeënschets Vlietpark, Gemeentewerken Leiden, 10 september 1964 (Stadsontwikkeling, Gemeente Leiden, tekenkamer, ELO K4-3177A)

3. Kaart behorende bij aankoop Buitenplaats Cronesteyn e.a. in het Vlietpark, ca. 4 december 1974. Blauw = gemeente-eigendom; Rood = te verwerven (ELO SA-V inv.nr. 181)

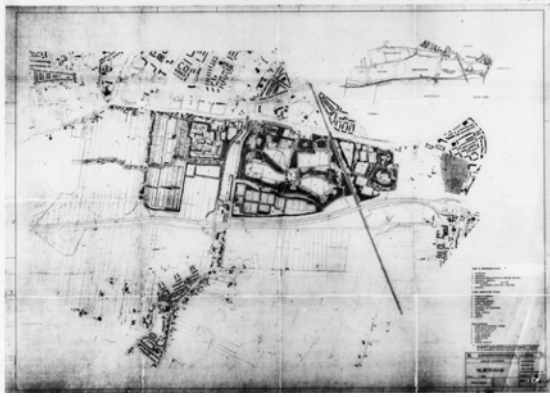
4. Fragment van een bestektekening van de aanleg van het Rijn-Schiekanaal, 1912 (Van der Vlist 2004, p. 64)

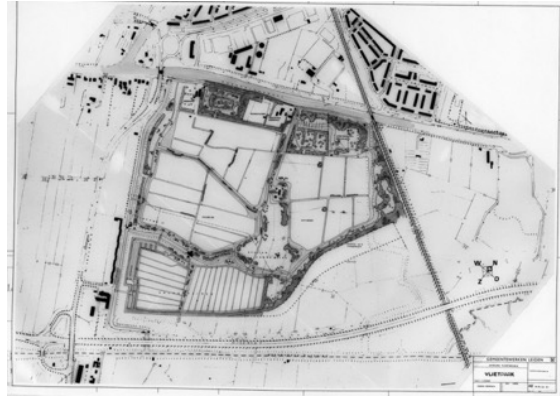
5. Structuurplan Leidse agglomeratie, overzicht recreatiegebieden, juli 1966. Bijlage I. Afdeling Stadsontwikkeling, Dienst Gemeentewerken Leiden (ELO SA-V inv.nr. 5541)

6. Ideeënschets Vlietpark, bijlage III, 1 januari 1966. Afdeling Stadsontwikkeling, Dienst Gemeentewerken Leiden (Stadsontwikkeling, Gemeente Leiden, tekenkamer, ELO K4-3438B)

7. Schetsontwerp Vlietpark, 1 juli 1976. Gemeentewerken Leiden. (Werkgroep vlp, Gemeente Leiden, tekenkamer, ELO VI-PL-98L-15A)

8. Polderpark Cronesteyn, onderdeel van Vlietpark, Gemeentewerken Leiden, 1 februari 1980 (Afdeling Plantsoenen, Gemeente Leiden, tekenkamer, ELO IX-PL-23A1)

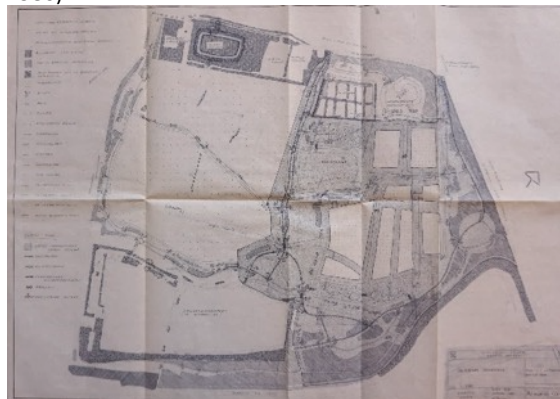
9. Polderpark Cronesteyn, 1980. Gemeentewerken Leiden, Afdeling plantsoenen, juli 1980 (ELO SA-V, inv.nr. 2980)

10. Volkstuincomplex Vlietpark in Polderpark Cronesteyn. Ongedateerd (ca 1980). (ELO SA-V, inv.nr. 2980)

11. Polderpark Cronesteyn, onderdeel van Vlietpark, Directie Groen, Gemeente Leiden, 1 januari 1981 (Afdeling Plantsoenen, Gemeente Leiden, tekenkamer, ELO IX-PL-26)

12. Polderpark Cronesteyn, overzicht werkerrein eerste fase, september/oktober 1981. Gemeente Leiden, Directie Groen (ELO SA-V, inv.nr. 181)

13. Polderpark Cronesteyn in wording, bij het Cronesteynpad, 1983 (ELO, Gemeentearchief Leiden, fotograaf J.W.C. Postel, PV29329L.6)

14. De bijenstal op het polderpark Cronesteyn, 1983 (ELO, fotograaf Jan Holvast, PV29329L.5)

15. Weidegebied, met grote open weides (2021)

16. Paden ontsluiten het weidegebied (2021)

17. Landgoedbos Cronesteyn (2021)

18. Waterspeelplaats (2021)

19. Voormalige hoeve Cronesteyn (2021)

20. Schooltuincomplex (2021)

Literatuur en bronnen (alfabetisch)

- Albers, A. (2021): 'Ontwerpen met directe democratie. Buurtbewoners, architecten en de vormgeving van de stadsvernieuwing in Amsterdam 1970-1990', in: *Bulletin KNOB*, 2021, nr. 2, p. 1-19
- Apon e.a. (1982): *Woonplannen. Apon Van den Berg Ter Braak Tromp*, Rotterdam
- Baalman, D. (2018): 'Nederland aan het eind van een millennium. Bouwen en ordenen 1965-2000', Heemschutserie
- Baar, P.J.M. de red. (1983): *Bruggenboek Leiden*, Gemeente Leiden
- Backer, A.M. red. (1998): *Gids voor de Nederlandse tuin en landschapsarchitectuur, Deel West*, Rotterdam De Hef publishers
- Barzilay, M., Ferwerda, R., Blom, A. (2019): *Experimentele woningbouw in Nederland 1968-1980. 64 gerealiseerde woonbeloften*, Rotterdam
- Bekkers, G. (1998): *Het omheinde land. De geschiedenis van het Leidse stadspark*, Gemeente Leiden
- Berg, I. van den (1996): *Bouwen in Leiden, 1994-2015*, Leiden Uitgeverij De Muze
- Blok, N. e.a. (2005): *Vier eeuwen geschiedenis in steen. Universitaire gebouwen in Leiden*, Leiden 2005
- Blom, J.C.H. & Maanen, R.C.J. van (2004): *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad. Deel 4, Leiden vanaf 1896*, Leiden Stichting geschiedschrijving Leiden
- Blom, J.C.H. e.a. (2008): *Historische Canon van Leiden*, Stichting Geschiedschrijving Leiden
- Boer, N. de & Lambert D. (1987): *Woonwijken. Nederlandse stedenbouw 1945-1985*, Rotterdam
- Bosma, K., Hoogstraten, D. van & Vos, M. (2000): *Housing for the Millions. John Habraken and the SAR (1960-2000)*, Rotterdam NAI Publishers
- Broekhuizen, D. (2018): 'Democratisering van het wonen (1940-2000)', in: C.P. Krabbe, D. Broekhuizen & N. Smit, *Huizen in Nederland. De negentiende en twintigste eeuw*, Zwolle/Amsterdam, p. 133-163
- Bureau Voorlichting red. (1968): *Plan Merenwijk Leiden*, infokrant september 1968, Stadhuis Leiden
- Cate, G. ten (2002): *Cayennepeper. Fons Verheijen architect*, Leiden/Delft
- Dockk (2021): *Post 65 erfgoed en waarderingsparticipatie. Een verkenning van de praktijk*, Heemschut
- Dulk, L. den (2017): *Mien Ruys. Tuinarchitect. De complete biografie*, De Hef Publisher
- Eggenkamp, W.M.N. (1979): 'Binnenstadsplan van Leiden conserveert de geschiedenis', in: *Bouw*, 17 maart 1979, nr. 6, p. 38-41
- Eggenkamp, W.M.N. (1987): 'De Leidse aanpak van de monumentenzorg', in: *Plan*, 1987, nr. 9, p. 17-26
- Engel, H., E. van Velzen & O. van der Wal (2013): *Vernieuwing van de stadsvernieuwing. Pleidooi voor ontwerpkracht*, Trancity-Valiz
- Es, E. van, Voerman, L. (2018): *Stadsvernieuwing in Stroomversnelling. Inventarisatie stadsvernieuwingplannen Interim Saldo Regeling 1977-1985*, Amersfoort RCE
- Faludi, A. & Hamnett, S.L. (1978): *Bouwen en plannen in onzekerheid. Case-studies naar de totstandkoming van de gebouwde omgeving in Leiden*, Alphen aan den Rijn
- Flexus (2008): *Architectuur-projecten 1970-1987. Binnenstad Leiden* (onderzoek)
- Galjaard, J.M. e.a. (1964): *Portret van Leiden*, Leiden
- Gelder, H. van (1978): 'Inspraak en planontwikkeling in Leiden', in: *Plan*, 1978, nr. 3, p. 35-45
- Gelder, H. van & Hong Seng, Y. (1979): *Plan. Stadsvernieuwing in Leiden*, 1979, nr. 8 (themanummer)
- Gemeente Leiden (1983): *Plan van Aktie voor de Stadsvernieuwing*, Leiden 1983
- Halfwerk, D. (2019): 'Merenwijk. Voorgeschiedenis en ontwikkeling', maart 2019, gedownload 12 mei 2021
- Hendriks, C, Smit, C.B.A. (2011): *Noordvest en de Oude Morsch. 400 jaar uitleg, 1611-2011*, Leiden
- Hetharia, A. & Haan R. de e.a. (1973): *Verantwoording van de werkzaamheden van de groep 'financiële en economische aspecten van de VHV'*, z.p. juni 1973

- Heuvel, W.J. van den (1992): *Structuralisme in de Nederlands architectuur*, Rotterdam 010 uitgevers
- Ibelings, H. (1997): *Americanism. Nederlandse architectuur en het transatlantische voorbeeld*, Rotterdam NAI uitgevers
- Ibelings, H. (2013): *Gert Boon*, Idea Books
- Inbo (2004): *De metamorfose van een bureau*, Woudenberg Inbo architecten stedenbouwkundigen
- Klaassen, S. e.a. (2021): *Merenwijk Magazine. 50 jaar Merenwijk 1971-2021*, Leiden
- Korteweg, A. (2008): *Geschiedenis dichtbij. De Merenwijk te Leiden, voor de bouw, erna en nu*, Leiden uitgeverij Ginko
- Kruidenier, M. (2021): *Architect Jan Sterenberg en het wonen in de jaren '70. Groeikernen en woonmilieus*, Rotterdam nai010 uitgevers
- Kuiper, A (2021): *Kantoren in nood. Transformatie van de kantoren aan de Verbeekstraat in Leiden*, Amsterdam, Vrije Universiteit (ongepubliceerde scriptie architectuurgeschiedenis)
- Lamoen, K. van (1989): 'Industriële bouw in manifest en praktijk. Woningbouw Stevenshof Leiden', in: *de Architect*, januari 1989, p. 67-73
- Leverland, B.N. (1981): 'Leiden buiten de veste. II. Stadswijken in aanbouw. De uitbreidingsplannen sinds de oorlog', in: *Leids Jaarboekje*, deel 73, Leiden 1981, p. 185-204
- Linssen M. & Blom A. (2019), *Post 65. Nieuwe perspectieven tussen welvaart en weerstand. Rapportage Verkenning Post 65*, Amersfoort
- Matthijssse, Ch. (2010): 'De zandwinning', in: *Van zand tot bloemkool. Moestuivereniging Koudenhoorn 1985-2010*
- Meijel, L. van & Bouma, T. (2013): *Kantoorgebouwen in Nederland 1945-2015. Cultuurhistorische en typologische quickscan*, Amersfoort RCE
- Nio, I. (2010): 'Tussen collectiviteit en privacy. De onvoltooide zoektocht naar het ideale woonerf', in: W. Lofvers e.a., *D.A.S.H. Het woonerf leeft*, Delft/Rotterdam, p. 4-17.
- Oosten, Fr. van (2017): *De stad en de wethouder. Hoe Cees Waal de binnenstad van Leiden vernieuwde*, Leiden Stichting Historische Publicaties Holland-Rijnland
- Peters, J.A. (1987): 'Leiden in de jaren negentig', in: *Plan*, 1987, nr. 9, p. 9-16
- Piret, J.C. (1987): 'Tot behoud van stedenbouwkundige vormkwaliteit', in: *Plan*, 1987, nr. 9, p. 23-30
- Pollmann, T. & Kruidenier, M. (2009): *Wederopbouw in Leiden. Architectuur en Stedenbouw 1940-1965*, Primavera Pers
- Post, K.P. (1979): 'Aanzet tot integraal handelen', in: *Plan*, themanummer stadsvernieuwing Leiden, 1979, nr. 8, p. 19-27
- Provinciale Planologische Dienst (1971): *12 woonbuurten. Verbetering van de woonomgeving*, Den Haag, Provinciale Planologische Dienst in Zuid-Holland
- Redactie (1992): 'Tien jaar Polderpark Cronesteyn', in: *Stadswerk*, september 1992, nr. 35, p. 10-12
- Smit, C.B.A. (2006): *Strijd om kwaliteit. De geschiedenis van de volkshuisvesting in de regio Leiden*, Primavera Pers Leiden
- Smit, C.B.A. (2014): 'Monumenten van bedrijf en techniek. De verlate waardering van het Leidse industriële erfgoed', in: E. Starckenburg e.a., *Tastbaar geheugen. 150 jaar zorg voor Leidse monumenten*, Leiden Primavera Pers, p. 87-102
- Smit, C.B.A. (2018): *Ons Doel. 100 jaar met elkaar voor elkaar 1918-2018*, Leiden
- Smit, C.B.A. (2020): *Biopartner. Startmotor en smeerolie van het Leiden Bio Science Park*, Leiden Biopartner Primavera Pers
- Soest, M. van e.a. (2006): *Kom op. Leidse schooltuinen*, Leiden Vereniging Leidse schooltuinen
- Stadswerk, *Stadswerk. Gemeentelijk informatieblad over de stadsvernieuwing in Leiden*, nr. 1 (juni 1982) t/m nr. 36 (september 1993).
- Starckenburg, E. (2014): 'Herinneren en vergeten. Het monument in de Leidse Stadsontwikkeling', in: E. Starckenburg e.a., *Tastbaar geheugen. 150 jaar zorg voor Leidse monumenten*, Primavera Pers Leiden, p. 19-40
- Starckenburg, E. (2020): *Aanpak Jonge Bouwkunst 1968-heden Leiden* (concept), Leiden 10 november 2020
- Starckenburg, E. (2020): *Cultuurhistorische analyse Zijlpoortsbrug*, ELO

- Steenhuis, M. (2014): *Joop van Stigt, architect. Werken vanuit een flexibele structuur 1960-1985*, SDO Amsterdam
- Strien, R. van & Verbeek, J. e.a. (2017): *Wandel de wijk. Wandelkaart Stevenshof*, Leiden Peen en ui
- Ubbink, M. & Steeg, Th. van der (2011): *Bloemkoolwijken. Analyse en perspectief*, SUN Amsterdam
- Vletter, M. de (2004): *De kritiese jaren zeventig. Architectuur en stedenbouw in Nederland, 1968-1982*, Rotterdam
- Vlist, E. van der (2004): *Cronesteyn. Van broekland tot polderpark*, Leiden, Leidse Historische Reeks nr. 17
- Waal, C.J.D. (1979): 'Wat te doen met een structuurplan voor de binnenstad?', in: *Plan*, themanummer stadsvernieuwing Leiden, 1979, nr. 8, p. 43-46
- Waal, C.J.D. (1987): 'Het sturend vermogen van een lokale overheid', in: *Plan*, 1987, nr. 9, p. 27-37
- Walvoort, T. (2021): 'Waardeiland Droomeiland', Amsterdam, Vrije Universiteit (ongepubliceerde scriptie architectuurgeschiedenis)
- Wel, F. van (2020): *Waardeiland 100 jaar. De geschiedenis van het Waardeiland*, Leiden, Vereniging Waardeiland
- Wiel, K. van der (2001): *Leidse wevershuisjes. Het wisselende lot van de 17e-eeuwse Leidse arbeiderswoningen*, Leiden 2001 (2018)

Geraadpleegde tijdschriften en kranten:

- Binnenstadsblad Leiden*, 1979-1981
- Leidsch Dagblad*, *Leidse Courant*, *Nieuwe Leidse Courant* e.a. (krantenbank ELO)
- Stadswerk*, 1982-1992

Beleidsstukken:

- Gemeente Leiden (1978): *Stevenshof. Programma van eisen*, Leiden april 1978. ELO SA-V, inv.nr. 17404
- Gemeente Leiden (1981-a): *Stevenshof. Bestemmingsplan*, Leiden januari 1981. ELO SA-V, inv.nr. 17403
- Gemeente Leiden, Directie Volkshuisvesting (1981-b): *Stevenshof. Woningbouwdraaiboek-concept. Procesbeschrijving realisering. Randvoorwaarden en richtlijnen*, Leiden augustus 1981. ELO SA-V inv.nr. 17404
- Gemeente Leiden (1983): *Plan van Aktie voor de Stadsvernieuwing*, Leiden 1983

Archief

Leiden, Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO):

- ELO: panddossiers op adres
- ELO SA V: Archieven gemeentebestuur van Leiden, secretariaearchief 1947-1980, SA V
- ELO SA VI: Archieven gemeentebestuur van Leiden, secretariaearchief 1980-1990, SA VI
- ELO Barendregt: Archief ir. Barendregt
- ELO archief C.J.D. Waal
- ELO Beeldbank
- ELO Krantenbank, historische kranten

Kaarten

De wijkkaarten zijn gemaakt door Esther Starkenburg en Leida van Hees, op basis van gegevens in BAG (2021).

Verantwoording

Team

Dolf Broekhuizen, Esther Starckenburg, Monique Roscher, Anja Grelli, Caspar Nagtzaam, Iris Molenaar

Interviews en oral history

Interviewers: Esther Starckenburg, Iris Molenaar en Dolf Broekhuizen.

Interview met bewoners in De Bockhorst, Merenwijk, Waardeiland, Stevenshof.

- Elly en Peter Bezemer, 28 oktober 2021
- Lies Boddé en Mieke Stoel, 29 oktober 2021
- Peter van Dijk, 22 oktober 2021
- Geert Doeven, Marijke van der Werf, 29 juli 2021
- Koen Fick, 17 september 2021
- Ans Hugens, 8 oktober 2021
- Willem en Coby van der Kaay, 5 november 2021
- Christien en Frans Smits, 4 november 2021
- Ingrid Toonen, 17 september 2021

Geïnterviewde personen (op locatie in Leiden of via videovergaderen) over hun betrokkenheid bij de ruimtelijke planvorming in Leiden 1970-1990:

- Wim Eggenkamp, voormalig ambtenaar, 14 juni 2021
- Dirk Halfwerk, voormalig stedenbouwkundige, 7 juni 2021; 20 september 2021
- Henriëtte van der Linden, voormalig wethouder, 29 juli 2021
- Jean Piret, voormalig stedenbouwkundige, 4 juni 2021
- Cor Smit, voormalig buurtopbouwwerker, 9 juni, 22 oktober 2021
- Peter van Swieten, architect, 11 augustus 2021
- Diederick Johan Tesselaar, voormalig wethouder, 27 mei 2021
- Fons Verheijen, architect, 23 juli 2021
- Mels Verkoren, voormalig ambtenaar, 24 juni 2021

Klankbordgroep

De klankbordgroep is bijeengekomen via videovergaderen of fysiek: 22 april 2021, 10 juni 2021, 7 oktober 2021, 17 februari 2022.

Leden klankbordgroep:

- Iris Burgers, architectuurhistoricus, Vrije Universiteit Amsterdam
- Wim Eggenkamp, voormalig ambtenaar Gemeente Leiden
- Dirk Halfwerk, voormalig stedenbouwkundige Gemeente Leiden, Historische Vereniging Oud Leiden
- Han Timmer, jurist en architectuurhistoricus, Erfgoedvereniging Heemschut
- Anneke Sluijter, stedenbouwkundige Gemeente Leiden
- Cor Smit, historicus, Historische Vereniging Oud Leiden
- Peter van Swieten, architect, Rijnlands Architectuur Platform

Begeleiding

Adviescommissie Cultuurhistorie Leiden (ACL)

- Monica Alkemade
- Gerrie Andela
- Wim Boerefijn
- Irmgard van Koningsbruggen
- Koen Ottenheim
- Minke Walda

Colofon

Opdrachtgever:

Deze cultuurhistorische analyse 'Jonge Bouwkunst in Leiden 1970-1990', is opgesteld in opdracht van de Gemeente Leiden, Erfgoed Leiden en Omstreken. Het onderzoek vond plaats in december 2020-juli 2021. Begeleiding: Esther Starckenburg, Monique Roscher, ELO

Opdrachtnemer: Dolf Broekhuizen architectuurhistoricus

Teksten en onderzoek: Dolf Broekhuizen

Begeleiding en redactie: Esther Starckenburg ELO

Coördinatie: Monique Roscher ELO

Kaarten: Esther Starckenburg, Leida van Hees ELO

Aanvullend onderzoek: Esther Starckenburg, Caspar Nagtzaam, Anja Gremli ELO

Tekstwerk: Brecht Bleeker

Foto's: De recente foto's zijn gemaakt door Dolf Broekhuizen, de schouw vond plaats december 2020, en in juni en juli 2021.

Afbeelding omslag: Speelsterrein aan het Luchtmansplein in Bockhorst, juli 1983.

Fotograaf Jan Holvast, collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, PV29323B.1a

Dank: Deze analyse is het resultaat van teamwerk, waaraan velen met enthousiasme en deskundigheid hebben bijgedragen. Zeer veel dank gaat uit naar de geïnterviewde personen en de leden van de klankbordgroep en begeleidingscommissie. Zij waren bereid hun herinneringen en opvattingen rijkelijk met het team te delen. Voor de raadpleging van de archieven in deze opmerkelijk periode, waarbij de pandemie Covid-19 heerst, gaat veel dank uit naar de medewerkers van het archief die zich steeds ten volle hebben ingezet om het materiaal boven water te krijgen.

Copyright: Rotterdam/Leiden 2022

Dolf
Broek
huizen
ARCHITECTUUR
HISTORICUS

 ERFGOED LEIDEN
EN OMSTREKEN

